॥ आरस्तु ॥

॥ लघुपाणिनीयम् ॥

(पूर्वखण्डः)

अनन्तशयनस्थराजकीयाङ्गलीविद्यामन्दिरे
संस्कृत-द्राविडभाषा-प्रवक्त्रा
एम्. ए. विरुदशालिना
अ. रा. राजराजवर्मणा

प्रणीतम् ।

शोधितं द्वितीयमुद्रणम् ।

अनन्तशयनस्थ
भाषाभिवर्धिनी-पुस्तकशालाध्यक्षेण प्रकाशितम् ।

त्रिशिरःपुरविराजमान
सेण्ट् जोसफ्स् इण्डस्ट्रियल् स्कूल् मुद्रालये मुद्रिता सती
[illegible] ।

Price Rs 6/-

EXTRACTS

FROM

THE OPINIONS OF SOME SCHOLARS.

Professor Jacobi of the University of Bonn, Germany:— "I am convinced of the excellence of your work and I have decided to use it instead of the *Siddhanta Kaumudi* when I shall have to read Panini with my pupils, as I shall do next summer."

H. M. Bhadkamkar Esq., B.A., Professor of Sanskrit, Wilson College, Bombay, writes:—"An accurate and intelligent study of Panini's Grammar is a great necessity with every Sanskrit scholar. The difficulty of the book (even after the aid given by Bhattoji Dikshita), and the dryness of the subject, are, however, great obstacles in the way of such a study. A Bombay graduate who takes to Sanskrit studies feels especially hampered in his attempt, as very often he has not been introduced to Sanskrit in the old way, and has never had to fix his mind compulsorily on it in the course of his studies for the degree and later on, when he begins to feel his deficiencies, he has soon to discontinue his studies very often for pressure of other things of immediate use. To such a one I would recommend the study of the *Laghu-Paniniya* of Prof. A. R. Raja Raja Varma, M.A., M.R.A.S., of H. H. the Maharajah's College, Trivandrum It would easily enable him to make head very satisfactorily in Panini's great work on scholarly lines. The book is excellently planned and seeks not only to give in a very lucid manner a knowledge of Sanskrit Grammar, but also to introduce the student to the language and mind of Panini himself."

[illegible] Sovani Esq., M.A., M.R.A.S., F.L.L.O., Professor of [illegible] College, Meerut, writes to the author.—"Please [illegible] thanks for the very beautiful present of

your highly meritorious performance, the *Laghu-Paniniyam*, which was sent to me by your Publisher at your instance. Your manner of exposition is very illuminating and delightful, and evinces your profound scholarship, sound judgment and unmistakable originality in the study of Panini's system, if I may venture to form an opinion on a discursive view of your work. It is not, however, right so hastily to pronounce upon the merits of a work, which must necessarily have been an outcome of much patient study and critical investigation. It would require some months to appreciate its real worth, and one ought not to undertake to estimate its value when one does not feel to be in any way a specialist in the subject. Since however you have kindly desired me to express my judgment, such as it is, I may say that it is undoubtedly of great worth as a pioneer's work. It is, in fact, a Herculean task in which even failure ought to be esteemed as something enviable. Hence your work should be esteemed a grand achievement even if it be shown that, for want of models, you have failed in your attempt to a certain extent where the great authors of the delightful *Kasika* and the *Siddhanta Kaumudi* could not achieve unqualified success. The task is really so difficult, and perhaps Panini's great work is a monumental treatise meant for scholars and not for beginners and novices. In Panini's time Sanskrit was more or less a living tongue, requiring a grammar embodying a scientific philological research. In these discouraging conditions, however, you have done what you could have done.

"Your treatment of the subject is very luminous, simple, and even brilliant. You give instances and counter-instances. The opening passages of every section gives a general view, which is very refreshing. The संज्ञाप्रकरण and परिभाषाप्रकरण are very competently treated. I find critical and suggestive foot-notes, *e g.*, on pp. 152 and 153 [pp. 164 and 166, new edition] on सुट् तिथोः III-4-106. You have omitted rightly several *sutras* which would unnecessarily either bewilder or burden the mind of the beginner.

* *

"Such criticism, however, would have increased its volume and after all beginners are not required to know all these minutiæ perhaps.

"I wish you had printed your work at the *Nirnayasagara Press* at Bombay which is well known for correct and excellent work. It would certainly have minimised errata.

*   *   *   *

"From pages 273 and 334 [now 295 and 368] I find that you have coined certain technical terms like आख्यातक which is interesting. You largely quote from ancient mnemonic stanzas, some of which, as on p. 116, [now 126] occur also in सिद्धान्तकौमुदी and in some places you have composed some *karikas* of your own as on pp. 147, 151, 260, etc. [now 159, 164, 281] which is very creditable. You quote, I find, from a work प्रक्रियासर्वस्व on pp. 345, 352 etc., [now 374 and 382], which I do not know at all. Is it connected with the प्रक्रियाकौमुदी of रामचन्द्र of the 15th century, which work also I could not procure? In your introduction you refer to रूपावतार which is by धर्मकीर्ति, I think, and is edited by Prof. Rangacharya of the Madras Presidency College, but which I could not procure as yet. You also quote from *Kavyas*, e.g., the वैराग्यशतक of भर्तृहरि and शिशुपालवध of माघ. There is a very beautiful quotation from a *very clever poet* about इन्दु on p. 357, [now 388] beginning with अविरतमति which I enjoyed very much. I wonder whence it must have come from.

"I consulted your interpretation of II 3 46 to see whether you agree with Dr. Speijer in taking परिमाणवचन as meaning "number" as he maintains on comparing other passages, or whether you prefer the traditional interpretation.

*   *

"I wish I could procure the other four works of yours in the domain respectively of pure literature, astronomy, and history."

R. D. Ranade Esq., Asstt. to the Professor of Sanskrit, Deccan College, Poona, writes to the author :—"As I went through the book, I was greatly struck by the new mould, in which the *sutras* of Panini have been once again entirely recast. The new arrangement of the *sutras* is entirely your own, and it clearly shows what time and trouble it must have cost you. The number of the original *sutras* has been happily minimised, and the *sutras* themselves have been most lucidly explained. The elegant introduction which you have appended to the book clearly shows that the Sanskrit Language, in the hands of scholars like yourself, need no longer bear the stigma of a "dead" language. One feels indeed that it has the entire freshness of life restored to it once again Though I suppose that a little bit of injustice has been done to the name of Patanjali in the Introduction, I am entirely at one with you in holding that a new method like your own is necessary, in order that Sanskrit Grammar may be adapted to present-day requirements. Your book, I am confident, will not only be useful as an introduction to the higher works on Grammar like the *Paribhashendusekhara* and the *Mahabhashya* itself, but will also be sufficient, and more than sufficient, for introducing a beginner in Sanskrit, whether Indian or European, to Sanskrit literature in general. Those who have taken the trouble of studying Sanskrit Grammar by means of the *Kaumudi* and the *Tattvabodhini*, are sure to feel that a lot of their trouble would have been saved if they had your book by them at the commencement of their studies. It is so simple, so lucid, and so entirely sufficient."

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

OUR fathers justly held the subject of Grammar (*Vyakarana*) in high esteem, and defined it as a *Sastra* (science) and a *Vedanga*. In any literature, true mastery is impossible without a thorough grasp of the grammar of the language, and this is especially the case with Sanskrit. A living language may be learned, without much grammar; but, without an adequate grounding in grammar, it is not easy to learn a dead, classical language. It is a matter of common knowledge, that, under the old indigenous scheme of education, Indian youths began the study of Sanskrit, not, as they now do, with a *reader*, but with a simplified grammar, containing the elementary rules of declension and conjugation. This practice is even now followed, and the student who does not purpose to acquire the reputation of a grammarian (*vaiyakarana*) takes to such other studies as he cares for, the classical treatises on grammar, of which Sanskrit has such an abundant number—almost all of matchless excellence—being only studied by special students of the subject. Specialisation in the different branches of Sanskrit lore—however desirable, in the interests of a revival of genuine classical scholarship in India,—is not now common, and, following the traditions of the West, the greater number of modern students of Sanskrit desire only such an equipment in grammar and phonetics as would enable them to understand and enjoy the gems of

classical Sanskrit literature. My experience as a Sanskrit teacher and examiner has convinced me that neither the traditional curriculum for the non-grammarian, nor the modern scheme of graduated readers, furnishes this equipment. Further, a knowledge of Sanskrit, that is independent of an understanding of one of the most characteristic forms of Sanskrit literary and scientific expression and of the system of "notation" adopted in the *Sutra* style, is, in my humble view, apt to give a very inadequate idea of the power, range and genius of the language. It is true that Panini who remains now, as in the ancient times, without a peer, as a grammarian, by the very perfection of his aphorisms and their comprehensiveness, created difficulties for their understanding by any one not blessed with the requisite leisure and ascetic inclinations to engage on the arduous study of his eight chapters (*Ashtadhyayi*)—, and that the great commentators, like Patanjali, the Vartika-kara and the author of the *Kasika*, have *added* to the difficulties of the study by clouding the meaning of Panini, in a very mist of words. Nevertheless, it has always struck me, that, if it were possible to prepare an elementary grammar, *in Sanskrit itself*, on the basis of Panini's unmatched aphorisms, simplifying his principles and interpreting them in accordance with modern tendencies, so as to form an introduction to Panini, and to the ordinary classical literature generally, the attempt would be worth making. Strengthened by this conviction, which kept growing on me since 1895 when I was Principal of His Highness the Maharaja's Sanskrit College, Trivandram, I published a very elementary treatise on these lines,

in Malayalam, in November 1907. The success of that experiment, and the approval it has met with from those competent to judge, have now emboldened me to publish the following brief introduction to classical Sanskrit Grammar, on the lines of Panini. In the light of the above facts, I make no apology for submitting the book to the kindly judgment of fellow-students of Sanskrit, being assured of being corrected by their erudition wherever I have gone wrong, and of being strengthened by their sympathy always.

The different typographical and other devices adopted to emphasise the relative importance of various Sutras, are described in a separate note, and the principles on which I have interpreted and commented on Panini are expounded in the Sanskrit Introduction and in the first few pages of the book itself. It only remains to me to acknowledge with much gratitude the constant assistance, encouragement and advice I have received from my revered uncle and preceptor, M. R. Ry. Kerala Varma Avl., C. S. I., the *doyen* of Sanskrit scholarship in South India, and from my fellow-student, former colleague and friend Brahmasri R. Narnayana Sastriar, the present head of the local Sanskrit College.

TRIVANDRUM,
3rd August 1911

A. R. RAJARAJA VARMA.

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

IN preparing the Second Edition of the *Laghupâninîyam*, special care has been taken to improve the general get-up of the book. The many typographical errors and inconsistencies which disfigured the First Edition have also been rectified. My grateful acknowledgements are due to the authorities of St. Joseph's Industrial School Press, Trichinopoly, for the scrupulous care that they have bestowed on every detail of printing.

The subject-matter too received a sort of general revision when the proof-sheets passed through my hands. Pâninî's grammatical rules are based on the उत्सर्गापवादन्याय or the principle of generalisations restricted by exceptions. But it not infrequently happens that his generalisations lose all their practical value on account of a disproportionate quantity of the restricting element. In such cases my method was to make a judicious selection from the never-ending series of exceptions and counter-exceptions and to present to the beginner only the particular cases a knowledge of which is indispensable to a student who wishes to read through the standard works in the language. From the very nature of it, such a selection cannot claim to be perfect or universally acceptable. The alterations made in the body of the text are accordingly very few and not very important, and are merely of the nature of a replacement of a less important *sûtra* by a more important one. The total

number of *sûtras* expounded are thus left untouched, for fear of interfering with the convenience of referring to *sûtras* by the serial numbers given to them in this book. I have, however, tried to expand by way of explanation a condensed expression here and there.

I have now brought out a sequel to this book, dealing with Vedic and Historical Grammar on similar lines. The present volume will, therefore, be called hereafter Part I of the *Laghupâninîyam* and the sequel Part II of the same work.

I take this opportunity to offer my heart-felt thanks to all those scholars who have been kind enough to read through this book and favour me with an expression of their opinion regarding my work as a whole.

TRIVANDRUM,
20th November 1913

A. R. RAJARAJA VARMA.

॥ श्रीरस्तु ॥

मुद्रणव्यवस्थाः ॥

पुस्तकेऽस्मिन् गात्रभेदेन रेखाभेदेन च पञ्चविधा अक्षरमुद्राः :—

	बृहल्लिपिः	स्थूलरेखा ।	३.	अणुलिपिः	स्थूलरेखा ।
	सैव	कृशरेखा ।	४.	सैव	मध्यमरेखा ।
	...	...	५.	सैव	कृशरेखा ।

अथैतासां विनियोगः—

१. बृहल्लिपिः स्थूलरेखा ।

सामान्यसूत्राणि प्रथमोपादाने ।

यदृच्छाशब्दाः—यथा काशिकारूपावतार इत्यादयः पञ्चमपृष्ठे ।

२. बृहल्लिपिः कृशरेखा ।

सूत्रव्याख्यानरूपं ग्रन्थशरीरम् ।

सूत्रेष्वनुवृत्त्या योज्यानि पदान्यन्ते वलयाभ्यां विश्लेषितानि ।

यथा—उच्चैरुदात्तः (अच्) इति अष्टमपृष्ठे ।

३. अणुलिपिः स्थूलरेखा ।

वार्तिकानि नक्षत्रचिह्नाङ्कितानि ।

विशेषविधिपराण्यनत्यन्तोपयुक्तानि सूत्राणि ।

४. अनुलिपिः मध्यमरेखा ।

१. अनत्यन्तोपयुक्तानां विशेषविधिपराणाम् अनुलिपिभिर्मुद्रितानां सूत्राणां व्याख्यानम् ।

२. कारिकाः ।

५. अनुलिपिः कृशरेखा ।

१. उदाहरणानि ।

२. पृष्ठानामधोभागे टिप्पणानि ।

सविशेषमुद्दिष्टानि पदान्युभयोरपि लिप्योः स्थूलरेखाक्षरैर्मुद्रितानि । यथा—(१) प्रत्ययः आदेशः इत्यादीनि प्रथमपृष्ठे । (२) ग्लौ-शब्दस्य रूपाणि ७६-तमपृष्ठे। यथा च भू सत्तायां, एध वृद्धौ इत्यादयो धातवः, भूयात् एधिषीष्ट इत्यादीनि तेषां रूपाणि च २४२-तमपृष्ठे ॥

सूत्रानुक्रमानुरोधादुपात्तानि प्रकरणान्तर एवोपयुक्तानि सूत्राणि व्याख्योदाहरणसहितानि आनुषङ्गिकत्वद्योतनाय कोष्ठचिह्नेन [ ] एवंरूपेण पृथक्कृतानि । यथा २५-तमपृष्ठे अन्तादिवच्च, षत्वतुकोरसिद्धः इति सूत्रद्वयम् ॥

न केवलं वाक्येषु समासेष्वपि क्वचित् सन्धिकार्याणि सुखार्थमुपेक्षितानि ॥

द्वितीयमुद्रणेऽस्मिन्नक्षराणां शुद्धये सन्निवेशसौन्दर्याय च सविशेषो यत्न आस्थितः। अथापि सर्वमनवद्यमिति प्रतिज्ञातुं शङ्कत एव हृदयम्॥

अत्यूर्जितं वस्तु चलं च चित्तमतः प्रमादः सुलभः प्रणेतुः ।
प्रमादिनौ लेखकमुद्रकौ च ; कात्यन्तिकी पुस्तक ! ते विशुद्धिः ?

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

समुदायो वा) आदेशः ; तत्र स्थितो वर्णः स्थानीत्युच्यते। यथा—'तौ + इव = ताविव' इत्यत्र औकारः स्थानी, आव् इत्यादेशः। प्रतिनवस्य वर्णस्य योजनमागमः । यथा—'तरु + छाया = तरुच्छाया' इत्यत्र रुकारछकारयोर्मध्ये चकार आगमः। आगमविपरीतः स्थितस्य नाशरूप आदेश एव लोप इत्युच्यते। यथा—'राजन् + पुरुषः = राजपुरुषः' इत्यत्र नकारस्य लोपः ॥

'स्थाने शत्रुवदादेशः फाले पुण्ड्रवदागमः ।
दन्तानामिव लोपः स्याच्छत्रवत् प्रत्ययाः परे ॥'

इत्यागमादेशलोपप्रत्ययानां भेदो दर्शितः प्राचीनैः ॥

अथाङ्गभूतानां धातुपाठादीनां स्वभावो वर्ण्यते—भू, एध, स्पर्ध, अद, हु इत्यादीनां क्रियावाचिनीनां प्रकृतीनां परिगणनं धातुपाठ इति व्यवह्रियते। तत्र 'भू सत्तायाम्' 'एध वृद्धौ' इत्याद्यर्थनिर्देशोऽर्वाचीन एव, न त्वाचार्यप्रणीतः। भूवादिरदादिरित्यादिदशगणात्मको धातुपाठः। सर्वादिः, प्रादिः इत्यादिनामशब्दप्रकृतीनां परिगणनं गणपाठः। ते च बहवः सन्ति । स्वरान्तो व्यञ्जनान्तो गुणवाची बह्वक्षर इत्यादिवत् केनापि साधारणेन धर्मेण ये निर्देष्टुं न शक्यन्ते तैरेव शब्दैः पाणिनिर्गणान् कल्पयति। गणे यः शब्दः प्रथमं पठ्यते तेन तस्य गणस्य संज्ञा क्रियते। यथा—सर्व, विश्व, उभ, उभय इत्यादिर्गणः सर्वादिरित्युच्यते। अक्षराणां पाठोऽक्षरसमाम्नायः । अक्षराणामेवोच्चारणशिक्षणं शिक्षा-ख्यस्य भागस्य विषयः । अमुकस्य शब्दस्यामुकं लिङ्गमित्यनुशासनं लिङ्गानुशासनम्। तत्राक्षरसमाम्नायो महेश्वरेण प्रोक्त इति ह स्माहुः अन्यानि तु पञ्च निःसंशयं पाणिनीयान्येव ॥

पञ्चपाठ्यामस्यां प्रतिष्ठापितमाचार्येण स्वकीयं व्याकरणम्। व्याप्नोति चैषा व्याकरणस्य समग्रं विषयम्। तथापि नैकः सर्वं जाना-

सीति न्यायेन भगवतः पाणिनेस्तन्त्रे तत्र तत्र न्यूनतां पश्यन् कात्यायन ऋषिः प्राधान्येन शेषपूरणपरं वार्त्तिकसंज्ञितं तद्विवरणं प्रणिनाय। पाणिनेः सूत्रेषु कात्यायनस्य वार्त्तिकेषु च कूलंकषां चर्चां कुर्वन् पतञ्जलिः शब्दानुशासनसर्वस्वभूतं महाभाष्यमभाषिष्ट। अतश्च मुनित्रयस्य यथोत्तरं प्रामाण्यमिच्छन्ति पाणिनीयाः। न्याय्यं चैतत्। किं तु मुनित्रयेणास्मृता अपि दृश्यन्त एव प्रयोगा महाकविग्रन्थेषु। तथा हि —विश्रम इति वक्तव्ये विश्राम इति प्रयुञ्जाते कालिदासभवभूती। ऋतेशब्दयोगे पाणिनीयानामनभिमतापि द्वितीयाविभक्तिर्बहुत्र दृश्यते। एवं कृशाङ्गी, कम्बुकण्ठी, मृदुगात्री इत्यादिपदानि पाणिनीयानुल्लङ्घ्य ईकारान्तान्येव कविभिः प्रयुज्यन्ते। अनुशिष्टाश्चैते प्रयोगाः पतञ्जलेरनन्तरगामिभिः काशिकाकारचन्द्रस्वामिप्रभृतिभिः। तथापि भट्टोजिप्रभृतयः केचिदर्वाचीना मुनित्रये श्रद्धाजाड्येन सुशब्दानेतान् न सहन्ते। वीरवैयाकरणानां दुःशाठ्यमिदं वीरवैष्णवैः कृतं शंकरदूषणमिव मध्यस्थैरुपेक्षणीयमिति मन्यामहे॥

प्रसङ्गवशात् पाणिनीयव्याख्यातृणामन्येऽपि केऽप्यसुन्दरा व्याख्याप्रकारा अत्र निरूप्यन्ते। ते हि पाणिनेः सर्वज्ञत्वं प्रतिज्ञाय तेन स्वप्नेऽप्यनुत्प्रेक्षितानर्थान्, तत्सूत्राणि निष्पीड्य, संपादयन्ति। तथा हि —ते कदाचिदिष्टसिद्ध्यर्थमेकधा स्थितं सूत्रं द्विधा छिन्दन्ति—यः किल योगविभाग इत्युच्यते। अन्यदा सूत्रगतानि पदानि समग्रमेव वा सूत्रमावर्तयन्ति। एकदा 'छन्दोवद्भवन्ति सूत्राणि' इति स्वातन्त्र्येण कंचिन्न्यायमुल्लिख्य पञ्चम्यर्थे चतुर्थी, चतुर्थ्यर्थे प्रथमा, अविभक्तिको निर्देश इत्यादिप्रतिज्ञानैर्विभक्तीर्व्याकुलीकुर्वन्ति। सूत्रेषु कुत्राप्यदृष्टं वर्णमैन्द्रजालिका इव प्रश्लेषादिभिरुपायैराविष्कुर्वन्ति। किं बहुना, नास्ति स उपायो यं काशकुशावलम्बिन एते नाद्रियेरन्। कुसृष्टिकल्प-

समुदायो वा) आदेशः ; तत्र स्थितो वर्णः स्थानीत्युच्यते। यथा—'तौ + इव = ताविव' इत्यत्र औकारः स्थानी, आव् इत्यादेशः। प्रतिनः वर्णस्य योजनमागमः । यथा—'तरु + छाया = तरुच्छाया' इत्य रुकारछकारयोर्मध्ये चकार आगमः। आगमविपरीतः स्थितस्य नाशः आदेश एव लोप इत्युच्यते। यथा—'राजन् + पुरुषः = राजपुरुषः' इत्यत्र नकारस्य लोपः ॥

'स्थाने शत्रुवदादेशः फाले पुण्ड्रवदागमः ।
दन्तानामिव लोपः स्याच्छत्रवत् प्रत्ययाः परे ॥'

इत्यागमादेशलोपप्रत्ययानां भेदो दर्शितः प्राचीनैः ॥

अथाङ्गभूतानां धातुपाठादीनां स्वभावो वर्ण्यते—भू, एध, स्पर्ध, अद्, हु इत्यादीनां क्रियावाचिनीनां प्रकृतीनां परिगणनं धातुपाठ इति व्यवह्रियते। तत्र 'भू सत्तायाम्' 'एध वृद्धौ' इत्याद्यर्थनिर्देशोऽर्वाचीन एव, न त्वाचार्यप्रणीतः। भ्वादिरदादिरित्यादिदशगणात्मको धातुपाठः। सर्वादिः, प्रादिः इत्यादिनामशब्दप्रकृतीनां परिगणनं गणपाठः। ते बहवः सन्ति । स्वरान्तो व्यञ्जनान्तो गुणवाची बह्वक्षर इत्यादि केनापि साधारणेन धर्मेण ये निर्देष्टुं न शक्यन्ते तैरेव शब्दैः पाणिनिः गणान् कल्पयति। गणे यः शब्दः प्रथमं पठ्यते तेन तस्य गणस्य संज्ञा क्रियते। यथा—सर्व, विश्व, उभ, उभय इत्यादिगणः सर्वादिरित्युच्यते। अक्षराणां पाठोऽक्षरसमाम्नायः । अक्षराणामेवोच्चारणशिक्षणं शिक्षा ख्यस्य भागस्य विषयः । अमुकस्य शब्दस्यामुकं लिङ्गमित्यनुशासनं लिङ्गानुशासनम्। तत्राक्षरसमाम्नायो महेश्वरेण प्रोक्त इति ह स्मा... अन्यानि तु पञ्च निःसंशयं पाणिनीयान्येव ॥

पञ्चपाठ्यामस्यां प्रतिष्ठापितमाचार्येण स्वकीयं व्याकरणम् व्याप्नोति चैषा व्याकरणस्य समग्रं विषयम्। तथापि नैकः सर्वं जानाति

तीति न्यायेन भगवतः पाणिनेस्तन्त्रे तत्र तत्र न्यूनतां पश्यन् कात्यायन ऋषिः प्राधान्येन शेषपूरणपरं वार्त्तिकसंज्ञितं तद्विवरणं प्रणिनाय । पाणिनेः सूत्रेषु कात्यायनस्य वार्त्तिकेषु च कूलंकषां चर्चां कुर्वन् पतञ्जलिः शब्दानुशासनसर्वस्वभूतं महाभाष्यमभाषिष्ट । अतश्च मुनित्रयस्य यथोत्तरं प्रामाण्यमिच्छन्ति पाणिनीयाः । न्याय्यं चैतत् । किं तु मुनित्रयेणास्मृता अपि दृश्यन्त एव प्रयोगा महाकविग्रन्थेषु । तथा हि —विश्रम इति वक्तव्ये विश्राम इति प्रयुञ्जाते कालिदासभवभूती । ऋतेशब्दयोगे पाणिनीयानामनभिमतापि द्वितीयाविभक्तिर्बहुत्र दृश्यते । एवं कृशाङ्गी, कम्बुकण्ठी, मृदुगात्री इत्यादिपदानि पाणिनीयानुल्लङ्घ्य ईकारान्तान्येव कविभिः प्रयुज्यन्ते । अनुशिष्टाश्चैते प्रयोगाः पतञ्जलेरनन्तरगामिभिः काशिकाकारचन्द्रस्वामिप्रभृतिभिः । तथापि भट्टोजिप्रभृतयः केचिदर्वाचीना मुनित्रये श्रद्धाजाड्येन सुशब्दानेतान् न सहन्ते । वीरवैयाकरणानां दुःशाठ्यमिदं वीरवैष्णवैः कृतं शंकरदूषणमिव मध्यस्थैरुपेक्षणीयमिति मन्यामहे ॥

प्रसङ्गवशात् पाणिनीयव्याख्यातॄणामन्येऽपि केऽप्यसुन्दरा व्याख्याप्रकारा अत्र निरूप्यन्ते । ते हि पाणिनेः सर्वज्ञत्वं प्रतिज्ञाय तेन स्वप्नेऽप्यनुत्प्रेक्षितानर्थान्, तत्सूत्राणि निष्पीड्य, संपादयन्ति । तथा हि —ते कदाचिदिष्टसिद्ध्यर्थमेकधा स्थितं सूत्रं द्विधा छिन्दन्ति—यः किल योगविभाग इत्युच्यते । अन्यदा सूत्रगतानि पदानि समग्रमेव वा सूत्रमावर्तयन्ति । एकदा 'छन्दोवद्भवन्ति सूत्राणि' इति स्वातन्त्र्येण कंचिन्न्यायमुल्लिख्य पञ्चम्यर्थे चतुर्थी, चतुर्थ्यर्थे प्रथमा, अविभक्तिको निर्देश इत्यादिप्रतिज्ञानैर्विभक्तीर्व्याकुलीकुर्वन्ति । सूत्रेषु कुत्राप्यदृष्टं वर्णमैन्द्रजालिका इव प्रश्लेषादिभिरुपायैराविष्कुर्वन्ति । किं बहुना, नास्ति स उपायो यं काशकुशावलम्बिन एते नाद्रियेरन् । कुसृष्टिकल्प-

नाव्यवसायोऽयं, मन्ये, महाभाष्यादेवाधीत एभिः । भाष्यकारस्ताव
कमप्यर्थमादाय द्विसहस्रजिह्व इव सर्वतोमुखं प्रश्नसहस्रं प्रयुङ्क्ते ; एकै
स्वयं प्रोत्तरयति । तत्संरम्भेषु कदाचिद्वादकोलाहले कुमार्गेणापि
संचरते । योऽयं प्रौढिवाद इति व्यपदिष्टः पन्था दुर्व्याख्यातृभि
शिष्यव्यामोहनाय स्वग्रन्थेषु निबध्यते । मार्गोऽयं सर्वथा कुमार्गो व
न वेति विचारो दूरे तावदास्ताम् ; बालशिक्षणार्थमुद्दिष्टेषु ग्रन्थेषु नै
मार्गः शोभत इत्यत्र कस्य वा विप्रतिपत्तिः ? अतश्च ग्रन्थेऽस्मिन्
सूत्राणि यथाश्रुतरीत्यैव व्याख्यायन्ते । तावतैव च तृप्यन्ति, सुशब्द
ग्रहणमात्रदत्तदृष्टयो व्याकरणाध्यायिनः ॥

लोकेऽस्मिन् पाणिनीयं तन्त्रमिव परिपूर्णं नास्त्येवान्यव्याकरण
प्रस्थानमिति निर्विवादमेतत् ; तथापि तन्त्रमेतत् पथ्यमेरण्डतैलमिव
बालेभ्यो न रोचते । तत्र गुडजिह्विकाप्रयोगार्थमस्माकमयमारम्भः
पाणिनीयं व्याकरणमिति श्रुत्वैव बाला यद् बिभ्यति, तत्र को हेतुरिति
विमृशामः—पाणिनिस्तावत् संकेतजटिलैः सूत्रैर्व्यवहरति । संकेता
पुनस्तत्र तत्र विकीर्णाः परस्परसापेक्षाश्च । तथा हि—'वृद्धिरादैच्'
इति प्रथमं सूत्रं 'वृद्धिः' 'आत्' 'ऐच्' इति त्रिभिः प्रथमान्तैः पदै
र्घटितम् । अनेन आ, ऐ, औ इत्येषां वर्णानां वृद्धिरिति संज्ञा विधीयते।
तत्र 'आत्' इत्यस्य आकार इत्यर्थं ग्रहीतुं 'तपरस्तत्कालस्य' इति
वक्ष्यमाणस्य सूत्रस्यापेक्षास्ति । 'ऐच्' इत्ययं शब्द ऐकारं औकारं च
बोधयतीति ग्रहः 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रस्यार्थज्ञानेनैव भवति
तस्य च सूत्रस्यार्थग्रहो 'हलन्त्यम्' इति सूत्रान्तरेण विहितां संज्ञा
अपेक्षते । 'हलन्त्यम्' इति सूत्रे च हल्पदं 'आदिरन्त्येन–' इत्यादिना
सिद्धमिति परस्पराश्रयाख्याकुलीभावः । किं च पूर्वापेक्षया परस्य सूत्रस्य
प्रामाण्यम्, कानिचित्सूत्राणि सूत्रान्तरापेक्षया असिद्धानि—इत्यादीन

स्वतन्त्रसंकेतानामनुरोधेन बालसुगमं क्रमपि विषयविभागं पाणिनिर्न कृतवान्। विषयश्च प्रकृत्या कर्कशः। मूलस्य तावदवस्थेयम्। व्याख्यातॄनां तु दशा शोच्यतरेति पूर्वमेव किल प्रतिपादितम्। एवं च पाणिनीयं तन्त्रं परिखाभिः प्राकारैश्च परिक्षिप्तं दुर्गमिव दुरासदं संवृत्तम्। दुर्गेऽस्मिन् प्रविविक्षूणां पुरातनैरुद्घाटितं द्वारद्वयं वर्तते—काशिकाकृतमेकम्, रूपावतारकृतमन्यदिति। तत्र च प्रथमेन (द्वारेण) प्रविशन् दिदृक्षुः पुरुषो रथ्योपरथ्याक्रमेण बम्भ्रम्यमाणः सर्वतो नीतोऽपि तत्रत्यानामद्भुतपदार्थानां शकलीकृत्य तत इतो विकीर्णत्वात् पृथक्कृतान् एकदेशानेव पश्यति, न तु समग्रं किमपि दृश्यं वस्तु। द्वितीयेन तु प्रविशन् शकलीकृत्य विक्षिप्तानेकदेशानुच्चित्य यथास्थानं विनिवेश्य समग्रीकर्तुं पुरः पश्चात् पार्श्वयोश्च पदे पदे विकृष्यमाण आयास्यते। एवं च द्वाराभ्यामुभाभ्यामपि प्रवेशे क्लेश एव प्रविष्टस्य। अतो वयं प्रकटमिदं प्राचीनैः प्रहृतं द्वारद्वयमपि विहाय पक्वेष्टकचितास्वपि प्राकारभित्तिषु तत्र तत्र सुलभैर्जालमार्गैर्बालानन्तः प्रवेश्य, तत्र च सुखसंवासोचितासु विरलास्वपि कासुचिद्वलभीषु निवेश्य दूरदर्शिनीप्रभृतीनां नवीनदृष्टानां यन्त्राणां साहाय्येन दूरविकीर्णानि शकलानि संनिधाप्यावश्यदर्शनीयं सर्वमप्यर्थजातं दर्शयिष्यामः॥

तथा च ग्रन्थेऽस्मिन् प्राचीनं प्रस्थानद्वयमुपेक्ष्य नवीनमेकं प्रस्थानमुल्लिखितम्। काशिकावृत्त्यादिष्विव सूत्राणां पाठक्रमेण व्याख्याने रूपसिद्धिकथनं न चारु स्यात्; कौमुदीरूपावतारादिष्विव रूपसिद्ध्यपेक्षया क्रममुपेक्ष्य व्याख्याने, प्रकरणाधिकारानुवृत्त्यादीनामयोगात् सूत्रार्थबोधो दुर्घटो भवति; अतः संमिश्रः कोऽपि मार्गोऽत्र गृहीतः॥

अथ ग्रन्थारम्भः ।

व्याकरणप्रतिपाद्यो विषयोऽत्र चतुर्धा विभज्यते—

१. अक्षरनिरूपणपरः शिक्षाकाण्डः ।
२. शब्दानां रूपसिद्धिविचारकः परिनिष्ठाकाण्डः ।
३. शब्दानां व्युत्पत्तिप्रतिपादको निरुक्तकाण्डः ।
४. पदानामन्वयव्यवस्थावर्णनरूप आकाङ्क्षाकाण्डश्चेति ॥

॥ शिक्षाकाण्डः ॥

संज्ञाप्रकरणम् ।

१. अ	इ	उ	ऋ	ऌ						
२. आ	ई	ऊ	ॠ	—	ए	ऐ	ओ	औ		
३. क	ख	ग	घ	ङ	७. प	फ	ब	भ	म
४. च	छ	ज	झ	ञ	८. य	र	ल	व	—
५. ट	ठ	ड	ढ	ण	९. श	ष	स	—	
६. त	थ	द	ध	न	१०. ह	—	—		

संस्कृतभाषाया लौकिकीयमक्षरमाला । अक्षरैरेभिर्घटितमेव गैर्वाण्यां समस्तं पदजातम् । भाषा तावद्वाक्यरूपा ; वाक्यानि पदैर्घटि-

तानि ; पदान्यक्षरैरारभ्यन्ते ; अक्षराणि वर्णैरुपकल्पितानि । तथा च घटादिपदार्थानां परमाणव इव भाषाया उपादानकारणं वर्णाः । निरवयव एकत्वव्यवहारार्हः स्फुटो नादो वर्ण इति तस्य लक्षणम् । तत्र स्वयमुच्चारणार्हो वर्णः स्वरः ; तदनर्हं व्यञ्जनम् । अत्र प्रदर्शितायामक्षरमालायां प्रथमद्वितीयपङ्क्त्योर्विन्यस्ताः स्वराः, शेषा व्यञ्जनानि । व्यञ्जनानां स्वयमुच्चारणाक्षमत्वात् तेष्वेकैकस्मिन्नपि प्रथमस्वरः अकारो योजितः । तथा च वयमक्षराण्येव लिखामो न तु वर्णान् ; अत एव चाक्षरमालेति व्यवहरामो न तु वर्णमालेति । यद्यप्यक्षराणां वर्णैरारब्धत्वात् वर्णानामेव लिपिभिः (नादरूपाक्षरस्मारकैः रेखावितानरूपैश्चिह्नैः) विन्यासो न्याय्यः, तथापि व्यञ्जनानां स्वरपरतन्त्राणां स्वयमुच्चरितुमशक्यत्वात् अक्षराणामेव लिपिसंज्ञितानि चिह्नानि पूर्वैः कल्पितानि । युरोपदेशीयास्तु स्वस्वभाषालेखने वर्णानेवोपयुञ्जते, न त्वक्षराणि । यथा 'श्री' इत्येकां लिपिं Sri इति तिसृभिर्लिखन्त्याङ्ग्लेयाः ॥

अविभाज्य एको नादो वर्णः ; केवलो व्यञ्जनसंसृष्टो वा स्वर एकोऽक्षरम् इति वर्णाक्षरयोर्भेदः । अनेन च केवलः स्वरो वर्ण इत्यक्षरमिति च द्वावपि व्यपदेशावर्हतीति स्फुटम् । केवलं तु व्यञ्जनं वर्ण एव । केवला एव स्वरा लिपिषु स्वस्वचिह्नैर्निर्दिश्यन्ते, व्यञ्जनसंसृष्टास्तु चिह्नान्तरैरेव लिख्यन्ते । यथा—

क् + अ = क	क् + उ = कु	क् + ए = के
क + आ = का	क् + ऊ = कू	क् + ऐ = कै
क् + इ = कि	क् + ऋ = कृ	क् + ओ = को
क् + ई = की	क् + ॠ = कॄ	क् + औ = कौ

इत्यादि । 'क्' इतिवद् व्यञ्जनलिपीनामधो दक्षिणायता रेखा ताभ्यः

१. वर्णेषु 'कारः' इत्यस्य योगो निर्देशसौकर्यार्थः । अकारः अ इत्यय वर्णः ।

स्वरांशपृथक्करणं सूचयति। यद्यपि लोके व्यवहारेष्वक्षरैरेवोपयोगस्तथा वैयाकरणा वर्णैर्व्यवहरन्ति। अतश्च 'क' 'कि' 'कु' इत्याद्या लिप एकैकचिह्नात्मिका अपि स्वरव्यञ्जनरूपवर्णद्वयघटिता इति व्याकरणा ध्येतृभिः सविशेषमनुस्मरणीयम् ॥

अथाक्षरमालायां परिगणितानां वर्णानां विभागः कथ्यते; तः स्वरव्यञ्जनात्मना द्विविधो महाविभाग उक्त एव। उच्चारणकालमात्रानुसारेण स्वरास्तावत् त्रिविधाः—

१. एकया मात्रया अ, इ, उ इत्यादिवदुच्चार्यमाणो ह्रस्वः।

२. आ, ई, ऊ इत्यादिवद् द्वाभ्यामुच्चार्यमाणो दीर्घः।

३. अ३, इ३, उ३ इत्यादिवत् तिसृभिरुच्चार्यमाणः प्लुतः ॥

एषु ह्रस्वदीर्घाभ्यामेव पदानि घटितानि। प्लुतस्तु काकादिवद्वाक्यमात्रदृष्टः स्वरविकारः। अत एव च तस्य लिपिषु चिह्नानि न कल्पितानि। स्वरेषु लृकारोऽतीव विरलः 'क्लृप्तम्' 'क्लृप्तिः' इत्येकस्य धातोः रूपेष्वेव दृष्टः। अस्य दीर्घः कुत्रापि नोपयुज्यते। ए, ऐ, ओ, औ एषां चतुर्णां ह्रस्वः संभवन् देश्यभाषासु दृष्टोऽपि संस्कृते नापेक्ष्यते; शेषा अ, इ, उ, ऋ एते चत्वार एव त्रिविधा अप्युपयुज्यन्ते। अत्र सूत्रितं पाणिनिना—

१। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः। (१-२-२७)

ऊकालः, अच्, ह्रस्वदीर्घप्लुतः इति च्छेदः। 'अच्' इति स्वरस्य पाणिनिकृता संज्ञा। उ, ऊ, उ३ इतिवत् यस्य कालः स स्वरः क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञ इत्यर्थः। संगीतशास्त्रप्रसिद्धं तारमन्द्रत्वभेदं निमित्तीकृत्य स्वराणाम् उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरित इत्यन्यथापि त्रैविध्यमस्ति। अयमपि भेदः सूत्रकारवचनैरेवोच्यते—

२। उच्चैरुदात्तः (अच्)। (१-२-२९)

३ । नीचैरनुदात्तः । (१-२-३०)

४ । समाहारः स्वरितः । (१-२-३१)

उच्चः स्वर उदात्तः ; नीचोऽनुदात्तः ; उच्चनीचमिश्रितः स्वरितः । ुनासिकोऽननुनासिकश्चेति स्थानभेदप्रयुक्तस्तृतीयोऽप्यस्ति स्वराणां ाः । तत्राविकृतो यथास्थितः स्वरोऽननुनासिकः ॥

५ । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । (१-१-८)

मुखशब्देन मुखस्थितानि कण्ठादिस्थानानि गृह्यन्ते । मुखसहिता का मुखनासिका ; तया उच्चार्यमाणो वर्णः अनुनासिकसंज्ञः । नायं ाः स्वराणामेव ; यवलानामपि अनुनासिकाननुनासिकभेदो । उदात्तानुदात्तस्वरितभेदः, अनुनासिकाननुनासिकभेदश्च स्वराणां कभाषायामिदानीं नातीवोपयुज्यते ; पाणिनिस्त्वेतैरपि व्यवहरती- तत्स्वरूपं संक्षेपतोऽत्र वर्णितम् । लौकिकव्यवहारेषु तथा ह्रस्व- र्घयामेवातीवोपयोगः ॥

अथ व्यञ्जनानि विभज्यन्ते । तेषां स्वरवत् जातिभेदो नास्ति ; यप्येकविधानि । विभागस्तु तेषां सङ्घशः पृथक्कृत्य संज्ञाकरणमेव । ादयो मपर्यन्ताः २५ वर्णाः 'स्पर्शाः' इति 'वर्ग्याः' इति न्ते । 'यरलवाश्चत्वारो 'मध्यमाः' 'अन्तस्थाः' वा । शषसाः]'-संज्ञिताः । स्पर्शेषु पञ्चभिःपञ्चभिरेको वर्ग इति पञ्च वर्गाः । कवर्गः, चवर्गः, टवर्गः, तवर्गः, पवर्गः इति आद्यवर्णैर्व्यपदिश्यन्ते । नेस्तु 'मात्रालाभः पुत्रलाभो दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः' इति वचन- यन् उकारयोगेन वर्गाणां कु, चु, टु, तु, पु इति संज्ञाः करोति । : खराः, द्वितीया अतिखराः, तृतीया मृदवः, चतुर्था घोषाः, ा अनुनासिका इति पञ्चापि वर्गाः समानरूपं कल्पिताः ॥

सर्वोऽयं वर्णविभागः प्रयत्नमुपाधिमवलम्ब्य क्रियते । को नाम प्रयत्नः ? वर्णा हि मुखगततत्तत्स्थानेभ्यः श्वासोदीरणेनोत्पद्यन्ते । तः श्वासोदीरणार्थमास्थितः प्रयास एव प्रयत्नशब्देनोच्यते । स चाभ्यन्तरः बाह्यश्चेति द्विविधः । तत्र प्रथममाभ्यन्तरो वर्ण्यते । स्वराणामुच्चारणे श्वासो नियन्त्रणाभावादनर्गलं प्रसरतीति तेषां विवृतः प्रयत्नः । व्यञ्जनोच्चारणे त्वन्तर्नियन्त्रितो न निःसार्यते श्वासः । अत एव व्यञ्जनानि स्वयमुच्चारणाक्षमाणीत्युक्तम् । ऊष्मणामुच्चारणेऽपि किंचिदिव श्वासो विवृत इति तेषाम् ईषद्विवृतः प्रयत्नः । तत्तत्स्थानेषु श्वासस्य बलवद्घट्टनेनोत्पद्यन्त इति स्पर्शानां स्पृष्टः प्रयत्नः ; अत एव तेषां स्पर्शसंज्ञा च अन्तःस्थानां कियांश्चिदंशः स्पृष्ट इति ईषत्स्पृष्टः प्रयत्नः । एवं विवृतः ईषद्विवृतः, स्पृष्टः, ईषत्स्पृष्ट इति चत्वार आभ्यन्तरप्रयत्नाः । विवृतप्रयत्नवानपि ह्रस्वः अकारः औत्तराहैर्व्यञ्जनवत् (श्वासस्य) संवारेणोच्चार्यत इति तस्य प्रयत्नः संवृत इत्युच्यते । पाणिनिना च तथा समाम्नातम्—

६ । अ अ । (८-४-६८)

इत्यन्तिमेन सूत्रेण । अस्मिंश्च प्रथमोऽकारो विवृतः, द्वितीयः संवृतः संवृतत्वद्योतनाय मूर्धन्यङ्कुशचिह्नं निवेशितम् । विवृतोऽप्यकार उच्चारणकाले संवृतो भवतीत्यर्थः । उच्चारणमात्रकार्यमिदं संप्रदायाभावाद्द्राविडैर्न सर्वत्रानुष्ठीयते । सन्त्यन्येऽपि देशभेदादुच्चारणभेदाः । यथा— यत्र द्राविडानां वकारोच्चारणं संप्रदायस्तत्र वङ्गाः बकारमुच्चरन्ते बवयोरभेदः, रलयोरभेदः, डळयोरभेद इत्यादिप्रपञ्चः सर्वोऽप्येवमुत्पन्नः ।

बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशविधः, यन्निबन्धनः किल वर्गाणां खरातिखरादिभेदः ; स पुनर्नात्यन्तमुपयुक्त इति नात्र वर्ण्यते ॥

अथ 'मुखनासिका...' इति सूत्रे परामृष्टानि वर्णानां स्थानानि

विवृणुमः—अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । उपूपध्मा नीयानामोष्ठौ । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । एदैतोः कण्ठ तालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । ञमङणनान नासिका च । नासिकानुस्वारस्य । विसर्गोपरपर्यायो विसर्जनीयः अर्ध हकारसदृशध्वनिः पदान्तरेफस्योच्चारणविशेषः। तद्भेदावन्वर्थसंज्ञौ जिह्वा मूलीयोपध्मानीयौ । अर्धमकारसदृशध्वनिरनुस्वारः । विसर्गादयो न स्वतन्त्रा वर्णाः; नैभिः किमपि पदमारभ्यते । पशूनां शृङ्गाणीव ते स्वराणामन्तेषु कदाचिदुपलभ्यन्त इत्येव । अत एवैतेऽक्षरसमाम्नाये न पठिताः । वर्णानां स्थानविभागः पट्टिकया प्रदर्श्यते—

	कण्ठः	तालु	ओष्ठौ	मूर्धा	दन्ताः	कण्ठतालु	कण्ठोष्ठम्
स्वराः	अ	इ	उ	ऋ	लृ	ए ऐ	ओ औ
खराः	क	च	प	ट	त		
अतिखराः	ख	छ	फ	ठ	थ		
मृदवः	ग	ज	ब	ड	द		
घोषाः	घ	झ	भ	ढ	ध		
अनुनासिकाः	ङ	ञ	म	ण	न		
मध्यमाः	...	य	व	र	ल		
ऊष्माणः	ह	श	...	ष	स		

उक्तौ स्थानाभ्यन्तरप्रयत्नौ ययोः साधारणौ, तौ वर्णौ मिथः सवर्णावुच्येते । तथा च सूत्रम्—

७ । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । (१-१-९)

आस्यशब्देन मुखगतस्थानान्युच्यन्ते । स्थानप्रयत्नसाम्येऽपि—

८ । नाज्झलौ । (१-१-१०)

स्वरव्यञ्जनयोर्न मिथः सावर्ण्यम् । अयमत्र फलितोऽर्थः—स्थानप्रयत्नभिन्नेनोपाधिना यो वर्णोऽनेकधा भिद्यते, तस्य भेदप्रभेदा मिथः सवर्णा इति । तादृशाश्च भेदाः स्वराणां मध्यमानां चैव ; अतः एकस्यैव स्वरस्य ह्रस्वदीर्घादयो मिथः सवर्णाः ; एवमनुनासिका अननुनासिकाश्च यवला मिथः सवर्णाः । वर्णान्तरेषु सावर्ण्यस्य न प्रसक्तिः । सवर्णेषु भेदेषु एकस्य[1] विहितं[2] कार्यम् अन्यस्यापि[3] कर्तव्यम् । यथा—अकारस्य यद्विधीयते तद् आकारस्यापि कर्तव्यम् । उकारस्य विहितम् ऊकारस्यापीत्यादि । यत्र पुनरेकस्यैव भेदस्य विधिर्विवक्ष्यते, तत्र स्वरेषु तकारं योजयत्याचार्यः । यथा—अत्, इत्, एत् इत्यादि । एवं च अ = सर्वविधोऽप्यकारः ; अत् = ह्रस्वः अकारः । इ = सर्वविधोऽपीकारः ; इत् = ह्रस्व इकार इत्यादि ॥[4]

लौकिकीमत्र प्रदर्शितामक्षरमालां पाणिनिः क्रमभेदं कृत्वा सूत्रात्मना निबध्नाति । यानि (सूत्राणि)

---

१. व्यापकजात्याक्रान्तस्य ।

२. व्याप्यजात्याक्रान्तस्यापि ।

३. उपात्तधर्मसमानाधिकरणजात्याक्रान्तस्यैव ।

४. यथा स्थूला वा, कृशा वा, कृष्णा वा, श्वेता वा गोगौरेव ; तथा ह्रस्वो वा, दीर्घो वा, उदात्तो वा, अनुदात्तो वा अकारोऽकार एवेति स्वरा जात्या भाव्याः । कृशा गौरित्यादिवद्विशेषणस्य विवक्षायां तु तत्स्थाने 'अत्' 'आत्' 'इत्' 'ईत्' इति ह्रस्वदीर्घौ तकारं परं कृत्वा उच्यंत इति व्यवस्था तन्त्रेऽस्मिन्कृतेति तत्त्वम् ।

१. महेश्वरादधिगतानीत्यैतिह्यात् माहेश्वरसूत्राणीति,

२. अक्षरपाठरूपत्वात् अक्षरसमाम्नाय इति,

३. प्रत्याहाराख्यसंकेतोपयोगित्वात् प्रत्याहारसूत्राणीति,

४. चतुर्दशसंख्याकत्वात् चतुर्दशसूत्रीति च व्यवह्रियते। तानि चेमानि—

१. अ इ उ (ण्)	८. झ भ (ञ्)
२. ऋ ऌ (क्)	९. घ ढ ध (ष्)
३. ए ओ (ङ्)	१०. ज ब ग ड द (श्)
४. ऐ औ (च्)	११. ख फ छ ठ थ च ट त (व्)
५. [ह] य व र (ट्)	१२. क प (य्)
६. ल (ण्)	१३. श ष स (र्)
७. ञ म ङ ण न (म्)	१४. ह (ल्)

अत्र चायं रचनाक्रमः—प्राधान्यात् प्रथमं स्वराः। तत्र अ, इ, उ इति मूलस्वरैः प्रथमं सूत्रम्। रेफलकाररूपव्यञ्जनांशोपस्कृताभ्याम् ऋ-ऌ-भ्यां द्वितीयम्। अ + इ = ए, अ + उ = ओ इति मूलस्वरद्वयसंकीर्णाभ्याम् ए-ओ-भ्यां तृतीयम्। अ + अ = आ; आ + ए = ऐ; आ + ओ = औ इति संकीर्णाकारविशिष्टसंसृष्टिरूपाभ्याम् ऐ-औ-भ्यां चतुर्थम्। ए, ओ, ऐ, औ इत्येते स्वराः संकररूपत्वात् संध्यक्षराणीत्युच्यन्ते। स्वरानन्तरं स्वराणां पूर्णव्यञ्जनानां च मध्यपतितत्वात् मध्यमव्यपदेशभाग्भिः यवरलैः पञ्चमषष्ठे सूत्रे। इ, उ, ऋ, ऌ इति स्वराणां यवरल इति मध्यमानां च सगर्भ्याणां भ्रातॄणामिव कोऽपि सजातीयो धर्मः प्रकटमुपलभ्यते; तत्र इ, उ, ऋ, ऌ इति स्वराणां क्रममनुसर्तुं यवरल इति (यरलव इति लौकिकक्रमात् भिन्नः) क्रम उपात्तः। मध्यमानन्तरं वर्ग्याः पठ्यन्ते। ते च सांप्रदायिकीं रीतिमुल्लङ्घ्य स्वराः पृथक्, अतिस्वराः पृथक् इत्यादि भङ्ग्या संचीकृत्य

(अनुनासिकः, घोषः, मृदुः, अतिखरः, खर इति) व्युत्क्रमेण परिगणिताः। वर्ग्येभ्यः परम् ऊष्माणः पठिताः। अत्र हकार एको व्यञ्जनानामादावन्ते चेति द्विरुपात्तः। सूत्रसीवने च मध्येमध्ये विच्छेदद्योतनार्थमिव ण्, क्, ङ् इत्यादयः केवलव्यञ्जनरूपा ग्रन्थयो निवेशिताः। अन्ते श्रूयमाणानामेषां केवलव्यञ्जनानाम् 'इत्' इति संज्ञा कृता। अन्यत्रापि (आगमादेशप्रत्ययादिषु) इत्संज्ञितानि व्यञ्जनान्यायोजयत्याचार्यः। इदं नानाप्रकाराणि प्रयोजनान्युद्दिश्य क्रियते। अक्षरसमाम्नाये तावत् इतां प्रत्याहारः प्रयोजनम्। प्रत्याहारो नाम मध्यपतितानां ग्रहणाय आद्यन्तयोर्मेलनम्। तथा हि—उद्दिष्टमेकमक्षरमादाय तेन सह सूत्रान्तपठितानामितां योजनेन संपादितः शब्दो मध्यगतानां वर्णानां संज्ञा भवति, यथा—'अण्' इति अ-इ-उ-वर्णानां संज्ञा; 'अक्' इति लृपर्यन्तानाम्, 'अच्' इति औपर्यन्तानाम्। एवम् 'इक्' इति इ उ ऋ लृ इत्येतेषाम्; 'यण्' इति मध्यमानाम्; 'जश्' इति मृदूनाम्; 'झष्' इति घोषाणाम्; 'शर्' इत्यूष्मणां च संज्ञा भवति। अत एव 'अच्' इति स्वराणां प्रत्याहारः, 'हल्' इति व्यञ्जनानाम्, 'अल्' इति वर्णमात्रस्य। हकारस्य द्विरादानं तस्य 'अट्'-प्रत्याहारेण, 'शल्'-प्रत्याहारेण च ग्रहणार्थम्। अनियतसंख्याकैर्वर्णैः सूत्रकरणमपि प्रत्याहारसौकर्यार्थमेव। अत्र चार्थे सूत्रम्—

९। आदिरन्त्येन सहेता। (१-१-७१)

आदित्वेनोपात्तो वर्णः अन्त्येन इता सह उच्चार्यमाणो मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा भवति। प्रत्याहारैर्वर्णग्रहणे मध्यपतितान्यपि इत्संज्ञकानि व्यञ्जनानि न गृह्यन्ते। पुष्पैर्मालाग्रथने गुणेन यावदुपक्रियते तावदेव वर्णैः प्रत्याहारकरणेऽपीति तत्त्वमत्रैव। अभ्यासार्थं प्रचुरप्रयोगाः केऽपि प्रत्याहाराः स्वग्राह्यैर्वर्णैः सहाधः प्रदर्शिताः—

१. अण्	इति	मूलस्वराणां	प्रत्याहारः,
२. अक्	,,	संध्यक्षरभिन्नानां स्वराणां	,,
३. एच्	,,	संध्यक्षराणां	,,
४. अट्	,,	स्वराणां हृय लभिन्नमध्यमानां च	,,
५. झल्	,,	वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णामूष्मणां च	,,
६. खर्	,,	खरातिखरोष्मणां	,,
७. चर्	,,	खरोष्मणोः	,, इत्यादि ।

एवं प्रत्ययादिष्वपि इत्करणेन तत्तदस्ति प्रयोजनम् । अथ कीदृशा वर्णा इत इति विवेचनार्थमित्संज्ञाविधिरुच्यते ॥

१० । उपदेशेऽजनुनासिक इत् । (१-३-२)

शास्त्रप्रवर्तकानां प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः । स च प्रायः आगमादेशधातुगणपाठप्रत्ययप्रत्याहारसूत्ररूपः । तेषु अनुनासिको योऽच् (स्वरः) स इत् स्यात् । अनुनासिकत्वेनोच्चारणं कालक्रमेण लुप्तम् ; इदानीं यस्य इत्संज्ञा अपेक्षिता तस्य स्वरस्य अनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायत इत्येवं संप्रदायः । धातुपाठे 'एध' 'स्पर्ध' 'वद' इत्यादिष्वकारः, 'चक्षिङ्' इत्यादाविकारः, 'कटे' इत्यादौ एकारः, 'गुपू' इत्यादावूकारः इत्यादय इत्संज्ञाः । 'नुक्', 'नुट्', 'पुक्', 'नुम्' इत्याद्यागमेषु उकार इत् । प्रत्ययादिषु च अनुनासिकत्वप्रतिज्ञानेनाचामित्संज्ञा विरलास्ति । 'शतृ'-प्रत्यये ऋकारः 'मतुप्'-प्रत्यये उकारश्च इत् ॥

११ । हलन्त्यम् । (१-३-३)

उपदेशेऽन्त्यं हल् (व्यञ्जनम्) इत् स्यात् । अत एव प्रत्याहारसूत्रेषु अन्त्यव्यञ्जनानां णकारादीनामित्संज्ञा । एवम् 'नञ्' 'आङ्'

---

१. इता प्रत्याहारस्य प्रत्याहारेण इतश्च विधान शाकटायनादिप्राचीनवैयाकरणसंकेतावलम्बेन । अन्यत्रापि 'औङ आपः' इत्यादौ प्राचीनसंज्ञाभिर्व्यवहरत्याचार्यः । अतो नान्योन्याश्रयदोषस्यात्र प्रसक्तिः ।

माङ्' इत्यादिनिपातेषु, 'तिप्' 'शानच्' 'ल्यप्' इत्यादिप्रत्ययेषु, कृष्' 'चक्षिङ्' इत्यादिधातुषु च अन्त्या हल इत्संज्ञाः ॥

अथ प्रत्ययेषु कुत्रचिदन्त्यस्य हल इत्संज्ञाया अनपेक्षितत्वा-न्निषेधमारभते—

१२ । न विभक्तौ तुस्माः । (१-३-४)

विभक्तिप्रत्ययेषु तदादेशेषु च सकारमकारौ विभक्तिप्रत्यया-देशेषु तवर्गीयाश्च अन्त्या अपि नेत्संज्ञकाः । 'किमोऽतः' तकारस्य वैभक्तिप्रत्ययेऽपीत्संज्ञास्ति । अनेन 'भ्यस्' 'भ्याम्' 'ध्वम्' 'स्मात्' 'सिन्' इत्यादिविभक्तिषु तदादेशेषु चान्त्यस्य हलो न इत्संज्ञा ॥

१३ । आदिर्ञिटुडवः । (१-३-५)

धातूनामादौ 'ञि' 'टु' 'डु' इत्येतान्यक्षराणीत्संज्ञानि। यथा—

ञिमिदा स्नेहने । टुणदि समृद्धौ । डुकृञ् करणे ।

१४ । षः प्रत्ययस्य । (१-३-६)

प्रत्ययादिः षकार इत् । यथा—ष्वुन्, ष्फ इत्यादौ ।

१५ । चुटू । (१-३-७)

प्रत्ययादी चवर्गटवर्गावित्संज्ञौ । यथा—

जश्, ञ्यः, टच्, डण् इत्यादौ ।

१६ । लशक्वतद्धिते । (१-३-८)

नामपदेभ्यो नामान्तरव्युत्पादनार्थकाः प्रत्ययास्तद्धिता इत्युच्य-न्ते । तद्धितभिन्नप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । यथा—

'ल्युट्' 'शस्' 'क्विन्' 'खश्' 'घञ्' इत्यादौ ।

१७ । तस्य लोपः । (१-३-९)

इतो लोपः स्यात् । इत्संज्ञानां वर्णानामक्षराणां वा नाशः कार्यः;

ते सिद्धेषु पदेषु नोच्चारणीया इत्यर्थः। चिह्नमात्रमित्, न तु प्रत्ययादीनां वस्तुतो घटको वर्ण इति तात्पर्यम् ॥

संज्ञान्तराण्यपि बहुत्रोपयुक्तानि प्रकरणेऽस्मिन् कथ्यन्ते—

१८ । वृद्धिरादैच् । (१-१-१)

'आत्' इति तपरकरणं निर्देशसौकर्यार्थम् । ऐच् प्रत्याहारः । आ, ऐ, औ एते प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञकाः ॥

१९ । अदेङ् गुणः । (१-१-२)

'अत्' इति ह्रस्वमात्रग्रहणाय निर्देशसौकर्याय च तपरो निर्देशः। अ, ए, ओ एते प्रत्येकं गुणसंज्ञकाः ॥

२० । हलोऽनन्तराः संयोगः । (१-१-७)

हलः स्वरैः कालेन वा अव्यवहिताः समुदिताः संयोगसंज्ञकाः ॥

यथा—स्त, श्च, क्ष, त्री, क्ष्म्या, त्स्न्यं इत्यादयः ।

२१ । अचोऽन्त्यादि टि । (१-१-६४)

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य स वर्णः वर्णसमूहो वा टिसंज्ञः स्यात् । स्वरान्त्येषु शब्देष्वन्त्यस्वरः, व्यञ्जनान्तेष्वन्त्यव्यञ्जनं स्वपूर्वस्वरमिलितं च टिसंज्ञमित्यर्थः । यथा—

शब्दः	टिः	शब्दः	टिः
हरि इत्यस्य	इ	प्रत्यक् इत्यस्य	अक्
गुरु ,,	उ	सुरस् ,,	अस्
भोस् ,,	ओस्	अजागर्त् ,,	अर्त्
किम् ,,	इम्	ऊर्क् ,,	ऊर्क्

२२ । अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा । (१-१-६५)

उपान्त्यो वर्ण उपधासंज्ञः । यथा—

हरि इत्यत्र रेफ उपधा । भोस् इत्यत्र ओकार इत्यादि ।

२३ । परः संनिकर्षः संहिता । (१-४-१०९)

मध्ये विच्छेदं विना वर्णानां धारारूपेणोच्चारणं संहिता यथा श्लोकवचनादौ । एकैकस्य पदस्य पृथक् पृथक् कथने संहित नास्ति ॥

२४ । विरामोऽवसानम् । (१-४-११०)

स्पष्टार्थमिदं व्याख्यां नापेक्षते । गद्येषु वाक्यविरतिः, पद्येष्वर्धे विरतिश्चावसानत्वेन गण्यते ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

लाघवाय संदेहवारणाय च शास्त्रेषु स्वातन्त्र्येण निबद्धा व्यवस्था परिभाषाशब्देनोच्यन्ते । परिभाषाज्ञानं विना विधिसूत्रार्थबोधो न स्यादिति ता व्याख्यायन्ते—

सूत्रैस्तावत् आगमः, आदेशः, प्रत्यय इति प्रायस्त्रिविधानि कार्याणि विधीयन्ते । तत्र प्रत्ययः प्रकृतेः पर एव कर्तव्य इति नियमः । आगमाः कदाचिदादौ, अन्यदान्ते, क्वाचित्मध्ये । आदेशाः कदाचिदादेः, अन्यदान्त्यस्य, क्वाचित् सर्वस्य च । तत्र नियमः परिभाषाभिः क्रियते । प्रथममागमानां देशनियमः—

२५ । आद्यन्तौ टकितौ । (१-१-४६)

टकौ इतौ ययोस्तौ टकितौ, तौ आद्यन्तौ स्तः । टकाररूपेण इता चिह्नित आगम आदौ कार्यः । ककाररूपेण इता चिह्नितोऽन्ते कार्य इत्यर्थः । टकारमनुबन्धं दृष्ट्वा आदौ ; ककारमनुबन्धं दृष्ट्वा अन्ते चागमं कुर्यादिति व्यवस्थास्वरूपम् ॥

२६ । मिदचोऽन्त्यात् परः । (१-१-४७)

यस्य मकारेण इत्कृतः सः अन्त्यस्वरात् परः कार्यः । तथा च मित् हलन्तेष्वन्त्याद्धलः पूर्वं निवेशनीयः, अजन्तेष्वन्त एव । आदेशानां नियमोऽनुपदं वक्ष्यते । अष्टाध्यायीक्रमानुरोधेन मध्यगतानि परिभाषासूत्राणि प्रथमं व्याख्यायन्ते ॥

२७ । एच इग्घ्रस्वादेशे । (१-१-४८)

इक् ह्रस्वादेशे इति च्छेदः । ए, ओ, ऐ, औ इति संध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्तीत्युक्तम् ; तेषां ह्रस्वो यदि विधीयते तर्हि तत्स्थाने इक् (इ उ ऋ ऌ) प्रयोक्तव्यः । इदमुदाहरणस्थलेषु स्फुटीकरिष्यते ॥

२८ । षष्ठी स्थानेयोगा । (१-१-४९)

'स्थाने' इति पदस्य योगो यस्याः, सा स्थानेयोगा । 'तस्य स्थाने' इति वक्तव्ये पाणिनिः 'तस्य' इति षष्ठीमेव प्रयुङ्क्ते, 'स्थाने' इति पदमध्याहार्यमित्यर्थः । अयं संप्रदाय आदेशविधिषूपयुज्यते यथा—'अस्तेर्भूः' इति सूत्रस्य अस्तेः स्थाने भूरित्यर्थः ॥

२९ । स्थानेऽन्तरतमः । (१-१-५०)

स्थाने चान्तरतमः (सदृशतमः) आदेशः कार्यः । यत्र अमुक आदेश इति वर्णविशेषमनुक्त्वा पूर्वसवर्णः, परसवर्णः, मूर्धन्यः, यण् (प्रत्याहारः) इत्यादि सामान्यरीत्या आदेशः कथ्यते, तत्र स्थानप्रयत्नाभ्यां योग्यतां परीक्ष्य सदृशतमो वर्ण आदेशत्वेन ग्राह्य इत्यर्थः ॥

३० । उरण् रपरः । (१-१-५१)

'उः' इति 'ऋ' इत्यस्य षष्ठ्यन्तं रूपम् । ऋकारस्थाने आदिश्यमानः अण् (अ इ उ) रेफं परं कृत्वा उच्चार्यः । ऋकारस्य अ, इ, उ इत्येते आदेशाः क्रमात् अर्, इर्, उर् इत्येवंरूपा ग्राह्या इत्यर्थः ॥[1]

---

१. ऋ-स्वरे हि रेफांशः स्फुटं श्रूयते । अतस्तदादेशा रेफसंस्कृतमुच्चारणमर्हन्तीति न्याय्यमेवैतत् । अणादेश ऋकारस्य रेफांश पृथक्कृत्यैव कार्य इति हृदयम् । एवम् ऌकारादेशो लकारं पुरस्कृत्योच्चारणीयः ।

३१ । अलोऽन्त्यस्य । (१-१-५२)

आदेशः सर्वोऽपि अन्त्यस्य अलः (=वर्णस्य) कार्यः ॥

३२ । ङिच्च । (१-१-५३)

ङकारेण इता चिह्नितोऽप्यादेशः अन्त्यस्यैव कर्तव्यः । पूर्वेणैव सिद्धे पुनर्विधानमिदं किमर्थमित्यनुपदमेव स्पष्टीभविष्यति ॥

३३ । आदेः परस्य । (१-१-५४)

'अलोऽन्त्यस्य' इत्युक्तम्; किं तु यत्रादेशः कस्मादपि परस्य विधीयते तत्र तस्य (परस्य) आदेरेव कर्तव्यः; न त्वन्त्यस्य । यथा—अहन्शब्दस्य रेफ इति विधौ 'अहन्' इति शब्दान्त्यस्य नकारस्यादेशः 'उत्' इत्युपसर्गात् परस्य स्तम्भ इत्यस्य तकार इति विधौ तु 'स्तम्भ' इति शब्दस्यादेः सकारस्यादेशः ॥

३४ । अनेकाल् शित्सर्वस्य । (१-१-५५)

अनेकवर्णः, शकारेण इता चिह्नितश्चादेशः समग्रस्य स्थानिनः कर्तव्यः । यथा—'दृश्' इति धातोः 'पश्य' इत्यादेशः अनेकाल्त्वात् समग्रं स्थानिनमपनीय तत्स्थानमाक्रामति । एवम् इदंशब्दस्य तृतीयादि विभक्तिषु अश् इति शिदादेशोऽपि सर्वादेशो भवति । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यादिभिश्चतुर्भिः सूत्रैः आदेशानां देशव्यवस्था क्रियते । सा चैवम्—भावरूप आदेशस्तावत् एकाल्, अनेकाल् इति द्विविधः । तत्र एकाल् अन्त्यस्य कार्यः, अनेकाल् तु सर्वस्य इति सामान्यतो नियमः । अथ विशेषः—एकाल् अप्यादेशः शिच्चेत् सर्वस्य; यतःकुतश्चित् परस्य विधीयमानस्तु आदेः; अनेकालपि ङिच्चेदन्त्यस्येति । तथा च स्वघटकानां वर्णानां संख्यैव आदेशस्य देशं व्यवस्थापयति । यत्र पुनस्तद्व्यभिचारोऽपेक्षितस्तत्र शकारङकारावनुबन्धौ प्रयुज्येते इति संकेतमाचार्यः करोति ॥

३५। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। (१-१-६६)

३६। तस्मादित्युत्तरस्य। (१-१-६७)

पूर्वपरयोः पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये परं सप्तम्यन्तं क्रियते; परस्य तु कार्ये कर्तव्ये पूर्वं पञ्चम्यन्तं क्रियते। यथा—मित्रशब्दे परे विश्व-शब्दस्य दीर्घं विधातुम् 'विश्वस्य मित्रे दीर्घः' इत्याचार्यः सूत्रयेत्; मित्रशब्दस्य विश्वशब्दे पूर्वे पुंलिङ्गत्वं विधातुम् 'विश्वान्मित्रं पुमान्' इति सूत्रयेत्। 'मित्रे' इत्यत्र 'मित्रे परे' इति, 'विश्वात्' इत्यत्र 'विश्वात् परम्' इति च परशब्द उभयत्राप्यध्याहार्य इति तात्पर्यम्। सप्तम्यन्तं दृष्ट्वा पूर्वस्य कार्यं कुर्यात्, पञ्चम्यन्तं दृष्ट्वा परस्य कार्यं कुर्यादिति संकेतस्वरूपम्॥

३७। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा। (१-१-६८)

सूत्रेऽस्मिन् (१) 'स्वं रूपं शब्दस्य' इत्यंशेन विधिः क्रियते। (२) 'अशब्दसंज्ञा' इत्यंशेन स एव विधिर्निषिध्यते। (१) शब्दस्य स्वरूपमेवास्मिञ्छब्दशास्त्रे विशेष्यतया गृह्यते, न त्वर्थः। यथा—पूर्वोक्ते 'विश्वस्य मित्रे' इत्युदाहरणे विश्वमित्रशब्दावेव ग्राह्यौ, न तु कृत्स्नबन्धू इति तयोः पर्यायौ। (२) अशब्दसंज्ञा = शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा। शब्द-संज्ञेत्यस्य शब्दशास्त्रकृता संज्ञेत्यर्थः। शास्त्रे 'गुणः' 'वृद्धिः' इत्याद्याः याः सांकेतिकसंज्ञाः कृतास्तत्र तु अर्थ एव ग्राह्यो न शब्दरूपमिति उक्तस्य विधेः संकोचनम्। तथा च गुणवृद्ध्यादिविधौ अदेङ् गुणः, वृद्धिरादैच् इत्यादीन् संकेतितानर्थानेव गृह्णीयात्; अन्यत्र तु शब्द-रूपम्॥

३८। अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः। (१-१-६९)

अण् इति 'लण्'-सूत्रणकारेण प्रत्याहारः, स्वरान् मध्यमांश्च प्रत्याहरति। स्वरमध्यमौ, उकारेण इता योजितश्च वर्णः स्वस्य सवर्णस्य

च ग्राहकः स्यात् । 'इक्' 'अच्' इत्यादिप्रत्याहारैः सूत्रानुक्ता दीर्घाद्या अपि ग्राह्याः । व्याख्यातमिदं पूर्वमेव । 'अप्रत्ययः' इति निषेधांशः परं व्याख्यातव्योऽस्ति । प्रत्ययरूपस्तु स्वरो न सवर्णग्राहकः इत्यक्षरार्थः । प्रत्यय इति विधेयोपलक्षणम् । तेन आगमादेशयोरपि निषेधेऽन्तर्भावो ज्ञेयः । तदेतदुक्तम्—

॥ * ॥ 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न'

इति । 'अ' इति प्रत्ययः, आदेशः, आगमो वा विधीयते चेत् तत्र 'आ' इति दीर्घस्वरूपोऽपि सोऽस्त्विति नापादनीयमित्यर्थः ॥

३९ । तपरस्तत्कालस्य । (१-१-७०)

ये पुनः स्वरा निर्दिष्टमात्रका एवापेक्षितास्ते तकारं परं कृत्वा उच्चार्यन्ते । अयमपि संकेत उक्त एव ॥

३९ । आदिरन्त्येन सहेता । (१-१-७१)

इदं सूत्रं संज्ञाप्रकरणे प्रसङ्गवशाद्व्याख्यातम् ॥

४० । येन विधिस्तदन्तस्य । (१-१-७२)

विशेषणेन तदन्तं ग्राह्यम्, यथा—'आतो धातोः' इत्युक्ते आदन्तस्य धातोरित्यर्थः ॥

४१ । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । (१-३-१०)

उद्देश्यानूद्देश्ययोः संख्यासाम्ये उद्देशक्रमेणैव प्रवृत्तिः । चतुर्णां स्थानिनां चत्वार आदेशाश्चेदुच्यन्ते, प्रथमस्य प्रथमो द्वितीयस्य द्वितीय इति क्रमो ग्राह्य इत्यर्थः ॥

४२ । स्वरितेनाधिकारः । (१-३-११)

ग्रन्थेषु पूर्वोत्तरवाक्ययोः संबन्धः सर्वजनविदितः । क्वचिदुत्तरवाक्यस्यान्वयपूर्तये पूर्ववाक्यात् पदान्यायोजनीयान्यपि स्युः । एवं पूर्व-

वाक्यस्थपदानामुत्तरवाक्ये उपस्थितिः अनुवृत्तिरित्युच्यते । अनुवृत्तिमात्रफलकान्यपि कदाचित् सूत्राणि क्रियन्ते—यान्यधिकार इति व्यपदिष्टानि। अनिष्टस्य पदस्यानुवृत्तिर्मा भूदिति स्वरितस्वरेणोच्चार्यमाणं पदं सूत्रान्तरेष्वनुवर्तनीयम् इत्याचार्यः संकेतयति। किं तु संप्रदायोऽयं कालक्रमाल्लुप्तः। संप्रति यस्य पदस्यानुवृत्तिरिष्टा तस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायत इत्येव ॥

इति परिभाषाप्रकरणम्।

अथ संधिप्रकरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्यययोः पदयोर्वा मेलने पूर्वान्त्यवर्णस्य परादिवर्णस्य उभयोर्वा ये विकारा उत्पद्यन्ते, तानि संधिकार्याणि। विकारश्च आदेशः आगमः, द्वित्वम्, लोप इत्येषामन्यतम एव । संधिस्तावत् त्रिविध संभवति—पदमध्यमात्रे कर्तव्यः, पदान्तमात्रे कर्तव्यः, उभयत्रापि कर्तव्य इति । तत्र पदमध्यमात्रे कर्तव्यः संधिर्विरल एव; प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं चापेक्षते । संधिप्रकरणेऽस्मिन् उभयसंधिः पदान्तसंधिश्चोच्यते। तत्र च यत्र स्वरो विकार्यः सः स्वरसंधिः प्रथमं कथ्यते—

स्वरसंधिः।

४३। इको यणचि। (६-१-७७)

'इकः' इति षष्ठ्यन्तम्; अतः (२८) इकः स्थाने इत्यर्थः 'अचि' इति सप्तम्यन्तम्; अतः (३५) अचि परे इत्यर्थः। सूत्रघटकं पदत्रयमपि प्रत्याहाररूपम्; अतस्तत्तद्वर्णा ग्राह्याः । एवं च स्वरेष्वेकस्मिन् परे इ, उ, ऋ, ऌ एषां वर्णानां स्थाने, य्, व्, र्, ल् एते

वर्णाः आदेशाः स्युरिति सूत्रार्थः संपद्यते । यथासंख्यपरिभाषया (४१) इकारस्य यकारः, उकारस्य वकारः, ऋकारस्य रेफः, लृकारस्य लकारः इत्युद्देशक्रमेणादेशाः प्रवर्तन्ते । 'अचि' इति निमित्तस्य तु संख्यासाम्याभावान्न कोऽपि क्रमः । यथा—

दधि	+	अर्थ	=	द ध् य्	अर्थ	=	दध्यर्थम् ।
मधु	+	,,	=	म ध् व्	,,	=	मध्वर्थम् ।
पितृ	+	,,	=	पि त् र्	,,	=	पित्रर्थम् ।
गम्लृ	+	,,	=	ग म् ल्	,,	=	गम्लर्थम् ।

'अणुदित्सवर्णस्य चा' (३८) इति परिभाषाबलात् दीर्घै ईकारादिरपि इगच्प्रत्याहाराभ्यां ग्राह्यः । तेन—

सुधी + ऊहित = सुध्यूहित वधू + आनन = वध्वानन कॄ + आकृतिः = क्राकृतिः लृ + आपत्तिः = लापत्तिः	इत्यादावपि यण् सिध्यति ।

४४ । एचोऽयवायावः । (६-१-७८)

अचीति पूर्वसूत्रादनुवर्त्यते ; अय्, अव्, आय्, आव् इत्येषां द्वन्द्वे अयवायाव इति प्रथमाबहुवचनम् । ए, ओ, ऐ, औ एषाम् अचि परे क्रमात् अय्, अव्, आय्, आव् इत्यादेशाः स्युः ॥

पदमध्ये	पदान्ते[1]
हरे + ए = हरय् ए = हरये	हरे + इह = हरय् इह = हरयिह ।
गुरो + ए = गुरव् ए = गुरवे	गुरो + इह = गुरव् इह = गुरविह ।
नै + अकः = नाय् अकः = नायकः	तस्मै + उक्त = तस्माय् उक्त = तस्मायुक्त
पौ + अकः = पाव् अकः = पावकः	तौ + एव = ताव् एव = तावेव ।

---

१. पदान्तसधौ यवयोर्विकल्पेन लोपो वक्ष्यते । अतः 'हर एहि' इत्याद्यपि रूपं भवति ।

अथ पञ्चभिः सूत्रैः अयवायावादेशा हलि परेऽपि कुत्रचिद्विधीयन्ते । तानि प्रकरणान्तरे व्याख्यास्यामः ॥

४५ । एकः पूर्वपरयोः । (६-१-८४)

अधिकारसूत्रमिदं न तु विधायकम् । इतः परं विधीयमाना आदेशाः पूर्वपरयोर्मिलितयोः कर्तव्या इत्यनेन सूत्रेण प्रतिज्ञायते ॥

[४६ । अन्तादिवच्च । (६-१-८५)

एकादेशोऽयं पूर्वस्यान्तवत् परस्यादिवच्च गणयितुं शक्यते । इदमपि एकादेशस्य स्वरूपकथनरूपत्वादधिकार एव । एवमुत्तरसूत्रमपि—

४७ । षत्वतुकोरसिद्धः । (६-१-८६)

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशविधिरसिद्धः स्यात् । अधिकारसूत्रद्वयस्यास्य प्रयोजनमुपरिष्टाद्दर्शयिष्यते । सूत्रक्रमानुरोधेनैवैतदत्र व्याख्यातम् । प्रारम्भे बाला नैतत् पठन्त्विति कोष्ठकान्तर्निवेशितं प्रारम्भकं निरस्यन्तु ॥]

४८ । आद् गुणः । (६-१-८७)

'आत्' इति 'अ' इत्यस्य पञ्चम्यन्तम्, तपरकरणाभावात् सर्वविधमप्यकारं गृह्णाति । 'इको यणचि' इत्यतः "अचि' इत्यनुवर्तते 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतं च । अतः अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेकं गुण आदेश इति सूत्रार्थः । 'अदेङ् गुणः' (१९) इति संज्ञाकरणात् अ (ह्रस्वः) ए, ओ इत्येते स्वरा गुणशब्देन गृह्यन्ते । 'एकः पूर्वपरयोः (४५) इत्यधिकारादत्र स्थानिनौ द्वौ ; तयोः पूर्वः सर्वत्रापि अवर्णः परः सर्वोऽप्यच् इत्युक्तेऽपि इक् (इ, उ, ऋ, ऌ) एव विवक्षित इति उपरि स्पष्टीभविष्यति । एवं चात्र (१) अ-इ वर्णौ, (२) अ-उ वर्णौ (३) अ-ऋ वर्णौ, (४) अ-ऌ वर्णौ चेति चत्वारि द्वन्द्वानि स्थानिनः

अ, ए, ओ इति त्रय एवादेशाः । अतो यथासंख्यं कर्तुं नावकाशः । ततश्च 'स्थानेऽन्तरतमः' (२९) इति परिभाषितत्वात् कस्य कः सदृशतम इति परीक्षणीयमापतितम् । तत्र अवर्णस्य कण्ठः स्थानम् ; इवर्णस्य तालु ; एकारस्य च कण्ठतालु इति स्थानसाम्यात् अ-इ वर्णयोः एकारो गुणः । एवम् अ-उ वर्णयोः ओकारः । ऋ-ऌ वर्णयोः अकार एव । तत्र ऋकारस्थाने आविष्टः अकारः 'उरण् रपरः' (३०) इति परिभाषया 'अर्' इति रपरो भवति । ऌकारस्य तु तुल्यन्यायेन 'अल्' इति लपरः । अथ उदाहरणम्—

उप + इन्द्रः = उपेन्द्रः ।	महा + ऋषिः = महर्षिः ।
कुल + उचितम् = कुलोचितम् ।	प्लुत + ऌकारः = प्लुतल्कारः ।

४९ । वृद्धिरेचि । (६-१-८८)

अवर्णादेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । आ, ऐ, औ इति वृद्धिवर्णेषु पूर्ववदान्तरतम्यात् अ + ए, अ + ऐ इत्यनयोः ऐकार आदेशः । अ + ओ, अ + औ अनयोः औकारः । यथा—

तस्य + एव = तस्यैव ।	नृप + ऐश्वर्यम् = नृपैश्वर्यम् ।
महा + ओजः = महौजः ।	धन + औत्सुक्यम् = धनौत्सुक्यम् ।

अत्रेदमवधेयम्—उत्सर्गापवादन्यायमनुसृत्याचार्यः कार्याणि विदधाति । न्यायोऽयमविमृश्यकारीव प्रथमं व्यापकस्य सामान्यस्य विधेयं विधाय पश्चादुद्बुद्ध इव विशेषविधीनारभमाणो विषयसंकोचनेनातिव्याप्तिं परिहरति । तस्य च लौकिकोऽयं दृष्टान्तः—ब्राह्मणान् भोजयन् कोऽपि गृहस्वामी सूदानादिशति—(१) 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, (२) तक्रं कौण्डिन्याय' इति । अत्र महावाक्यपूर्वभागेण ब्राह्मणत्वसाधारण्यात् प्राप्तं कौण्डिन्यस्यापि दधिदानम्, तक्रदानरूपविशेषविधिं कुर्वता उत्तरभागेण बाध्यते । एवं च पूर्ववाक्ये 'ब्राह्मणेभ्यः' इति सामान्यं कौण्डिन्यभिन्नत्वविशेषणेन संकोचितविषयं पर्यवस्यति ।

विषयस्यैकदेशसाम्ये अधिकदेशव्यापको विधिरुत्सर्गः, अल्पदेशव्यापको ऽपवादः । अथ न्यायः प्रकृते संचार्यते—आदचि गुणो विधीयते आदेचि वृद्धिः । अच् = अक् + एच् । अतोऽत्र गुणविधिरुत्सर्गः वृद्धिविधिरपवादः । तेन च अपवादस्य विषयं परिहृत्यैवोत्सर्गः प्रवर्तते एवं च (अच्—एच् = अक्) ; अन्ततः एचि व्यपकलिते शिष्टः अक् ए गुणस्य विषयः । 'आदकि गुणः, एचि वृद्धिः' इति फलितम् । अवर्णस्याप्यपवादो वक्ष्यते ॥

उक्ता एव स्वरसंधावुत्सर्गविधयः ; एभिः कृत्स्नो विषयो व्या इति पट्टिकापर्यवेक्षणेन स्फुटं भविष्यति ॥

पूर्वः	परः	आदेशः	कस्येति	सूत्रम्
अ	इक् { इ, उ, ऋ, ऌ }	{ ए, ओ, अर्, अल् } गुणः	एकादेशः	आद्गुणः (१)
अ	एच् { ए, ओ, ऐ, औ }	{ ऐ, औ, ऐ, औ } वृद्धिः	,,	वृद्धिरेचि (२)
इक् { इ, उ, ऋ, ऌ }	अच्	{ य्, व्, र्, ल् } यण्	पूर्वादेशः	इको यणचि (३)
एच् { ए, ओ, ऐ, औ }	अच्	{ अय्, अव्, आय्, आव् } यान्तः वान्तः	,,	एचोऽयवायावः (४)

अथोक्तानां चतुर्णामपि सामान्यविधीनां यथायथमपवादा उच्यन्ते

५० । एत्येधत्यूठ्सु । (६-१-८९)

यथा अकारः, ककारः इत्यादिवद्वर्णाः 'कार'-प्रत्ययेन निर्दिश्यन्ते, त
भवतिः, एधतिरित्येवं तिप्प्रत्ययेन धातवो निर्दिश्यन्ते । अतः सूत्रे एत्येधतिभ्या
'इ' 'एध' इत्येतौ धातू प्राप्तौ । 'वृद्धिरेचि' इति पूर्वसूत्रं समग्रमनुवर्तते
'आत्' इति च 'आद् गुणः' इत्यतोऽनुषज्यते। एचीत्येतत् 'एत्येधत्यूठ्सु' इत्य
विशेषणं सत् 'एजादौ' इत्यर्थं बोधयति। तत्र 'ऊठ्' इत्यस्यासंभवात् एजादित्
विशेषणं न संबध्यते । एच्प्रत्याहारेऽपि एकार एव संभवति । एवं च अवर्ण
देकाराद्योः 'इ'-'एध'-धात्वोः परयोः ऊठि वा परे वृद्धिरेकादेशः इति सूत्रार्थः
एत्येधत्योः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे 'एङि पररूपम्' इति वक्ष्यमाणमपवादं बाधितुमि
वृद्धिविधानम्। ऊठस्तु आद्गुणं बाधितुम्। ऊठः स्वरूपं तद्विधौ स्पष्टीभविष्यति
अथोदाह्रियते—

उप + एति = उपैति । उप + एधते = उपैधते ।

प्रत्युदाहरणम्—एकारादिर्न चेत्, उप + इतः = उपेतः ।

५१ । उपसर्गादृति धातौ । (६-१-९१)

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः । आद्गुण
स्यायमपवादः । यथा—

प्र + ऋच्छति = प्रार्च्छति । अ + ऋ इत्यस्य 'आर्' वृद्धिः ।

५२ । एङि पररूपम् । (६-१-९४)

अवर्णान्तादुपसर्गात् एङादौ धातौ परे परस्य रूपं (प्रकृते एङ्
एकादेशः स्यात् । पूर्वस्य लोप इति फलितम् । यथा—

प्र + एजते = प्रेजते । प्र + ओषति = प्रोषति ।

वृद्धिरेचि' इत्यस्यायमपवादः । अस्यापवादः 'एत्येधत्यूठ्सु' इति
अपवादस्यापवदनात् प्रत्यावृत्त उत्सर्गः प्रतिप्रसव इत्युच्यते
तस्मात् उपैतीत्यादौ वृद्धेः प्रतिप्रसवः । अत्र वार्त्तिकम्—

---

१. धातुलक्षणम् (१२५) सूत्रे द्रष्टव्यम् । २. उपसर्गः (१२३) सूत्रे लक्षितः

॥ * ॥ औत्वोष्ठयोः समासे वा ॥

अवर्णादोत्वोष्ठयोः एङि परे पररूपं विकल्पेन स्यात् । तच्च समास एव ।

ओतुः = स्थूलोतुः, स्थूलौतुः । बिम्ब + ओष्ठः = बिम्बोष्ठः, बिम्बौष्ठः ।

णम्—(समासाभावे तु) तव + ओष्ठः = तवौष्ठः ।

५३ । ओमाङोश्च । (६-१-९५)

अवर्णात् ओमिति प्रणवे आङ् इत्युपसर्गे च परे पररूपमेकादेशः स्यात् । ङकार इत् । यथा—

शिवाय + ओं नमः = शिवायो नमः ।

शिव + ओढा (आ + ऊढा = ओढा) अथोढा । 'वृद्धिरेचि' इत्यस्यापवादः ।

शिव + एहि (आ + इहि = एहि) शिवेहि । 'एत्येधत्यूठ्सु' इत्यस्यापवादः ।

५४ । अकः सवर्णे दीर्घः । (६-१-९६)

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ इति यणगुणयोरपवादः । अतः 'इको ' 'आद्गुणः' इत्युभयोरपि सूत्रयोः असवर्णोऽजेव विषयः । अकः च् अगेव ह्रस्वदीर्घादिभेदभिन्नः । अकोऽकि परे स्ववर्णदीर्घ इति । अथोदाह्रियते—

मुर + अरिः	= मुरारिः ।	अधि + ईशः	= अधीशः ।
गुण + आढ्यः	= गुणाढ्यः ।	यदु + उद्वहः	= यदूद्वहः ।
दया + अब्धिः	= दयाब्धिः ।	पातृ + ऋषभः	= पातॄषभः ।

रमा + आलिङ्गितः = रमालिङ्गितः ।

५५ । एङः पदान्तादति (पूर्वः) । (६-१-१०९)

पूर्वः पूर्वरूपम् । पदान्तादेङः अति (ह्रस्वे अकारे) परे पूर्वरूपं) एकादेशः स्यात् । अयमेकः पदान्तसंधिः । अन्ये तु विशेष-भावादुभयसंधयः । यथा—

रे + अव = हरेव । विष्णो + अव = विष्णोव । अत्र स्थितः अकारः लुप्त इति द्योतयितुं ऽ इति प्रश्लेषाख्यं चिह्नं निवेश्यते । यथा—हरेऽव, । इदं सूत्रम् 'एचोऽयवायावः' इत्यस्यापवादः ।

अथ संधिनिषेधः—योऽयं प्रकृतिभाव इति व्यपदिश्यते; संधौ प्राप्ते पदं प्रकृत्या (यथास्थितरूपेण) एवावतिष्ठते ॥

५६ । प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (प्रकृत्या) । (६-१-१२५)

प्लुताश्च प्रगृह्यसंज्ञाश्च अचि परे प्रकृत्या स्युः । संधिं न लभेरन्नित्यर्थः । विकल्पानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं नित्यमिति । प्लुतस्तावद्दूराद्धानादौ भवति । स लौकिकसंस्कृते नातीवोपयुज्यत इति तद्विधिर्नात्र व्याख्यायते । प्रगृह्यसंज्ञा परं विप्रियते—सा च प्रथमाध्यायप्रथमपादे विहिता ॥

५७ । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । (१-१-११)

ईदन्तम्, ऊदन्तम्, एदन्तं च द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्

अथोदाहरणम्—प्रथमं प्लुतस्य—

एहि कृष्ण३ अत्र गौश्चरति । कृष्णात्रेति दीर्घो न । अनन्तरं प्रगृह्यस्य—

कवी एतौ—कव्येतौ इति यण् न । पटू इमौ—पट्विमौ इति यण् न ।

द्वे अङ्गे—द्वेऽङ्गे इति पूर्वरूप न । आसाते इमौ—आसातयिमौ इति अयादेशो न

५८ । अदसो मात् । (१-१-१२)

अदसशब्दस्य मकारात् परौ ईदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । असंभवादेदित्यंशो संबध्यते । अद्विवचनार्थम् अनीदूदेदन्तार्थं च वचनम् । अमू (पुंसि) आसाते मुत्वस्यासिद्धत्वेनाप्राप्ताव् आरम्भः । असिद्धत्वमुपरिष्टात् स्पष्टीभविष्यति । यथा—

अमी ईशा —अमीशा इति सवर्णदीर्घो न ।

५९ । ओत् (निपातः) । (१-१-१५)

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यं स्यात् । यथा—

अहो आश्चर्यं—अहवाश्चर्यमिति अवादेशो न । अथो आरभ्यते—अथवारभ्यत इति न

अन्यत्रापि प्रगृह्यसंज्ञोक्ता नातीवोपयुज्यते । प्रसङ्गवशात् प्रगृह्यसंज्ञाविध्यर्थं प्रथमाध्यायसूत्राणि व्याख्याय प्रकृतः षष्ठाध्यायप्रथमपाद एवानुबध्यते—

६० । ऋत्यकः (प्रकृत्या वा पदान्ते) । (६-१-१२८)

ह्रस्वे ऋकारे परे पदान्तस्थः अक् प्रकृत्या वा स्यात् । यथा—

देव + ऋषिः = देवऋषिः, देवर्षिः । दधि + ऋते = दधिऋते, दध्यृते ।

विधिस्तावत्त्रिविधः नित्यो वैकल्पिको बहुलश्चेति । अवश्यं कर्तव्यो नित्यः; इच्छया कर्तुमकर्तुं वा शक्यो वैकल्पिकः;

'क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव'

इत्यव्यवस्थितो बहुलः । वा, विभाषा, अन्यतरस्याम् इत्यव्ययत्रयं विकल्पं द्योतयति । ऋषीणां नामग्रहणेऽपि विकल्पः पर्यवस्यति । तेषां हि तुल्यं प्रामाण्यम्; तत्रैकस्य मतेऽस्ति, अन्येषां मते नास्तीति च स्थितिर्विकल्प एव किल । विषयैकदेशे प्रवृत्तिरेकदेशेऽप्रवृत्तिरिति स्थितिश्च विकल्पस्यैव कोऽपि भेदः । सेयं व्यवस्थितविभाषेत्युच्यते ॥

हल्संधिः ।

हल्संधिस्तावदसिद्धकाण्डे वर्तते । असिद्धकाण्डो नामाष्टाध्याय्याश्चरमा त्रिपादी (अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थाः पादाः) । सपादैः सप्तभिरध्यायैरुक्तेषु विधिषु कर्तव्येषु उत्तरा त्रिपादी असिद्धा (अविद्यमानप्राया) । त्रिपाद्यामपि पूर्वंपूर्वं विधिमपेक्ष्य परःपरो विधिरसिद्धः । सपादसप्ताध्याय्या कृत्स्नापि रूपनिष्पत्तिप्रक्रिया प्रतिपादिता; त्रिपाद्यां तु यदुच्यते तत्केवलं निष्पन्नस्य पदस्य उच्चारणसंस्करणम् । अतस्त्रिपादीचोदितो विधिरन्त एव प्रवर्तते । कृतेऽस्मिन् पुनः सपादसप्ताध्यायीविहितस्य विधेर्न प्रवृत्त्यवकाशः । सपादसप्ताध्यायी सिद्धा (= सर्वसंप्रतिपन्ना), त्रिपादी तु असिद्धा (= असंप्रतिपन्ना सपादसप्ताध्याय्या) । प्रथमः सिद्धकाण्डः; उत्तरोऽसिद्धकाण्डः । असिद्धकाण्ड-

कार्यलक्षणं निमित्तमाश्रित्य सिद्धकाण्डगतो विधिर्न प्रवर्तयितव्य इ
संकेतस्य तत्त्वम्। असिद्धकाण्डस्तावन्न केवलं सिद्धकाण्डं प्रत्यसि
किं तु तत्रापि पूर्वपूर्वं प्रति परंपरं सूत्रमसिद्धमिति संकेतः। एवं
त्रिपाद्यां यत्र कुत्रापि स्थितं सूत्रं सपादसप्ताध्यायीं, त्रिपाद्यामेव स्वपू
सूत्राणि च प्रत्यसिद्धम्; स्वोत्तरसूत्राणि तु प्रति सिद्धम्। अनया
रीत्या त्रिपाद्यां यथायथोपचीयते सूत्रसंख्या तथा तथापचीयते सि
त्वम्, एवमन्तिमं सूत्रं सर्वमेव सूत्रान्तरं प्रत्यसिद्धं भवति। व्याख्य
चैतत् सूत्रम्—'अ अ' (६) इति। अत एव विवृतस्य संवृतं केव
मुच्चारणमात्रकार्यमित्युक्तम्। तदेतदसिद्धत्वविधायकं सूत्रं व्याख्यायते

६१। पूर्वत्रासिद्धम्। (८-२-१)

इतः परं यदुच्यते तत् पूर्वोक्तं प्रत्यसिद्धम्। अष्टमाध्या
द्वितीयपादस्य प्रथममिदं सूत्रमिति सपादसप्ताध्यायीं प्रति उत्तरा त्रिपा
सिद्धा; अधिकारसूत्रमिदमिति त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं सूत्रमसिद्धम

असिद्धकाण्डे तावद्व्यञ्जनविकारा एवोच्यन्त इति विषयपय
लोचनेन यद्यपि सिद्धकाण्डादस्य व्यावर्तनं सुकरम्, तथाप्यसिद्धकाण
ण्वान्तरालिकस्यासिद्धत्वस्य विवेचने सूत्रानुक्रम एव यतः शरणी
करणीयो वर्तते, ततो लाघवार्थमसिद्धकाण्डगता विषय उद्देशानुक्रमे
पञ्चभिः कारिकाभिरत्र परिगणिताः—

नलोपोऽन्ते, भतोर्वत्वं, रो लः, संयोगतक्षणम्, ।
चोः कु,-र्होढः,-छशोःषत्वं, भष्भावोऽथ, पदान्तजश् ॥ १ ॥
षढोः को, नश्च निष्ठायाः, क्विन्कु,-र्नो मान्तधातुषु, ।
रुत्वं, वसुस्रंस्वादीनां दत्वं, र्वोपधदीर्घता, ॥ २ ॥
मुत्वं, प्लुत,-श्छान्दसरु, ढ्रलोपो, रविसर्गता, ।
रोर्यः, शाकल्यलोपश्च, मो बिन्दु,-स्थुट् तुकौ, ङमुट् ॥ ३ ॥

सत्वषत्वे विसर्गस्य, मूर्धन्यो, णत्वकीर्तनम्, ।
श्चुत्वष्टुत्वे, पञ्चमत्वं, वर्णद्वित्वं च, जश्चरौ, ॥ ४ ॥
बिन्दुत्वोः परसावर्ण्यं, ह्रो घोषः, शश्छ इत्यमी ।
हल्विकाराख्रिपाद्युक्ता असिद्धाः स्युरनुक्रमात् ॥ ५ ॥

स्वरव्यञ्जनसंध्योः सिद्धासिद्धत्वकृतावन्योऽप्यस्ति भेदः । स्वरसंधिमेव पाणिनिः संधित्वेन गणयति, यतः स एव 'संहितायाम्' (६-१-७२) इत्यधिकृत्य विहितः । व्यञ्जनसंधिस्तु 'पदस्य' (८-१-१६) इत्यधिकृत्यारब्धो झलि परेऽपि क्वचित् क्वचिद्विधीयत इत्येव । अतः पदान्ते झलि परे वा विहितानि, वर्णानां योगमात्रे चोदितानि च कार्याण्यस्मिन् प्रकरणे यावच्छक्यं सूत्रानुक्रमेण कथ्यन्ते ॥

६२ । चोः कुः (झलि पदान्ते च) । (८-२-३०)

चवर्गस्य कवर्ग आदेशः स्यात् झलि परे पदान्ते च । यथा—

पदान्ते	झलि परे
वाच् = वाक् ।	सिच् + त = सिक्तम् ।
प्राच् = प्राक् ।	मुच् + त = मुक्तम् ।
स्रज् = स्रग् ।	भज् + त = भक्तम् ।
भिषज् = भिषग् ।	तिज् + त = तिक्तम् ।

---

१. अष्टमे २-३-४ पादेषु व्यञ्जनकार्याणि प्लुतश्च विधीयन्ते । तत्र २-यपादे पदान्ते, झलि परे च कार्याणि प्लुतश्च संहिताधिकारं विनैवानुशिष्यन्ते । ३-य ४-र्थे पादयोः 'तयोर्य्वावचि संहितायाम्' इत्यधिकरोत्याचार्यः । ततश्च द्वितीयपादकार्याणां नित्यत्वम्, अन्तिमपादयोस्तु कार्याणां संहिताविवक्षाविवक्षाभ्यामैच्छिकत्वं च फलति । त्रिपादीप्रथमपादविहितानां हल्कार्याणां निर्णये, पदान्ते झलि च हलामल्पानामेव संभव इति ज्ञानं सुलभम् । तेन च संधिकार्याणि मुष्टिप्राप्याणि भवन्ति । यथा—

पदान्ते—(१) हस्य ढः, (२) मध्यमेषु यवलान्ता अप्रसिद्धाः, (३) चोः कुः, (४) झयां षस्य च जश्, (५) शस्य ष, (६) सस्य रुः । एवं व्यपकलिते र, ग, ड, ड, ण, द, न, ब, म इति नवैव । एवमन्यत्रप्यूह्यम् ।

६३ । हो ढः । (८-२-३१)

झलि परे पदान्ते च हस्य ढ आदेशः स्यात् । यथा—

पदान्ते	झलि परे
लिह् = लिढ् (=लिड्) ।	लिह् + त = लिढ् त (=लीढम्) ।
वाह् = वाढ् (=वाड्) ।	वह् + तं = वढ् तं (=ऊढम्) ।

पदान्ते झशि परे च खरातिखरघोषाणां मृद्वादेशोऽनुप विधास्यते । अतो लिढ् = लिड् ; लिढ्भिः = लिड्भिः । अन्येष्वप् हरणेषु मृद्वादेशोऽयं द्रष्टव्यः ॥

६४ । दादेर्धातोर्घः । (८-२-३२)

दकारादेस्तु धातोर्हकारस्य झलि परे पदान्ते च ढस्याप घः । यथा—

दह् = दघ् (=धग्) । दह् + भिः = दघ् + भिः (=धग्भिः) ।

'धग्' इति रूपनिष्पत्तिरनुपदं वक्ष्यते ।

६५ । वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । (८-२-३३)

द्रुहादीनां धातूनां हकारस्य वा घः, पक्षे ढः । यथा—

पदान्ते	झलि परे
द्रुह् = द्रुघ्, द्रुढ् (=ध्रुक्, ध्रुट्)	मुह् + तः = मुघ् तः (=मुग्धः)
	मुढ् तः (=मूढः)

६६ । नहो धः । (८-२-३४)

नहधातोर्हकारस्य तूक्ते निमित्ते धकार इति विशेषविधिः । यथा—

पदान्ते	झलि परे
उपानह् = उपानध् (=उपानद्) ।	उपानह् + तं = उपानध् + त (=उपानद्धम्

६७ । व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । (८-२-३६

'हो ढः' इतिवत् छशोः षः इति नवो विधिः । 'नहो इतिवत् व्रश्चादिसप्तकस्य चवर्गान्तस्यापि न कुः, अपि तु ष इति ।

श्कुः' (६२) इत्यस्यापवादोऽपि सूत्रेऽस्मिन् मिश्रीकृत्योच्यते। (१) 'छशो षः' (२) 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजां च' इति यद्याचार्यो विभज्य सूत्रमकरिष्यत्तर्हि स्पष्टतरमभविष्यत्। झलि पदान्ते च छकारशकारयो ष आदेशः, व्रश्चादीनां च कुत्वापवादः षः इत्यर्थः। यथा—

पदान्ते	झलि परे
छान्तस्य – प्राच् = प्राष् (= प्राड्)	प्रछ् + तम् = प्रष् त (पृष्टम्)।
शान्तस्य – नश् = नष् (= नड्)	नश् + तम् = नष् त (नष्टम्)।
व्रश्चादेः – सृज् = सृष् (= सृड्)	सृज् + तम् = सृष् तं (सृष्टम्)।

६८। एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। (८-२-३७)

धातोरित्यनुवर्तते; एकः अच् यस्मिन् स वर्णराशिरेकाच् इति सूत्रेषु प्राय एकाच्छब्दो बहुव्रीहिः। धातोरवयवभूतस्य झषन्तस्य [illegible] एकाचो वर्णराशेः संबन्धी यो बश् तस्य भष् आदेशः पदान्ते, सकार ध्वप्रत्यययोश्च परयोः। झष इति घोषाणां प्रत्याहारः; भष् इति [illegible] इति च चवर्गवर्जं घोषमृद्वोः। यथा—

पदान्ते—दह् (६४) = दघ् = धघ् (= धग्)
गोदुह् („) = गोदुघ् = गोधुघ् (= गोधुग्)
मित्रद्रुह् („) = मित्रद्रुघ् = मित्रध्रुघ् (= मित्रध्रुग्)
„ (६५) = मित्रद्रुढ् = मित्रध्रुढ् (= मित्रध्रुड्)
सकारे—दह् + स्यति = धक्ष्यति।
ध्वप्रत्यये—अबुध् + ध्वम् = अभुद्ध्वम्।

६९। झलां जशोऽन्ते। (८-२-३९)

पदान्ते झलां जश आदेशाः स्युः। झलिति पञ्चमवर्जं वर्ग्याण ऊष्मणां च प्रत्याहारः। जशिति मृदूनां (वर्गतृतीयानां)। तत्रान्तरतम्य परीक्षायां वर्गान्तानां स्वस्ववर्गीयो मृदुरादेशः। ऊष्मणां तु मध्ये '... छशां षः' (६७), 'हो ढः' (६३), 'ससजुषो रुः' (७०) इ[illegible]

शहसानां तत्तद्विशेषविधानात् षकार एक एवावशिष्यते। तस्य 'ऋटु रषाणां मूर्धा' इति मूर्धस्थानसाम्यात् टवर्गमृदुः डकार आदेशो भवति यथा—

वाक् = वाग्	चित् = चिद्।
गोधुघ् = गोधुग्	ककुभ् = ककुब्।
मित्रध्रुह् = मित्रध्रुड्	द्विष् = द्विड्।

अवसाने झलां विकल्पेन चर्त्वं (मृदूनां खरादेशं) वक्ष्यति अतः गोधुक्, ककुप् इत्यादिरूपाण्यपि भवन्ति। वाक्यमध्ये तु गोधुगयम्, ककुब्विभाग इत्यादि जश्त्वमेव॥

७०। ससजुषो रुः। (८-२-६६)

पदान्तस्य सकारस्य सजुष् इति शब्दस्य च रुः स्यात्। 'अलोऽन्त्य'-परिभाषया (३१) सजुष्शब्दान्त्यवर्णस्य षकारस्यादेशः। अयं शब्दः छन्दस्येव बहुशो दृश्यते। 'रु' इत्यादेशे उकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानादित्संज्ञायां लोपे 'र्' इत्येवादेशस्वरूपम्। रेफस्यास्य पुनरपि उत्वयत्वयोरादेशान्तरयोर्विधानार्थं उकारानुबन्धयोजनम्। उत्वयत्वे सकारादेशभूतस्य रेफस्यैव विवक्षिते; तथा च नैसर्गिकरेफात् सकारादेशरेफस्य भेदप्रदर्शनाय पूर्वो र इति, उत्तरो रुः इति च व्यपदिश्यते। यथा—

ज्योतिस् + इद = ज्योतिरिदम्।	दोस् + दण्डः = दोर्दण्डः।
धनुस् + आनय = धनुरानय।	उच्चैस् + वृक्षः = उच्चैर्वृक्षः।

अवसाने रेफस्य विसर्गविधानात् (८२) ज्योतिः, धनुः, दोः, उच्चैः इति रूपाणि स्युः। रोर्निमित्तभेदेन यकार उकारश्चादेशौ वक्ष्येते॥

७१। अहन्। (८-२-६८)

७२। रोऽसुपि। (८-२-६९)

'अहन्' इत्यस्य पदस्य रुः स्यात्; सुप्प्रत्ययभिन्ने तु परे रोरपवादो रः। तथा च 'अहन्' इति पदस्य सुपि परे रुः; अन्यत्र र इति फलितम्। सुप् इति

२१ विभक्तिप्रत्ययानां (प्रथमादीनां) प्रत्याहारः । तेषां मध्ये हलादिषु प्रत्ययेषु परेषु पूर्वस्याः प्रकृतेः प्रत्ययान्तस्य च पदसंज्ञा वक्ष्यते । यथा—

अहन् + भिः = अहर् भिः (अहोभिः)—रुः ।

अहन् + गणः = अहर्गणः—रः ।

रुरेफस्य उत्वविधानात् (९०) अहोभिरिति रूपम् ; रस्य तदभावाद् अहर्गण इति रेफस्यैव श्रवणम् । अत एव रोरपवादो रो विधीयते ॥

॥ * ॥ अहरित्यस्य रेफे परेऽपि रुः ॥ यथा—

अहन् + रम्यं = अहर् रम्यं (अहो रम्यम्) ।

७३ । वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । (८-२-७२)

वस् प्रत्ययः ; स्रंस्, ध्वंस् इति धातू ; (एषु उकार इत्) अनडुह् इति नामशब्दः । पदस्येत्यनुवर्तते । एषां पदान्ते दः स्यात् इत्यर्थः विद्वस्, निषेदिवस्, उपेयिवस् इत्यादयो वस्प्रत्ययान्ताः । यथा—

विद्वस् + भिः = विद्वद्भिः । स्रस् = स्रद् ।

अनडुह् + भि = अनडुद्भिः । ध्वस् = ध्वद् ।

अथ 'तिप्यनस्तेः' (८-२-७३) इत्यादिभिः त्रिभिः सूत्रैः तिङ् प्रत्ययेष्वपि द्रू विधीयेते । प्रक्रियाबाहुल्यात् तानि नात्र व्याख्यायन्ते ततः 'र्वोरुपधाया...' (८-२-७६) इत्यादिदीर्घविधिनिषेधौ, अदसो मुत्वविधिश्च हल्संधावप्रकृतत्वात् प्रकरणान्तरेषु व्याख्यास्यन्ते । पश्चात् प्लुतविधिर्भाषायामनुपयुक्त इत्युपेक्ष्यते ॥

'ससजुषो रुः' (७०) इति रुविधिरुक्तः ; अन्यदप्यस्ति रुविधानम्—'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' (८-३-१) इति । तत्र प्रथमो रु इति पुल्लिङ्गः, छान्दसलौकिकभाषासाधारणश्च ; द्वितीयो रु इति नपुंसक लौकिकभाषायां विरलप्रयोगं च इति भेदः । एवं च पदान्तरेफास्त्रिविधाः—रुः, रु, र इति । तत्र वक्ष्यमाणयोः उत्वयत्वयोः स्थानिनौ रु, रुश्च ; पूर्वस्वरस्यानुनासिकत्वं अनुस्वारासञ्जनं वा कर्तुं निमित्तभूतं रु एव ; रस्तु रेफसामान्यं न कस्यापि विशेषविधेर्विषयः ॥

७४ । मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि । (८-३-१)

अथ रुणः संनियोगेन (साहचर्येण) विशेषकार्यमुपदिशति ।

७५ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । (८-३-२)

तुकारो भिन्नक्रमः अनुनासिकस्तु वा इति । रु नित्यं भवति ; अनुनासिकस्तु पूर्वस्य वैकल्पिक इति तुकारो भेदं द्योतयति । रुप्रकरणेऽत्र रुणः पूर्वस्य स्वरस्य विकल्पेनानुनासिकत्वं कार्यमित्यर्थः । अनुनासिको वेत्युक्तम् ; तदभावे किं कर्तव्यमित्याह—

७६ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः । (८-३-४)

अनुनासिकात् इत्यस्य अनुनासिकस्थानिन इत्यर्थः । अनुनासिकस्थानिनः स्वरात् परमनुस्वारासजनं कार्यम् । अनुनासिकः पूर्वस्वरस्योक्तः ; अतो रुणः पूर्वस्य स्वरस्य पश्चादनुनासिकत्वाभावे अनुस्वारो योजनीय इति फलितम् । एवं च रुणि कृते पूर्वस्वरोऽनुनासिकोऽनुस्वारपरो वा कार्यः । द्विधा एवात्र भाषोपयुक्ता विधयः ; तत्राप्येक एव सामान्यविधिः ॥

७७ । पुमः खय्यम्परे । (८-३-६)

अम् परो यस्मात् इति बहुव्रीहिः ; अम् खय् इत्युभौ प्रत्याहारौ । पदान्ते पुंशब्दस्य रु अन्तादेशः खयि परे ; खयश्च अम् परोऽस्ति चेत् । 'समः सु्टि' (८-३-५) इति पूर्वसूत्रात् (प्रश्लिष्टं) सकारमनुवर्त्य रुणः सकारादेशोऽप्यनेन विधीयते । रुश्रवणं तु 'हरिवो मेदिनं त्वा' इत्यादिषु छान्दसप्रयोगेष्वेव । अथोदाहरणम्—

पुम् + कोकिलः = पुर् कोकिलः = पुस्कोकिलः ,
(अनुनासिकानुस्वारविकल्पात्) = पुँस्कोकिलः, पुंस्कोकिलः ।

पुम् + खरः = पुँस्खरः, पुंस्खरः ।
पुम् + पुत्रः = पुँस्पुत्रः, पुंस्पुत्रः ।
पुम् + फल = पुँस्फल, पुंस्फलम् ।
पुम् + चली = पुँस्चली (= पुँश्चली), पुंस्चली (= पुंश्चली) ।

प्रत्युदाहरणम्—खय् परो न चेत्—पु + गवः = पुङ्गवः ।
(खयोऽम् न परश्चेत्) पुं + प्रतिभा = पुम्प्रतिभा ।

संयोगान्तलोपाभावो रुविधानद्वारा विधीयते इति फलति । पुंस् इति सान्तो हि पुंशब्दः । संयोगान्तलोपः २५९ तमसूत्रेण विधीयते ॥

७८ । नश्छव्यप्रशान् । (८-३-७)

अम्परे छवि परे पदान्तस्य नस्य रु स्यात्, न तु प्रशान्शब्दनकारस्य अत्रापि रुणः सादेशः । यथा—

महान् + तरुः = महास्तरुः, = महांस्तरुः, महाँस्तरुः ।

छान्दसेऽस्मिन् रुप्रकरणे बाला मा क्लिश्यन्त्विति भाषोपयुक्तयो सूत्रयोर्विषयः कारिकया संगृह्यते ॥¹

चटताच्छठथाश्च प्राग्नन्त्यो नो बिन्दुपूर्वसः ।
अम्परादेव, पुंसश्च खरातिखरवर्णतः ॥

च ट त छ ठ थ एभ्यो वर्णेभ्यः पूर्वं स्थितस्य पदान्तनकारस्य अनुस्वारपूर्वकः सकार-आदेशः; च-ट-तादिभ्यो वर्णेभ्यः अम्प्रत्याहार परो भवितुमर्हति । एवं पुंशब्दमकारस्याप्यनुस्वारपूर्वकः सकारः, कि त्वत्र परे वर्णा न केवलं चटतछठथा अपि तु सर्वे खरातिखराः । यथ

महान् + तरुः = महांस्तरुः ।
कस्मिन् + चित् = कस्मिंस् चित् (=कस्मिंश्चित्) ।
तस्मिन् + टीका = तस्मिंस् टीका (=तस्मिंष्टीका) ।
वृक्षान् + छिनत्ति = वृक्षांस्छिनत्ति (=वृक्षांश्छिनत्ति) ।

पुम् + कोकिलः = पुंस्कोकिलः ।	पुम् + पुत्रः = पुंस्पुत्रः ।
पुम् + चली = पुंस्चली (=पुंश्चली) ।	पुम् + खरः = पुंस्खरः ।

---

१. (१) समः सुटि, (२) पुमः खय्यम्परे, (३) नश्छव्यप्रशान्, (४) उभय थर्क्षु, (५) दीर्घादटि समानपादे, (६) नॄन् पे, (७) स्वतवान् पायौ, (८) कानाम्रेडिते इत्यष्टसूत्रीविषयेऽनुनासिकानुस्वारौ विधीयेते । तत्रानुनासिको लौकिकभाषया परित्यक्तः रु विधाय तस्य सकारकरणापेक्षया साक्षात्सकारविधाने प्रक्रियालाघवं भवति । ५ ६- सूत्रे रुविधान एवेष्टसिद्धिरिति रुप्रकरणमिदमिति प्राचीनानां व्याख्या । तन्मते 'सका प्रश्लिष्य रुणः सविधानं' क-ख-प-फेषु विसर्गादिबाधनार्थमावश्यकमेव । एवं सति सम स् सुटि इति द्विसकारं पठित्वा इदं सप्रकरणमित्येवास्तु । दीर्घादटीत्यस्य च्छान्दसत्व दसिद्धत्वाभावकल्पनया सकारस्य ससजुषोरिति रुरस्तु । ६-७ सूत्रयोः ससजुषोरित्यन न्तर पाठः क्रियताम् । एवं चेदनुस्वारासिद्धिरिति तु नापायम् । विसर्गोपध्मानीयये प्रागनुस्वारस्य दुरुच्चरत्वात् इति स्वतन्त्रं प्रस्थानमाश्रीयते ।

७९ । ढो ढे लोपः । (८-३-१३)

ढस्य ढे परे लोपः स्यात् । ढान्तस्य पदस्याभावात् पदमध्य एवायं भवति । अत इदमुपरिष्टादुदाहरिष्यामः ॥

८० । रो रि । (८-३-१४)

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । ढरेफयोर्लोपे कार्यान्तरं षष्ठाध्याये ऽधीयते—

८१ । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । (६-३-१११)

ढकाररेफयोर्लोपे लुप्ताभ्यां ताभ्यां पूर्वस्य अणो दीर्घः स्यात् । यथा—

स्वर् + राज्य = (८०) स्व राज्यम्, (८१) स्वाराज्यम् ।
निर् + रागः = (८०) नि् रागः, (८१) नीरागः ।
दुर् + रक्त = (८०) दु रक्तम्, (८१) दूरक्तम् ।
वपुस् + रम्य = (७०) वपुर् रम्यम्, (८०) वपु रम्यम्, (८१) वपूरम्यम् ।

८२ । खरवसानयोर्विसर्जनीयः (रः) । (८-३-१५)

खरि परे अवसाने च रेफस्य विसर्गः स्यात् । यथा—

अवसाने	खरि
पुनर् = पुनः ।	पुनर् + करोति = पुनःकरोति ।
पितुर् = पितुः ।	पितुर् + प्रेम = पितुःप्रेम ।
दोस् = (७०) दोर् = दोः ।	दोर् + फल = दोःफलम् ।
उच्चैस् = (७०) उच्चैर् = उच्चैः ।	उच्चैर् + खण्डः = उच्चैःखण्डः ।
अन्तर् = अन्तः ।	अन्तः + सारम् = अन्तःसारम् ।

यद्यपि खर्प्रत्याहारे सर्वेऽपि खरातिखरा अन्तर्भूतास्तथापि 'विसर्जनीयस्य सः' (९४) इत्यादेशान्तरविधानात् कपवर्गीयाणामेवायं विधिः फलति ॥

'रो रि' 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां रेफसामान्यस्य कार्यमुक्तम्; अथ 'रु' इति कृत्रिमस्य रेफस्य कार्याण्याह—

८३ । रोः सुपि । (८-३-१६)

सुप् सप्तमीबहुवचनप्रत्ययः । तस्मिन् परे रोरेव विसर्गो न तु नैसर्गिकरेफस्य । 'खरव...' (८२) इति रेफसामान्यस्य प्राप्तो विसर्ग एव नियम्यते । यथा—

पयस् + सु = पयर् सु = पयःसु । | दोस + सु = दोर् सु = दोःसु ।

विसर्गस्य पुनर्विकल्पेन सत्वं विधास्यते ; अतः 'पयस्सु 'दोस्सु' इत्यपि रूपं साधु । प्रत्युदाहरणम्—

(नैसर्गिकरेफस्य तु) गीर् + सु = गीर्सु (= गीर्षु) ।

८४ । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । (८-३-१७)

भोस्, भगोस्, अघोस् इति सकारान्ता निपाताः ; अः = अवर्णः । एतत्पूर्वकस्य (एभ्यः परस्य) रोर्यकार आदेशः स्यात् अशि परे । अत्र 'अ-पूर्वस्य' इत्यंशः सामान्यविधिः ; भोस्प्रभृतीन विशेषविधिरिति विषयविवेको बोद्धव्यः । यथा—

यशस् + उज्ज्वलम्	= (७०)	यशर् + उज्ज्वलम्	=	यशय् उज्ज्वलम् ।
वेधास् + इह	= ,,	वेधार् + इह	=	वेधाय् इह ।
वेधास् + वन्द्यः	= ,,	वेधार् + वन्द्यः	=	वेधाय् वन्द्यः ।
भोस् + एहि	= ,,	भोर् + एहि	=	भोय् एहि ।
भोस् + गच्छ	= ,,	भोर् + गच्छ	=	भोय् गच्छ ।

यत्वयकारस्योच्चारणे पक्षभेदाः सन्ति ; तानाह— .

८५ । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । (८-३-१८)

---

१. सुप् इति सकारस्य खरि अन्तर्भूतत्वात् 'खरवसानयोः' इत्येव सिद्धे नवं विधिमारभमाण आचार्यः पिष्टमेव पिनष्टि । तच्च तस्मिन् न सभाव्यते । अतः कल्प्यनियमार्थो विधिरिति । नियमस्वरूपं च सुप्सकारे भवति चेत् रोरेवेति । एवमन्यत्रापि सिद्धे पुनरारम्भो नियमे पर्यवस्यतीति बोध्यम् । मात्रालाभव्यसनात् 'रोरेव सुपि' इति न सूत्रितमाचार्येण ।

र्व्योरिति वकारयकारयोः षष्ठीद्विवचनम् । 'भो...अपूर्वस्य' इत्यनुवर्तते । 'पदस्य' इत्यधिकारोऽप्यस्ति । भोभगोअघोपूर्वयोरवर्ण-पूर्वयोर्वा पदान्तयकारवकारयोर्लघुप्रयत्नतरौ यकारवकारौ स्यातामशि परे । इदं च शाकटायनस्याचार्यस्य मतम् । उक्तविधौ यकारवकारौ यत्नं लघूकृत्य ध्वनिशैथिल्येनोच्चार्यावित्यर्थः ॥

८६ । लोपः शाकल्यस्य । (८-३-१९)

उक्तविधयोर्यवयोः श्रवणमेव मास्त्विति शाकल्य आचार्यो मन्यते ॥

८७ । ओतो गार्ग्यस्य । (८-३-२०)

ओकारात् परयोरेव यवयोरुक्तनिमित्ते लोपमिच्छति गार्ग्य आचार्यः ॥

८८ । हलि सर्वेषाम् । (८-३-२२)

अचि परे एव पक्षभेदाः, हलि परे तु यवयोर्लोप एव सर्वाचार्य-संमतः । एतेन अचि परे यशयुज्ज्वलम्, यशयुँज्ज्वलम्, यश उज्ज्वलम् इति त्रीणि रूपाणि । हलि (हशेव संभवति) तु—वेधा वन्द्यः, भो गच्छ—इति लुप्तयकारमेव रूपम् ॥

अत्रायमाचारः कविसंप्रदायात्—अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयो-र्लघुप्रयत्नतरौ लोपो वा विधीयते; अवर्णपूर्वौ यवौ च अय्, अव्, आय्, आव् इत्येवंरूपौ । चत्वार्यप्येतानि 'एचोऽयवायावः' (४४) इत्यनेन विधीयन्ते; अय्, आय् इति यान्ते द्वे 'भोभ...अपूर्वस्य' (८४) इत्यनेन च । तत्र रोर्यत्वेन (८४) निष्पन्नो यकारः सर्वत्र लुप्यते, एच आदेशैः (४४) निष्पन्नेष्वपि एकारैकारयोः अयवोर्यवौ लुप्येते, ऐजा-देशयोरायावोस्तु अलघुनैव प्रयत्नेन उच्चार्येते इति । तथा हि—

देवस् + इह = देव इह ८६ लोपः ।	गुरो + इह = गुर इह ८६ लोपः ।
देवास् + इह = देवा इह ,, ,,	तस्मै + इह = तस्मायिह ,, उच्चारणम्
देवे + इह = देव इह ,, ,,	देवौ + इह = देवाविह ,, ,,

रोर्यत्वं पदान्त एव ; एजादेशस्तु पदान्ते पदमध्ये च । तत्र पदमध्ये लोपस्य प्रसक्तिरेव नास्ति । अतः हरये, गुरवे, नायकः, पावकः इत्येव रूपाणि । यवयोर्लोपस्य षष्ठाध्यायविहितं स्वरसंधिं प्रत्यसिद्धत्वात् 'देव इह' इत्यादौ 'देवेह' इति आद्गुणादयो न भवन्तीति स्पष्टम् । स्वरसंधि-विधायकानां षाष्ठाध्यायिकानां सूत्राणां दृष्ट्या नास्त्येव हि शाकल-लोपोऽसौ । अथ रोः 'उ' इति षष्ठाध्यायेऽपि कश्चिदादेशो विधीयते यथा—

८९ । अतो रोरप्लुतादप्लुते (अति उत्) । (६-१-११३)

अप्रसिद्ध्या प्लुतस्यास्माभिरुपेक्षितत्वात् 'अप्लुतादप्लुते' इति पदद्वयं विहायैव सूत्रार्थो व्याख्यायते । तथा च 'अतो रोरत्युत्' इत्येवानुवृत्त्युपस्कृतं सूत्रम् । अतः (ह्रस्वात्) अकारात् परस्य रोः उत् स्यात् अति परे । 'उत्' इत्यत्र तकार इत्संज्ञो लुप्यते । 'अतः' 'अति' इत्यनयोस्तु दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणम् । यथा—

यशस् + अस्य = यशर् + अस्य = यश उ + अस्य = (आद्गुणेन)
यशो अस्य = (एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपेण) यशोऽस्य ।

---

१. अप्लुतादतः परस्य रोः अप्लुते अति परे उः इत्यन्वय । तपरकरणेनैव दीर्घस्य प्लुतस्यापि निवारणे सिद्धे अप्लुतविशेषणमुभयत्रापि किमर्थमिति चेत्, प्लुतविधि त्रिपादीगतः षाष्ठाध्यायिकस्य उत्वविधेरस्य दृष्ट्या असिद्ध इति निलीय स्थितस्यापि प्लुतस्य वारणार्थम् ।

२. अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—"ननु उकारस्य पूर्वेण अता प्रथम गुण कृत्वा ततः पूर्वरूपेण 'यशोऽस्य' इति रूपमुक्तम् ; (उकारस्य) परेण अता प्रथम यणादेशं कृत्वा 'यशवस्य' इति रूपं कुतो नापद्यते ?" इति । शब्दानां क्रमेणोच्चारणप्रसङ्ग एव कार्यसम्भवेन पूर्वकार्यस्य ('अ + उ' इत्यस्य) निमित्त प्रथममुपतिष्ठते । ततः परकार्यस्य ('उ + अ' इत्यस्य) । ततश्च पूर्वकार्यं संजातनिमित्तकमादौ प्रवर्तते स्वप्रवृत्त्या चापहरत्येव परकार्यस्य निमित्तम् । एवमनिष्टरूपापत्तेरत्रावकाश एव नास्ति इति युक्त्या प्रत्यवस्थाता प्रतिक्षेप्यः ।

त्वस्य सिद्धत्वात् गुणपूर्वरूपे भवतः । असिद्धकाण्डगतस्य रोर्वचन-सामर्थ्यात् उत्वविधिमात्रे सिद्धत्वम् । प्रत्युदाहरणम्—

(अतः परो न चेत्) वेधास् + असौ = वेधा असौ ।
(अत् परो न चेत्) यशस् + आर्जय = यश आर्जय ।
(रेफान्त चेत्) प्रातर् + अत्र = प्रातरत्र ।

९० । हशि च । (६-१-११४)

हशि परे च अतः परस्य रोः उः । यथा—

मनस् + हरम् = मनर् + हरम् = मन + उ हरम् = मनोहरम् ।
देवस् + वन्द्यः = देवर् + वन्द्यः = देव + उ वन्द्यः = देवो वन्द्यः ।
देवस् + नम्यः = देवर् + नम्यः = देव + उ नम्यः = देवो नम्यः ।

त्वविधिरयम् '.... अपूर्वस्य योऽशि' (८४) इति यत्वस्यापवादः । न आतः परस्यैव रोः समग्रे अशि परे यत्वम् ; अतः परस्य तु अति शि च परे उत्वम्, आति इचि चैव परे यत्वमिति विषयविवेकः । अश्–(अत् + हश्) = आत् + इच्]

अथ प्रकृतोऽष्टमाध्याय एव व्याख्यायते—

९१ । मोऽनुस्वारः ।[1] (८-३-२३)

पूर्वसूत्रात् 'हलि' इत्यनुवर्तते । पदान्तस्य मकारस्य हलि परेऽनुस्वारः । यथा—

इदम् + वनम् = इदं वनम् ।	किम् + हसति = किं हसति ।
सायम् + सन्ध्या = सायं सन्ध्या ।	सम् + रक्षम् = संरक्षम् ।

प्रत्यु०—(अचि तु परे) इदम् + अरण्यम् = इदमरण्यम् ।

---

१. अस्यापवादः—१ । मो राजि समः क्वौ । (८-३-२५) । क्विप्रत्ययान्त राजतौ परे 'सम्' इत्युपसर्गमकारस्य म एव न त्वनुस्वारः । 'क्वि' इति सर्वलोपं प्रत्ययः । तेन 'राज्' इत्येव क्विप्रत्ययान्तो राज्धातुः । उदा० सम् + राज् = सम्राज् : (६७) 'सम्राट्' । एकशब्दनिष्पत्त्यर्थकमिदं सूत्रमिति ग्रन्थशरीरे नोपात्तम् अनन्तराश्च 'हे मपरे वा' इत्यादयो विधयो लौकिकसंस्कृतेऽनुपयुक्ता इत्युपेक्षिताः ।

९२। नश्चापदान्तस्य झलि। (८-३-२४)

अपदान्तस्य नस्य मस्य च झलि परेऽनुस्वारः। यथा—

पयान् + सि = पयांसि।	आक्रम् + स्यते = आक्रंस्यते।
धनून् + षि = धनूंषि।	अधिजिगाम् + सति = अधिजिगांसति।

प्रत्यु०—(पदान्तस्य तु) राजन् भुङ्क्ष्व। (झलोऽन्यस्मिन् परे) गम्यते, तन्यते।

९३। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्। (८-३-३२)

ङम् इति प्रत्याहारः, उट् इत्यागमचिह्नम्। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं यथा प्रत्येकमन्वेति तथा प्रत्याहारान्ते प्रयुक्तमागमचिह्नमपि एकैकेन वर्णेनान्वेति; तथा च ङुट्, णुट्, नुट् इत्यागमाः। ह्रस्वात् परो यो ङम्, तदन्तात् पदात् परस्य अचो ङमुडागमः स्यात्। ङान्तात् ङुट्, णान्तात् णुट्, नान्तात् नुट् इति यथासंख्यमागमाः। आगमेपूकार इत् इति पूर्वमेवोक्तम्। टित्त्वादागम आदौ योजनीयः। (२५)। यथा—

प्रत्यङ् + आत्मा = प्रत्यङ् ङात्मा = प्रत्यङ्ङात्मा।
सुगण् + ईशः = सुगण् णीशः = सुगण्णीशः।
लिखन् + आस्ते = लिखन् नास्ते = लिखन्नास्ते।
प्रत्यु०—'ह्रस्वात्' किम्[1]? प्राङ् + आस्ते = प्राङास्ते।
भवान् + आस्ते = भवानास्ते।

९४। विसर्जनीयस्य सः। (८-३-३४)

इह हि 'संहितायाम्' इत्यधिक्रियते। संहिता च विसर्जनीयस्य परेण वर्णेन संभवतीति नावसानेऽस्य प्रवृत्तिः। विसर्जनीयश्च खरवसानयोर्विहितः। इत्थं च खरीत्यर्थात् सिध्यति। अपवादाभावे विसर्गस्य सकार आदेशः स्यात् खरि। अपवादा उत्तरसूत्रेषु वक्ष्यन्ते

---

१. 'ह्रस्वात्' इति पदं किमर्थम्? तस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। एवमग्रेऽपि प्रत्युदाहरणेषु 'किम्' इत्यस्य किं प्रयोजनकमित्यर्थो बोध्यः।

था—

पुनर् + तत्र = पुनः + तत्र = पुनस्तत्र ।
यशस + तस्य = यशर् + तस्य = यशः + तस्य = यशस्तस्य ।
पुनर् + च = पुनः + च = पुनस् + च = (पुनश्च) ।
पुनर् + टीकते = पुनः + टीकते = पुनस् + टीकते = (पुनष्टीकते) ।

९५ । शर्परे विसर्जनीयः । (८-३-३५)

खरीत्यर्थात् सिध्यतीत्युक्तम् । शर् परो यस्मात् तादृशे खरि रे विसर्गस्य विसर्ग एव, न कोऽपि विकारो भवतीत्यर्थः । अत त्तरसूत्रे वक्ष्यमाणो जिह्वामूलीयोपध्मानीयविकल्पोऽपि न भवति ।

था—

शितः + क्षुरः = शितः क्षुरः । दृढः + त्सरुः = दृढः त्सरुः ।
मृगः + प्साति = मृगः प्साति ।

९६ । वा शरि । (८-३-३६)

शरि परे विसर्गस्य विसर्ग एव वा स्यात् । यथा—

यशस् + शुभ्र = यशर् + शुभ्र = यशः शुभ्र, यशस् शुभ्र (= यशश्शुभ्रम्) ।
यशस् + सितं = यशर् + सित = यशः सितं, यशस्सितम् ।
यशस् + षण्डः = यशर् + षण्डः = यशःषण्डः, यशस् षण्डः (= यशष्षण्डः) ।

९७ । कुप्वोः ≍ क ≍ पौ च । (८-३-३७)

कवर्गपवर्गयोः परयोर्विसर्गस्य क्रमात् जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ ातास्; चकारग्रहणात् विसर्गश्च । ≍ क इति जिह्वामूलीयस्य, ≍ प त्युपध्मानीयस्य च संकेतः ॥

कस् + करोति = कर् + करोति = क≍करोति, कः करोति ।
कस् + खनति = कर् + खनति = क≍खनति, कः खनति ।
कस् + पचति = कर् + पचति = क≍पचति, कः पचति ।
कस् + फलति = कर् + फलति = क≍फलति, कः फलति ।

खरि पर एव विसर्गो विहितः; खर् च खरातिरिक्तान् प्रत्या-

हरति; अतः 'कुप्वोः' इत्युक्तेऽपि कवर्गपवर्गान्तर्गतानां खरासिखरा-णामेव ग्रहणं संभवतीति बोध्यम्।

९८। इसुसोः सामर्थ्ये (विसर्जनीयस्य वा षः कुप्वोः)। (८-३-४४)

सामर्थ्यम् एकवाक्यान्वयः। इस् उस् इत्येतयोर्विसर्गस्य कुप्वोः परयोर्वा षकार आदेश एकवाक्यतायाम्। यथा—

सर्पिः + करोति = सर्पिष्करोति, सर्पिःकरोति।
धनुः + प्राप्नोति = धनुष्प्राप्नोति, धनुःप्राप्नोति।

प्रत्यु०—(सामर्थ्याभावे) तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम्।

९९। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य। (८-३-४५)

समासविषयेऽनुत्तरपदस्थस्य इस्, उस् इत्याभ्यां निष्पन्नस्य विसर्गस्य कुप्वोः परयोः ष आदेशः। जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरपवादोऽयं षः। यथा—

सर्पिः + कुण्डिका = सर्पिष्कुण्डिका—इस्।
धनुः + कपाल = धनुष्कपालं —उस्।
आयुः + फल = आयुष्फलं —उस्।
ज्योतिः + खण्डः = ज्योतिष्खण्डः—इस्।

१००। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य। (८-३-४६)

अतः परस्य अनव्ययविसर्गस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारादेशः कृकमि इति धात्वोः कंसादिशब्देषु च परेषु। यथा—

अयः + कारः = अयस्कारः। यशः + कामः = यशस्कामः। पयः + कुम्भः = पयस्कुम्भः—इत्यादि।

१०१। कस्कादिषु च। (८-३-४८)

कस्कादिगणपठितेषु शब्देषु च इणः परस्य विसर्गस्य षः, अन्यस्य तु सः। यथा—

सर्पिस् + कुण्डिका = सर्पिर् + कुण्डिका = सर्पिष्कुण्डिका।
कः + कः = कस्कः। कौतः + कुतः कौतस्कुतः।

विसर्गस्य षसावादेशौ येष्वपेक्ष्येते ते शब्दाः कस्कादिषु पठिता बोध्याः । ईदृशो गण 'आकृतिगण' इत्युच्यते । इत ऊर्ध्वं सूत्रक्रमे मूर्धन्यादेशविधिः [1]विनामवि भिश्च वर्तते । प्रकरणद्वयं तत्, तयोः प्रसङ्गे व्याख्यास्यामः ।

१०२ । स्तोः श्चुना श्चुः । (८-४-४०)

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गावादेशौ स्याताम् । अत्रोत्तरसूत्रे च स्थान्यादेशयोरेव यथासंख्यं विवक्षितम्, न इ योगस्य । तेन आदेशाः—सकारस्य शकारः, तकारस्य चकारः, दकारस्य जकारः, नकारस्य ञकारः इत्याद्येव । योगस्तु यथासम्भवं सर्वोऽपि यथा—

पयस् + शीतं = पयश्शीतम् ।	राजन् + जय = राजञ्जय ।
तपस् + चिनोति = तपश्चिनोति ।	वृक्षस् + छिद्यते = वृक्षश्छिद्यते ।
सत् + चित् = सच्चित् ।	तद् + ज्ञान = तज्ज्ञानम् ।
परिषद् + जनः = परिषज्जनः ।	यज् + नः = यज्ञः ।

१०३ । ष्टुना ष्टुः । (८-४-४१)

सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गावादेशौ स्याताम् । यथा—

महस् + षण्डः = महष्षण्डः ।	महान् + डौकते = महाण्डौकते ।
रामस् + टीकते = रामष्टीकते ।	पिष् + तं = पिष्टम् ।
उत् + टङ्कन = उट्टङ्कनम् ।	तद् + डिण्डिम = तड्डिण्डिमम् ।

अत्र श्चुत्वष्टुत्वयोः 'पयश्शीतं' 'महष्षण्डं' इत्यादिषु पदान्तसकारोदाहरणेषु प्रथमं 'ससजुषो रुः' (७०) इति रुत्वं, ततो रोः 'खरवसानयो. ... ..' (८२) इति विसर्गः, अनन्तरं विसर्गस्य 'विसर्जनीयस्य सः (९४) इति पुनस्सकारः । तस्यैव श्चुत्वष्टुत्वे भवत इति प्रक्रियाक्रमो ज्ञेयः । तत्तन्न्यायसञ्चारणार्थकश्चायमायासः ।

1. विनामो नाम नकारस्य णकारादेशः, णत्वमिति पाणिनीयैर्व्यवहृतः ।

अथ श्चुत्वष्टुत्वे निषेधति—

१०४। न पदान्ताट्टोरनाम्। (८-४-४२)

पदान्तात् टवर्गात् परस्य स्तोः ष्टुत्वं न स्यात्, 'नाम्' इति षष्ठीबहुवचनं वर्जयित्वा। यथा—

(षष् + सन्तः) = षट् + सन्तः = षट्सन्तः। षट् + तरवः = षट्तरवः

सम्राड् + दयते = सम्राड्दयते

प्रत्यु०—(पदान्तात् किम्?) ईड् + ते = ईट्टे।

॥ * ॥ अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥

'नाम्' एक एव सूत्रकारेण वर्जितः। नवतिनगरीशब्दावपि वर्ज्यावित्याह वार्त्तिककारः। षष् इति षान्तः शब्दो (६९) जश्त्वेन षड् इति डान्तो भवति। तथा स्थिते प्रकृतसूत्रस्य प्रवृत्तिः। यथा—

षड् + नां (६९) = षड् + णां (=षण्णाम्)। (१०७)
षड् + नवतिः = षड् + णवतिः (= षण्णवतिः)। ,,
षड् + नगरी = षड् + णगरी (= षण्णगरी)। ,,

१०५। तोः षि। (८-४-४३)

तवर्गस्य षकारे परे ष्टुत्वं न भवति। यथा—

सत् + षण्डः = सत्षण्डः | महान् + षण्डः = महान् षण्डः।

१०६। शात्। (८-४-४४)

शकारात् परस्य तवर्गस्य प्राप्तं कार्यं (श्चुत्वं) न स्यात्। यथा—

विश् + नः = विश्नः।

शकारात् परस्तवर्गः पदमध्य एव भवति। 'न पदान्ताट्टोः' इति पदान्ते ष्टुत्वं च निषिद्धम्। अतो ज्ञापकादेव श्चुत्वष्टुत्वे पदमध्येऽपि भवतः।

१०७। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा। (८-४-४५)

पदान्तस्य यरः अनुनासिके परे अनुनासिकादेशो वा स्यात्। यर्प्रत्याहारो हकारभिन्नानि व्यञ्जनानि क्रोडीकरोति। तत्र वर्ग्या

स्वस्वपञ्चम एवानुनासिकः । यवलानां स्वं स्वम् अनुनासिकरूपम् । रेफस्य परमनुनासिकादेशो न भवत्येव । यथा—

वाग् + माधुर्यं = वाङ्माधुर्यं, वाग्माधुर्यम् ।
चित् + मय = चिन्मयम् । | अप् + मयं = अम्मयम् ।

॥ * ॥ प्रत्यये भाषायां नित्यम् ॥

वैकल्पिकोऽयमनुनासिकादेशः प्रत्ययस्थेऽनुनासिके परे भाषायां नित्यं भवति । अत एव 'चिन्मयम्' 'अम्मयम्' इत्युदाहरणयोर्विकल्पो न दर्शितः । हलादौ विभक्तिप्रत्यये तद्धिते च परे प्रकृतेरपि पदसंज्ञास्तीति पूर्वमेवोक्तम्, अतोऽस्त्येव पदान्तत्वमपि ।

१०८ । अचो रहाभ्यां द्वे । (८-४-४६)

यर इत्यनुवर्तते; अचः परौ यौ रेफहकारौ ताभ्यां परस्य यरो द्वे स्याताम् । द्वे द्विरुच्चारणं (द्वित्वं) । यथा—

अर्कः = अर्क्कः, ब्रह्मा = ब्रह्म्मा ।

१०९ । अनचि च । (८-४-४७)

अचः परस्य यरो द्वे स्याताम्, न त्वचि । यथा—

सुध्युक्तः = सुध्ध्युक्तः = (सुद्ध्युक्तः) । | पित्रुक्तः = पित्त्रुक्तः ।
मध्वरिः = मध्ध्वरिः = (मद्ध्वरिः) । | गम्लाह = गम्म्लाह ।

नस्स्म, पक्क्ष्म, अस्स्त्र, पक्क्व, उष्ष्ण, निष्ष्ठा, निष्ष्ठ्यूतं, लक्क्ष्म्या, पुरन्न्ध्र्या इत्यादि ।

सूत्रेणानेन अचः परस्य यरोऽच्परत्वाभावे द्वित्वं विधीयते । एवं च अवाक्यादौ संयोगे प्रथमवर्णस्य द्वित्वमिति फलितम्[1] । संयोगः पुनर्यदि रेफादिर्हकारादिर्वा भवति तर्हि द्वितीयवर्णस्य द्वित्वमिति पूर्वसूत्रेण विहितम् । एवं सर्वथापि संयोगेषु वर्णद्वित्वमवश्यं कार्यम् ।

---

१. वाक्ययोरपि संहितायां पूर्ववाक्यान्त्यस्वरमादाय उत्तरवाक्याद्यसंयोगस्य द्वित्वं भवत्येव । 'शोण + ह्रदा'दौ रेफस्य हकारात् परस्य, 'वर्षति' अर्शसौ इत्यादौ रेफात् शषयोश्च द्वित्वं सर्वथापि न भवति च ।

सार्वत्रिकोऽयं विधिरिति कृत्वा वाचयितारः स्वयमेव वाचयिष्यन्तीति बुद्ध्या लिपिकारा द्विरुक्त्यर्हे वर्णे द्विर्न लिखन्तीति संप्रदायः। अतः 'सुध्युपास्यः', 'मध्वरिः', 'क्षत्रियस्त्री' इति लिखितान्यपि पदानि 'सुद्ध्युपास्यः', 'मद्ध्वरिः', 'क्षत्त्रियस्त्री' इत्येव वाचनीयानि। शाकल्यादीनां मते द्वित्वस्यास्य प्रतिषेधाः 'त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य' इत्यादिभिरुत्तरसूत्रैः पाणिनिनैव दर्शिताः, तथापि संयोगद्वित्वाभाव आर्षेष्वेव प्रयोगेपूपलभ्यते। काव्येषु तु 'प्रह्वे वा' इति पिङ्गलसूत्रस्य उदाहरणभूताः

'झटिति प्रविश गेहं मा बहिस्तिष्ठ बाले'

'द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः'

इत्यादयो द्वित्रा एव प्रयोगा दृश्यन्ते।

११०। झलां जश् झशि। (८-४-५३)

झशि परे झलां जशादेशः स्यात्। 'झलां जशोऽन्ते' (६९) इति पदान्ते पूर्वमेव जश्त्वविधानात् अपदान्तार्थोऽयमारम्भः। यथा—

सुध् + ध्युपास्यः = सुद्ध्युपास्यः।	दुघ् + ध = दुग्धम्।
लभ् + ध = लब्धम्।	इध् + ध = इद्धम्।

१११। अभ्यासे चर्च। (८-४-५४)

षष्ठाध्यायोक्ते अक्षरद्वित्वे द्विरुक्तपूर्वभागस्य 'अभ्यासः' इति संज्ञा। अभ्यासे स्थितानां झलां जशश्चरश्च स्युः। तत्रान्तरतम्यात् झशां जशः, खरां चर इति विवेकः। अतिखराणां खराः, घोषाणां मृदवश्च आदेशाः स्युः इति तात्पर्यम्। यथा—

भभूव = बभूव।	झघान = जघान।	थस्थौ = तस्थौ।
धधौ = दधौ।	छिच्छेद = चिच्छेद।	फफाल = पफाल।]

११२। खरि च। (८-४-५५)

खरि परे झलां चर आदेशाः स्युः। इदं पदान्ते अपदान्ते च

भवति । अतो 'झलां जशोऽन्ते' (६९) इति विहितं जश्त्वं खरि परे न भवति । तत्र प्रकृतसूत्रेण चर्त्वमेव । यथा—

पदान्ते—

सम्पद् + कामः = सम्पत्कामः ।	तद् + टीका = तड्टीका ।
विराड् + पुरुषः = विराट्पुरुषः ।	(१०३) = तट्टीका ।
तद् + चित्र = तज् + चित्र ।	ककुभ् + कोणः = ककुप्कोणः ।
(१०२) = तच्चित्रम् ।	भिषग् + सज्ञः = भिषक्सज्ञः ।

अपदान्ते—

भेद् + तु = भेत्तुम् । | लभ् + स्यते = लप्स्यते ।

घघ् + ष्यति = धक्ष्यति ।

११३ । वावसने । (८-४-५६)

अवसाने झलां चरादेशो वा स्यात् । यथा—

वाक्, वाग् । त्रिष्टुप्, त्रिष्टुब् । सम्राट्, सम्राड् । द्विष्—द्विट्, द्विड् । वत्, चिद् । भिषक्, भिषग् ।

११४ । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । (८-४-५७)

अप्रगृह्यस्य अणः अवसाने अनुनासिको वा । यथा—

कर्मँ, कर्म । | वालिकाँ, वालिका ।

दधिँ, दधि । | कुमारीँ, कुमारी ।

मधुँ, मधु ।

११५ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । (८-४-५८)

अनुस्वारस्य ययि परे परस्य सवर्ण आदेशः स्यात् । यथा—

मुन्चति = मुंचति = मुञ्चति । शन्कते = शंकते = शङ्कते । शम्युः = शंयुः = शय्युँः ।

११६ । वा पदान्तस्य । (८-४-५९)

यथा—त्वं करोषि = त्वङ्करोषि, त्वं करोषि ।

त्वं पचसि = त्वम्पचसि, त्वं पचसि ।	सं वत्सरः = सव्ँवत्सरः, संवत्सरः ।
त्वं याचसे = त्वय्ँयाचसे, त्वं याचसे ।	पुं लिङ्गः = पुल्ँलिङ्गः, पुंलिङ्गः ।[1]

1. 'रेफेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः' इति वार्तिकेन 'स्वर् नय' 'शोणह्रदः' कुण्ठ रथेन' इत्यादौ 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' 'अचो रहाभ्यां द्वे' 'वा पदान्तस्य' इति विधयो न प्रवर्तन्ते ।

११७ । तोर्लि । (८-४-६०)

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । आन्तरतम्याल्लकार एव परसवर्णः । यथा—

तद् + लक्ष्य = तँल्लक्ष्यम् ।

चित् + लयः = चिल्लयः । | तस्मिन् + लयः = तस्मिँल्लयः ।

११८ । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । (८-४-६१)

उद् इत्युपसर्गात् परयोः स्थास्तम्भधात्वोः पूर्वसवर्ण आदेशः स्यात् । 'आदेः परस्य' (३३) इति परिभाषया 'स्था' 'स्तम्भ्' इत्यनयोरादिवर्णस्य सकारस्यादेशः । आन्तरतम्यपरीक्षायां सकारस्य थकार आदेशो युज्यते । यथा—

उद् + स्थान = उत् + स्थान = उत् + थ्थानं = उत्थानम् ।

उद् + स्तम्भन = उत् + स्तम्भनं = उत् + तम्भन = उत्तम्भनम् ।

११९ । झयो होऽन्यतरस्याम् । (८-४-६२)

झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । हकारस्यान्तरतमो घोषः । यथा—

सम्यग् + हित = सम्यग्घित, सम्यग्हितम् ।

सम्राड् + हरति = सम्राड्ढरति, सम्राड् हरति ।

तद् + हित = तद्धित, तद्हितम् । ककुभ् + हि = ककुब्भि, ककुब्हि ।

१२० । शश्छोऽटि । (८-४-६३)

झयः परस्य शस्य छो वा अटि परे । यथा—

प्राक् + शेते = प्राक्छेते, प्राक् शेते ।

कश्चित् + शेते = कश्चित्छेते, कश्चिच्छेते, (१०२) कश्चिच्शेते ।

अप् + शब्दः = अप् छब्दः, अप्शब्दः । द्विट् + शास्त्र = द्विट्छास्त्र, द्विट्शास्त्र

॥ * ॥ छत्वममीति वक्तव्यम् ॥

अटीति न पर्याप्तं, शश्छोऽमीति सूत्रयितव्यम् । यथा—

तद् + श्लोकः = तच्छ्लोकः, तच्श्लोकः । | तद् + श्मश्रु = तच्छ्मश्रु, तच्श्मश्रु

अत्र प्रकरणपूर्त्यर्थं तुक्संधिरित्युक्तो भागो वक्तव्योऽस्ति, यमेव णिनिः 'संहितायाम्' (६-१-७२) इत्यधिकृत्य 'छे च' (ह्रस्वस्य तुक्) ६-१-७३), 'आङ्माङोश्च' (६-१-७४), 'दीर्घात्' (६-१-७५), 'पदा-ाद्वा' (६-१-७६) इति चतुर्भिः सूत्रैः संहिताकार्येषु प्रथमत्वेन निं-शति। अवाक्यादौ स्थितस्य छकारस्य द्वित्वं कार्यमिति प्रकरणस्याश्च ळितोऽर्थः। छकारस्य द्वित्वे कृते 'खरि च' (११२) इति पूर्वस्य चका-ा[1] भवति। यथा—

परि + छिन्नः = परिच्छिन्नः।	आ + छादन = आच्छादनम्।
तरु + छाया = तरुच्छाया।	वि + छेदः = विच्छेदः।

प्रत्यु०—वाक्यादौ तु—'छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रैः'—[मेघ]

वं च वाक्यादावेव केवलश्छकारो भवति। अन्यत्र सर्वत्रापि द्विरुक्त ति पर्यवसितम्॥

हल्संधिप्रकरणेऽत्र बहवो विधय उक्ताः। तेषां हृदयोपस्थिति-रणे लाघवाय तत्र मुख्याः सिंहावलोकितकेन कारिकाभिः संगृह्यन्ते—

अन्ते झलि च चोः कुत्वं, हस्य ढ,-श्छशयोश्च षः।
झलां जशोऽन्ते झशि च, खर्येषां सर्वदा चरः, ॥ १ ॥

स्तोः श्चुना श्चुः, ष्टुना ष्टुश्च द्वयमप्यन्तमध्ययोः।
झयि पूर्वे तस्य घोषो, झयः शोऽमि च्छतां व्रजेत्॥ २ ॥

तोर्लि लो, हलि मो बिन्दुः, पञ्चमे पञ्चमो यरः,।
झल्यनन्त्ये नमोर्बिन्दु,-र्बिन्दोर्यय्यनुनासिकः, ॥ ३ ॥

---

१. अत्र पाणिनेः प्रक्रिया—ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः। कित्त्वादयमन्त्यावयवः पा च—परि + छिन्नः = परित् छिन्नः = परिच्छिन्नः (१०२)। दीर्घस्यापि तुकं घाय पदान्तदीर्घस्य तुग्विकल्प्यते। वल्ली + छाया = वल्लीच्छाया = वल्लीछाया ते। किंतु पदान्तदीर्घेऽपि तुङ्नित्य एवोपयुज्यत इति संप्रदायः। लाघवार्थमत्र लितार्थ एव ग्रन्थे निर्दिष्टः।

विसर्गो रस्यावसाने, झलां चर्त्वं च वा तथा।
पदान्ते सस्य रुत्वं स्यादिसावावशि तच्छ्रुतिः ॥ ४ ॥

[इस्, ईस्, उस्, ऊस् इत्यादिवदिकारादिस्वरपूर्वकस्य सकारस्य अशि प
एव रुरेफस्य श्रवण भवति। हविस् + अत्र = हविरत्र। धनुस् + अत्र = धनुरत्र।

असि रोरति हश्युत्वम्,

[अस् इति ह्रस्वाकारपूर्वस्य सस्य रुत्वे कृते तस्य अति हशि च परे उत्वम्
यशस् + अत्र = यशोऽत्र। यशस् + हरः = यशोहरः।]

असासोराति चेचि यः।

[अस्, आस् इत्यवर्णपूर्वस्य सस्य यो रुस्तस्य आकारे, इकारादिस्वरे वा प
यकार आदेशः। देवास् + अत्र = देवा अत्र। देवास् + आयान्ति = देवा आयान्ति
देवस् + इह = देव इह। देवास् + इह = देवा इह।]

लघुप्रयत्नो वा योऽयम्,

[अस्य यकारस्य लघुप्रयत्नो लोपो वा भवति।]

आसि लोपोऽति हश्यपि ॥ ५ ॥

[देवास् + अत्र = देवा अत्र। अत्र लघुप्रयत्नोऽपि स्यादेव। देवास् + हरन्ति
= देवा हरन्ति।]

रो रि लोपे पूर्वदीर्घो, रो विसर्गः कपोः खफोः।
तत्र ᳵक ᳵपौ च वा स्यातां, शर्विसर्गौ तथा शरि ॥ ६ ॥
विसर्गस्य सकारः स्यात् कुपुभिन्ने परे खरि।
श्चुष्टू चास्य श्चुष्टुयोगे, तस्मात् स्तावेव सश्रुतिः ॥ ७ ॥
अवाक्यादिस्थसंयोगे द्विर्वाच्यो वर्ण आदिमः।
रहादौ तु परद्वित्वं द्विर्वाच्यश्छोऽप्यनादिमः ॥ ८ ॥

इति हल्संधिप्रकरणम्।

अथ शब्दविभागः ॥

वर्णैरक्षराण्यारभ्यन्ते; अक्षरैः प्रकृतयः; प्रकृतिभिः पदानि पदैर्वाक्यानि; वाक्यैर्भाषा इति हि क्रमः। तत्र वर्णा व्याख्याता विभक्ताश्च। अक्षराणां विभागश्छन्दःशास्त्रविषयोऽपि व्याकरणेऽपि क्वचिदुपयुज्यत इति सोऽपि प्रदर्श्यते—

१२१। ह्रस्वं लघु। (१-४-१०)

१२२। संयोगे गुरु। (१-४-११)

संयोगे तु परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्।

१२३। दीर्घं च। (१-४-१२)

दीर्घमपि गुरुसंज्ञं स्यात्। एवं च दीर्घम्, संयोगात् पूर्वं च ह्रस्वमक्षरं गुरु; असंयोगात् पूर्वं ह्रस्वं लघु इत्यक्षरं द्विविधम् ॥

अथ प्रकृतेर्विभागः—

१२४। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्। (१-२-४५)

अर्थवच्छब्दरूपं (अक्षरसमुदायः) प्रातिपदिकसंज्ञमिति विधिः धातुः प्रत्ययान्तश्चार्थवन्तावपि न प्रातिपदिकसंज्ञाविति निषेधः। को नाम धातुरित्यन्यत्रोक्तम्। यथा—

१२५। भूवादयो धातवः। (१-३-१)

भू, एध, अद, हु इत्यादयो दशभिर्गणैः पठिताः क्रियावाचिका प्रकृतयो धातुसंज्ञाः। एवं च, प्रकृतिस्तावद् द्विविधा—क्रियावाचका दशगणीपरिगणिताः 'भू सत्तायाम्' इत्यादयो धातवः, द्रव्यगुणसंबन्धबोधिकाः शेषाः सर्वा अपि प्रकृतयः प्रातिपदिकानीति। 'अप्रत्ययः' इति निषिद्धां प्रातिपदिकसंज्ञां पुनः कश्चिद्विदधाति—

१२६। कृत्तद्धितसमासाश्च। (१-२-४६)

त्प्रत्ययान्तास्तद्धितप्रत्ययान्ताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः। थास्तृतीयचतुर्थपञ्चमैरध्यायैः प्रत्यया विधीयन्ते। तत्र तृतीया- नां धातवः प्रकृतयः; तेषु धातुप्रकृतिकेषु प्रत्ययेषु लकारसना- सार्थकाः कृत्प्रत्यया इत्युच्यन्ते। चतुर्थपञ्चमयोरध्याययोर्वि- ययाः प्रातिपदिकेभ्यो भवन्ति; तेषु प्रातिपदिकप्रकृतिकेषु विभक्तिस्त्रीप्रत्ययभिन्नाः तद्धितप्रत्यया इत्युच्यन्ते। अन्योन्या- पदानामेकीकरणं समासः। तथा च द्विविधं प्रातिपदिकम्— व्युत्पन्नं चेति। कृदन्तस्तद्धितान्तः समासश्चेति व्युत्पन्नं त्रिवि- खण्डं व्युत्पन्नम्, अखण्डमव्युत्पन्नम्। अव्युत्पन्नमपि वाचकम्, ते द्विविधम्। तत्र कस्यचित् सत्त्वस्य साक्षात् बोधकं कस्यचित् संबन्धस्य प्रतीतिकरं द्योतकम्। द्योतकानां प्राति- 'निपातः' इति संज्ञा कृता। उक्तो विभागः पङ्क्तिकया —

म्	व्युत्पन्नम्	कृत् —	कर्ता, भाङ्गुरः।
		तद्धितः —	बुद्धिमान्, घटत्वम्।
		समासः —	राजपुरुषः, मातापितरौ।
	अव्युत्पन्नम्	वाचक —	गौः, पटः, तण्डुलः, पुण्डरीकम्।
		द्योतक, यद्वा, निपातः	केवलः—च, तु, एव, न।
			उपसर्गः—प्रादि।

व्युत्पन्न इति विभागो धातूनामप्यस्ति। यथा—

१२७। सनाद्यन्ता धातवः। (३-१-३२)

नादयः प्रत्यया येषामन्ते तेऽपि धातुसंज्ञाः स्युः॥

न्, क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्यष्, णिङ्, णिच्, यङ्,

सश्च क्यच्-क्यङ्-क्यषः काम्यच् णिङ्णिचौ यङ्यकौ तथा।
आय ईयङिति प्रोक्ता एकादश सनादयः॥

क्, आयः, ईयङ् इत्येते सनादयः प्रत्ययाः धातुभ्यो विहिताः । …वला उक्तप्रत्ययान्ताश्च धातवो भवन्ति । अत्रापि पट्टिका—

- …ातुः
  - व्युत्पन्नः
    - १. सन्नन्तः
      - स्वार्थिकः … … मीमांस
      - इच्छार्थकः … … बुभूष
    - २. णिजन्तः
      - स्वार्थिकः … … चोरि
      - प्रयोजकः … … दर्शि
    - ३. यङन्तः … … … … बोभूय
    - ४. आयान्तः … … … … गोपाय
    - ५. ईयङन्तः … … … … ऋतीय
    - ६. यगन्तः … … . … कण्डूय
    - ७. क्यजन्त .. … … … पुत्रीय
    - ८. काम्यजन्त … … … … पुत्रकाम्य
    - ९. क्यङन्तः … … … … विमनाय
    - १०. क्यषन्तः .. . . … … लोहिताय
    - ११. णिङन्तः … … … पुच्छय

- …ातुः
  - अव्युत्पन्नः
    - १. भूवादिः … … भू
    - २. अदादिः … … अद
    - ३. जुहोत्यादिः … … हु
    - ४. दिवादिः … . दिव्
    - ५. स्वादिः … … सु
    - ६. तुदादिः … … तुद
    - ७. रुधादिः … … रुध
    - ८. तनादिः … … तन
    - ९. क्र्यादिः … . . क्री
    - १०. चुरादिः … … चुर ।

उक्तयोः पट्टिकयोर्मेलने प्रकृतिविभागः पूर्णो भवेत्—

- प्रकृतिः
  - धातुः
    - अव्युत्पन्नः = केवलः — दशगणाः
    - व्युत्पन्नः = सनाद्यन्तः
      - धातुजाः सनादयः
      - नामजाः णिङादयः
  - प्रातिपदिक
    - अव्युत्पन्न —
      - रूढशब्दाः (वाचकाः)
      - निपाताः (द्योतकाः)
    - व्युत्पन्नं
      - कृत्
      - तद्धितः
      - समासः

अथ पदस्य विभागः—पदं द्विविधम् । तथा च सूत्रम्—

२२८ । सुप्तिङन्तं पदम् । (१-४-१४)

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । सुप् इति २१ विभक्तिप्रत्ययानां प्रत्याहारः; तिङ् इति १८ पुरुषप्रत्ययानाम् । सुबन्तं पदं नामेत्युच्यते, तिङन्तम् आख्यातमिति । प्रातिपदिकं सुब्योगेन पदं भवति, धातुस्तिङ्योगेन । प्रकृतेरुक्ता विभागाः पदस्यापि संभवन्ति; अन्योऽपि तस्य विभागः पट्टिकायां द्रष्टव्यः—

- पद
  - सुबन्तं नाम Substantive
    - सत्ववाचि
      - भेद्य
        - एकनाम
          - संज्ञा Proper noun
          - सामान्य Common noun.
        - सर्वनाम Pronoun
      - भेदक
        - नामविशेषण Adjective.
        - क्रिया „ Adverb
        - गुणः „ Adverb.
    - असत्ववाचि = निपातः
      - कर्मप्रवचनीयः Preposition
      - उपसर्गः Prefix.
      - केवलः Conjunction & Interjection.
  - तिङन्त आख्यात Finite Verb
    - कर्तरि लकारः Active.
    - कर्मणि „ Passive
    - भावे „ Impersonal

भाषान्तरेषु बहुधा विभक्तान्यपि पदानि संस्कृते द्विविधान्येवेति पङ्क्तिरेषा प्रदर्शयति । अत्र असत्ववाचिनां निपातानां नामस्वन्तर्भावनं पाणिनेर्बलात्कार एव । ते हि प्रकृत्या विभक्तियोगानर्हाः कथं सुबन्ता भवितुमर्हन्ति? संकटेऽस्मिन्नाचार्यः 'सुप्तिङन्तं पदम्' (१२८) इति स्वप्रतिज्ञां सत्यापयितुं निपातेष्वपि सुप्प्रत्ययमुत्पाद्य लोपयति । प्रथमाविभक्तिर्नपुंसकलिङ्गमेकवचनं च सामान्यमिति कृत्वा लुप्तप्रथमैकवचनान्ता निपाता इति कल्पयत्याचार्यः । तथा च तेन सूत्रितम्—

१२९ । अव्ययादाप्सुपः । (२-४-८२)

अव्ययात् परस्य आपः सुपश्च लुक् (=लोपः) स्यात् । आप इति स्त्रीलिङ्गप्रत्ययस्योपलक्षणम् । तथा चाव्ययानां लिङ्गविभक्तिवचनभेदो नास्तीति फलितम् ।

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥'

इत्यन्वर्था चाव्ययसंज्ञा । न, व्येति विकारं प्राप्नोतीत्यव्ययम् । निपातानां चाव्ययत्वमुक्तम्—

१३० । स्वरादिनिपातमव्ययम् । (१-१-३७)

स्वरादिगणपठिताः शब्दाः, निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः इति एवं च 'न केवलः प्रत्ययः प्रकृतिर्वा प्रयोक्तव्यः' इति वैयाकरणानां सिद्धान्तः । यत्र सुप्तिङोर्योगो दुर्घटो भवति तत्रापि प्रथमैकवचनं लुप्तमस्तीति प्रतिज्ञायते । निपाताः परिमिता इति ते गणेन परिगणिताः तथा हि—

१३१ । चादयोऽसत्वे (निपाताः) । (१-४-५७)

सत्वं = द्रव्यम् । अद्रव्यार्थे वर्तमानाः (संबन्धादिद्योतकाः) चादिगणपठिता निपाताः स्युः । च, वा, ह, एव, एवं, नूनं शश्वत्, युगपत्, चेत्, कच्चित्, हन्त, माकिः नकिः, माङ्, नञ्, यावत्, तावत्

षट्, स्वाहा, स्वधा, ओम्, किल, तथा, अथ, सु, स्म,
त्, किं, पुरा, धिक्, हा, हे, अहो, उताहो, आम्, अथो,
।

१३२ । प्रादयः । (१-४-५८)

दयोऽप्यसत्ववाचिनो निपातसंज्ञाः स्युः । प्र, परा, अप, सम्,
निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि,
उत्, अभि, प्रति, परि, उप एते प्रादयः । प्रादीनां बहुत्रो-
कारिकया परिगण्यन्ते—

ाविपरापसमन्ववनिर्निसो दुरति दुष्प्रति सूदधि पर्यपि ।
तदनु) चाङभिनी उप, विंशतिर्द्विसहितेत्युपसर्गसमाह्वयाः ॥

त्र ङकार इत् 'आ' इति निपातान्तरव्यावर्तनार्थकः ।

१३३ । उपसर्गाः क्रियायोगे । (१-४-५९)

ियावाचकशब्दयोगे प्रादय उपसर्गसंज्ञाः स्युः ।

१३४ । गतिश्च । (१-४-६०)

ादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाश्च स्युः । उभयसंज्ञाप्रयुक्तानामपि
संग्रहाय उभयसंज्ञाकरणम् । प्रादयो धातुयोगे गत्युपसर्ग-
ातिपदिकयोगे केवलावस्थायां च निपातमात्रमिति विवेकः ।
षांचिदर्थविशेषे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधास्यते ।

वं पट्टिकायां दर्शिता निपातविभागा लक्षिताः । यास्कादयस्तु
उक्तं इठात्कारं विना 'नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च' इति
ार्द विभक्तवन्तः ॥

॥ इति शब्दविभागः शिक्षाकाण्डश्च ॥

॥ परिनिष्ठाकाण्डः ॥

परिनिष्ठाकाण्डेऽत्र पदानां रूपनिष्पत्तिः कथ्यते । तत्र सुप्तिङ्-तयोः प्रथमं सुबन्तस्य प्रक्रिया । प्रातिपदिकेभ्यः किल सुप् उत्पद्यन्ते; ातिपदिकानां च लिङ्गभेदोऽस्तीति लिङ्गव्यवस्था क्रियते ।

लिङ्गप्रकरणम् ।

पुमान्, स्त्री, नपुंसकमिति लिङ्गं त्रिविधम् । लोके प्राणिनां ्रीपुरुषविभागः प्रसिद्धः; तद्भेदहीना जडपदार्था नपुंसकानि । वाच्या-ां पदार्थानां स्त्रीपुन्नपुंसकभेद एव पदेष्वप्यारोप्यत इति देश्यभाषाणां ंप्रदायः । संस्कृते तु कृत्रिमाप्यस्ति लिङ्गव्यवस्था । शिला, नगरी, ाषा, सृष्टिरित्यादयो जडा अपि स्त्रीलिङ्गाः; तथा आश्रमः, आहारः, ्पल इत्यादयः पुल्लिङ्गाः । भार्यावाचकोऽपि दारशब्दः पुल्लिङ्गः, कलत्रं ्पुंसकम् इत्यादि । किं च विशेष्यगता लिङ्गवचनविभक्तयो विशेषणे-्प्यारोप्यन्ते । यथा—

निपुणः पुमान्,	निपुणा स्त्री;	निपुण सैन्य—	लिङ्गम् ।
निपुणाः पुमांसः;	निपुणाः स्त्रियः;	निपुणानि सैन्यानि—	वचनम् ।
निपुणस्य पुंसः;	निपुणायाः स्त्रियाः;	निपुणस्य सैन्यस्य—	विभक्तिः ।

ाम्नां लिङ्गव्यवस्था नामलिङ्गानुशासनेभ्यो ज्ञातव्या । भूमि-विद्युद्-ात्रि-लता-सरितां पर्यायाः स्त्रियः; पर्वत-वृक्ष-समुद्राणां पर्यायाः पुमांसः, ुख-जल-कमलपर्याया नपुंसकाः । घञ्प्रत्ययान्ताः पुल्लिङ्गाः; क्तिन्प्रत्य-ान्ताः स्त्रीलिङ्गाः; ल्युट्प्रत्ययान्ता नपुंसकलिङ्गा इत्यादयः काश्चन

व्यवस्थाश्च सन्त्येव। सर्वथापि तु प्राणिजातिवाचकशब्देषु पुरुषवाचकः पुल्लिङ्गः, स्त्रीवाचकः स्त्रीलिङ्ग इति क्वचिदंशे देश्यभाषासाम्यमप्यस्ति॥

लिङ्गकृतो भेदः पुल्लिङ्गशब्दानां स्त्रीलिङ्गरूपनिष्पादन एवास्ति; तत्रापि बाहुल्येन अदन्ताः (ह्रस्व अकारान्ताः) एव शब्दा लिङ्गभेदेन विक्रियन्ते। अदन्तपुल्लिङ्गाः स्त्रियामादन्ता ईदन्ता वा संपद्यन्ते। एवं च अदन्तस्त्रीलिङ्गशब्दो नास्त्येव। नित्यस्त्रीलिङ्गा अपि शब्दाः प्रक्रियार्थं स्त्रीप्रत्ययान्ता इति कल्प्यन्ते। तत्र आ-प्रत्यय—ई-प्रत्यययोर्विषयविवेक एव स्त्रीप्रत्ययाधिकारे प्रतिपाद्यते। अनुबन्धयोगेन आ-प्रत्ययं टाप्, डाप्, चाप् इति त्रिविधम्, ई-प्रत्ययं च ङीप्, ङीष्, ङीन् इति त्रिविधं करोत्याचार्यः। तत्र आप् इति साधारणो भागः टाप्—चाप्—डापां, ङी इति साधारणो भागः ङीप्—ङीष्—ङीनां च संग्रहणाय प्रयुज्यते। इद्भेदेन स्वर एव भेदः; ततश्च लौकिकभाषायामेकविधाभ्यामेव प्रत्ययाभ्यां प्रयोजनम्। स्त्रियामदन्तशब्दा न सन्तीत्युक्तम्; ऋदन्तेषु, नान्तेषु, सान्तेषु, तान्तेषु च भूयांसः स्त्रियां भिन्नरूपाः; अन्यवर्णान्तानामुत्सर्गतो न कोऽप्यस्ति लिङ्गकृतो भेदः॥

अथ स्त्रीप्रत्यया विधीयन्ते—

१३५। प्रत्ययः। (३-१-१)

१३६। परश्च। (३-१-२)

१३७। ङ्याप्प्रातिपदिकात्। (४-१-१)

इत्यधिकारेषु पूर्वमेव वर्तमानेषु

१३८। स्त्रियाम्। (४-१-३)

इत्यधिकृत्य

१३९। अजाद्यतष्टाप्। (४-१-४)

ङ्याब्विधिप्रस्तावेऽस्मिन् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिक सूत्रे ङ्याबिति भागो योग्यताविरहादुपेक्ष्यते। अजादिगणपठितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः, अदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां द्योत्यायां टाप् इ प्रत्ययः परः स्यात्। 'चुटू' (१५) इति टकारस्य, 'हलन्त्यम्' (१ इति पकारस्य च इत्संज्ञायां लोपे 'आ' इत्येव प्रत्ययस्वरूपम यथा—अतः—

विशेष्यनिघ्नाः		नियतलिङ्गाः।	
समर्थ—समर्था	वृद्ध —वृद्धा	खट्व—खट्वा	लत —लता
विरूप—विरूपा	कुपित—कुपिता	माल —माला	भिक्ष—भिक्षा

खट्वालतादयो नित्यस्त्रीलिङ्गा अपि शब्दाः स्वभावाददन्ता एव, पश्चा स्त्रीत्वविवक्षायां टाप्प्रत्ययेन आदन्ताः संपद्यन्ते इति सिद्धान्तः। प्रक्रि यार्थश्चायमायासः। अजादेः—

जातौ	—अजा	एडका	चटका	अश्वा	मूषिका	शूद्रा
वयसि	—बाला	होढा	पाका	वत्सा	मन्दा	विलाता
पुंयोगे	—ज्येष्ठा	कनिष्ठा	मध्यमा	...	...	...

जातौ वयसि पुंयोगे च वक्ष्यमाणं ङीप्रत्ययं बाधितुं अदन्ता ए शब्दा गणेऽस्मिन् पठिताः।

१४०। ऋन्नेभ्यो ङीप्। (४-१-५)

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययः स्यात्। 'लशक्वतद्धिते' (१६) इति ङकार इत्। यथा—

कर्तृ—कर्त्री, होतृ—होत्री, छत्रिन्—छत्रिणी, दण्डिन्—दण्डिनी।

१४१। उगितश्च। (४-१-६)

उक् इति उ, ऋ, ऌ एषां प्रत्याहारः; एते इतो येषां उगितः। उगिद्भ्यः उगित्प्रत्ययान्तेभ्यश्च वा प्रातिपदिकेभ्यो ङीप् स्यात् यथा—

भवत् —भवती —'भवतु' इति सर्वादौ उगित् पठितः।
महत् —महती —'महत्' इति ऋदिदिति अतिदिश्यते।
बुद्धिमत् —बुद्धिमती —'मतुप्' प्रत्ययान्तत्वादुदित्।
कृतवत् —कृतवती —'क्तवतु' ,,
तावत् —तावती —'वतु' ,,
विद्वस —विदुषी —'क्वसु' ,,
महीयस् —महीयसी —'ईयसुन्' ,,
कुर्वत् —कुर्वती —'शतृ' ,, इदित्।

१. तदस्यास्तीत्यर्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्योऽपि मतुप् तद्धितप्रत्ययः;
२. भूते कर्तरि निष्ठा (Past Active Participle) क्तवतुः कृत्प्रत्ययः;
३. भूते कर्तरि लिडादेशः (Past Perfect Participle) क्वसुप्रत्ययः;
४. तोलनतद्धितः (Comparative Suffix) ईयसुन्प्रत्ययः;
५. लट्-लृटोरादेशः (Present & Future Participle) शतृप्रत्ययः।

एते पञ्चैव प्राधान्येन उगितः प्रत्ययाः।

१४२ न षट्स्वस्रादिभ्यः। (४-१-१०)

'ऋन्नेभ्यः' (१४०) इति विहितो ङीप् न स्यात्। पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, नवन्, दशन् इति षट्संज्ञा नकारान्ताः;

'स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः॥'

इति स्वस्रादय ऋदन्ताः। यथा—

पञ्च स्त्रियः, सप्त, अष्ट, नव, दश वा। स्वसा, ननान्दा, माता, दुहिता, याता, तिस्रः, चतस्रः।

१४३। मनः। (४-१-११)

मन्नन्तादपि प्रातिपदिकात् नान्तलक्षणो ङीप् न स्यात्।

दामन्—दामा	दामानौ।	पामन्	—पामा	पामानौ [ः
सीमन्—सीमा	सीमानौ।	अतिमहिमन्	—अतिमहिमा	अतिमहिम

१४४ । अनो बहुव्रीहेः । (४-१-१२)

अन्नन्तात् बहुव्रीहेर्न ङीप् ।

सुपर्वन्—सुपर्वा सुपर्वाणौ । | सुशर्मन्—सुशर्मा सुशर्माणौ ।

१४५ । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । (४-१-१३)

मन्नन्तात् प्रातिपदिकात्, अन्नन्तात् बहुव्रीहेश्च डाप् वा स्यात् । डित्प्रत्यये परे प्रकृतेष्टिलोपं वक्ष्यति । अतो डापि परे प्रकृतेष्टिर्लुप्यते । अत्र च 'अन्' इति टिः (२१) । यथा—

पामन् + आ—टिलोपे पाम् + आ ।

पामा	पामे	पामाः ।	सुपर्वा	सुपर्वे	सुपर्वाः ।
सीमा	सीमे	सीमाः ।	सुशर्मा	सुशर्मे	सुशर्माः ।

वैकल्पात् पामानौ, पामानः; सुशर्माणौ, सुशर्माणः इत्याद्यपि ।

१४६ । अनुपसर्जनात् । (४-१-१४)

अधिकारोऽयम्; इत ऊर्ध्वं विधीयमानाः स्त्रीप्रत्यया अनुपसर्जनादेव प्रातिपदिकात् भवेयुः । लिङ्गं हि द्विविधं संभवति— विशेष्याणां प्रतिनियतं स्वं स्वं लिङ्गं प्रधानम, विशेषणानां विशेष्यानुरोधेन भिद्यमानमप्रधानम्; तत्राप्रधानं लिङ्गमुपसर्जनमित्युच्यते । वृक्षशब्दो विशेष्यो नियतपुल्लिङ्गः; बहुवृक्षा पुष्पवाटी, बहुवृक्षमुद्यानम् इति विशेषणावस्थायां विशेष्यनिघ्नं लिङ्गम् । अत एव ज्ञापकात् पूर्वोक्ता विधयस्तदन्तेष्वपि भवन्ति । बहवः शाखिनो यत्र सा बहुशाखिनी अटवी इति नान्तलक्षणो ङीप् । वक्ष्यमाणास्तु स्त्रीप्रत्ययाः प्राधान्य एव स्युः ।।

१४७ । टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच तयप्-ठक्ठञ्कञ्क्वरपः । (४-१-१५)

टिद्भ्यो ढादिप्रत्ययान्तेभ्यश्चादन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अनुपसर्जने स्त्रीत्वे ङीप् स्यात्; 'अत....' (१३९) इति टापोऽपवादः । यथा—

टित्	—कुरुचरी	—'चरेष्ट.'	—चर ।
,,	—दृष्टचरी	—'भूतपूर्वे चरट्'	—दृष्टचर ।
ढ (एय)	—सौरभेयी	—'स्त्रीभ्यो ढक्'	—सौरभेय ।
अण्	—कुम्भकारी	—'कर्मण्यण्'	—कुम्भकार ।
,,	—हैमी	—'तस्य विकार.' इत्यण्	—हैम ।
अञ्	—औत्सी	—'उत्सादिभ्योऽञ्'	—औत्स ।
द्वयसच्	—ऊरुद्वयसी	—'प्रमाणे द्वयसच्'	—ऊरुद्वयस ।
दघ्नच्	—ऊरुदघ्नी	— ,, दघ्नच्	—ऊरुदघ्न ।
मात्रच्	—ऊरुमात्री	— ,, मात्रच्	—ऊरुमात्र ।
तयप्	—पञ्चतयी	— अवयवे तयप्	—पञ्चतय ।
ठक् (इक)	—आक्षिकी	तेन निर्वृत्त (ठक्)	—आक्षिक ।
ठञ् (इक)	—वार्षिकी	— कालाट् ठञ्	—वार्षिक ।
कञ्	—तादृशी	—'दृशोऽनालोचने कञ्'	—तादृश ।
क्वरप्	—गत्वरी	—'गत्वरश्च' इति क्वरप्	—गत्वर ।

एते प्रत्यया यथाप्रदेशं कृत्तद्धितयोर्विधास्यन्ते ।

॥ * ॥ नञ्स्नञीकक्ख्युन्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥

नञ्—स्त्रैणी	—'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ'	— स्त्रैण
स्नञ्—पौंस्नी	,, ,,	— पौंस्न
ईकक्—शाक्तीकी	—'शक्तियष्ट्योरीकक्'	— शाक्तीक
ख्युन् (अन)—सुभगङ्करणी	—'आढ्यसुभग...'	— करण
तरुण—तरुणी		
तलुन—तलुनी		

१४८ । वयसि प्रथमे । (४-१-२०) [अचरम इति वाच्यम्]

अचरमवयोवाचिनोऽदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् ।

कुमार—कुमारी; किशोर—किशोरी, वधूट—वधूटी; चिरण्ट—चिरण्टी ।

---

१. कुरचर + ई इति स्थिते 'यस्येति च' इति वक्ष्यमाणेन सूत्रेण प्रकृत्यन्तगत अकारस्य लोपः । कुरुचर् + ई = कुरुचरी । एवमुत्तरत्रापि ङीविधौ द्रष्टव्यम् ।

प्रत्यु०—(चरमे तु) वृद्धा, स्थविरा ।
('अतः' किम्?) शिशुः ।

ाला, वत्सा, कन्या इत्यादयस्तु अजादिपाठाट्टाबन्ताः ।

१४९ । द्विगोः । (४-१-२१)

अदन्ताद्द्विगुसमासात् ङीप् । यथा—

त्रिलोकी, पञ्चवटी; त्रिफला तु अजादिपाठात् ।

१५० । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः (वा) । (४-१-३९)

वर्णवाचिनोऽदन्तादनुदात्तान्तात् तकारोपधात् वा ङीप् स्यात् । तत्संनियोगेन उपधाभूतस्य तकारस्य नकारादेशश्च । यथा—

लोहित—लोहिनी; हरित—हरिणी, एत—एनी; श्येत—श्येनी ।

१५१ । अन्यतो ङीष् । (४-१-४०)

तोपधभिन्नात्तु वर्णवाचिनोऽदन्तात् ङीष् स्यात् । ङीपङीषोः स्वरे भेदः । था—पिशङ्ग—पिशङ्गी; कल्माष—कल्माषी; शबल—शबली ।

उदात्तानुदात्तत्वे लोके न प्रसिद्धे । यत्र ङीप् दृश्यते तदनुदात्तमिति ल्पनीयम् ।

१५२ । षिद्गौरादिभ्यश्च (४-१-४१)

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् ।

नर्तक—नर्तकी—ष्वुन्प्रत्ययान्तः । | वैदुष्य—वैदुषी—ष्यञ्प्रत्ययान्तः ।
गौरी, मत्सी, मानुषी इत्यादिः गौरादिः ।

१५३ । वोतो गुणवचनात् । (४-१-४४)

वा उत इति च्छेदः । गुणवाचिन उदन्तात् स्त्रियां वा ङीष् यात् । यथा—

पटु—पट्वी, पटुः । मृदु—मृद्वी, मृदुः । पृथु—पृथ्वी, पृथुः ।

१५४ । बह्वादिभ्यश्च । (४-१-४५)

वा ङीष् । बह्वी—बहुः इत्यादि । अत्र गणसूत्रम्—

'कृदिकारादक्तिनः'। क्तिन्प्रत्ययान्तवर्जं सर्वेभ्योऽपि कृदिकारान्तेभ्य वा ङीप् स्यात्। यथा—

रजनिः, रजनी, रात्रिः, रात्री; भूमिः, भूमी;
श्रेणिः, श्रेणी; अवनिः, अवनी; कोटिः, कोटी।

१५५। पुंयोगादाख्यायाम् (नित्यं)। (४-१-४८)

यः पुंलिङ्गशब्दो दाम्पत्यसंबन्धेन स्त्रियां वर्तते तस्मादन्ता ङीष् स्यात्। यथा—

गणकस्य	स्त्री	गणकी	नारायणस्य	स्त्री	नारायणी
महामात्रस्य	स्त्री	महामात्री	शकरस्य	स्त्री	शकरी

शूद्रस्य स्त्री शूद्री।

१५६। इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्। (४-१-४९)

इन्द्रादिभ्यः पुंयोगे ङीष्, आनुगागमश्च तत्संनियोगेन कित्त्वात् प्रकृतेरन्तावयव आगमः॥

इन्द्रस्य स्त्री = इन्द्रानी, = इन्द्राणी [रेफसान्निध्यान्नस्य णः]
वरुणस्य स्त्री = वरुणानी; मृडस्य स्त्री = मृडानी।
भवस्य स्त्री = भवानी, शर्वस्य स्त्री = शर्वाणी, रुद्रस्य स्त्री = रुद्राणी

अन्येषामर्थविशेषमाह वार्त्तिककारः—

1. **हिमारण्ययोर्महत्त्वे**। महद्धिम = हिमानी; महदरण्य = अरण्यानी।
2. **यवाद्दोषे**। दुष्टो यवो = यवानी।
3. **यवनाल्लिप्याम्**। यवनानां लिपिः = यवनानी।
4. **उपाध्यायमातुलाभ्यां वा**। उपाध्यायस्य स्त्री=उपाध्यायानी, उपाध्यायी वा
मातुलस्य स्त्री = मातुलानी, मातुली वा।
5. **आचार्यादणत्वं च**। आचार्यस्य स्त्री = आचार्यानी। अत्र णत्वाभावोऽपि
6. **आर्यक्षत्रियाभ्यां वा जातौ**। आर्यजातिः स्त्री = आर्याणी, आर्या वा
क्षत्रियजातिः स्त्री = क्षत्रियाणी, क्षत्रिया वा
(पुंयोगे तु) आर्यी, क्षत्रियी इति ङीषेव।

---

* णत्वनिमित्तानि तत्प्रकरणे वक्ष्यन्ते।

मध्ये उपेक्षितानि सूत्राणि टिप्पणे दृश्यन्ताम् ।

---

१. (A) क्रीतात्करणपूर्वात् । (४-१-५०)

करणतृतीयान्तपूर्वपदात् क्रीतोत्तरपदात् समासात् स्त्रियां ङीष् स्यात् यथा—यवैः क्रीयते = यवक्रीती । वस्त्रेण क्रीयते = वस्त्रक्रीती ।

(B) क्तादल्पाख्यायाम् । (४-१-५१)

करणपूर्वपदात् क्तप्रत्ययान्तोत्तरपदात् ङीष् अल्पत्वे द्योत्ये । यथा—

अभ्रेण ईषत् लिप्यते—अभ्रलिप्ती द्यौः | सूपेन ईषत् लिप्यते—सूपलिप्ती पात्री

प्रत्यु०—('अल्पाख्यायां' किम्?) चन्दनलिप्ता युवतिः ।

(C) बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । (४-१-५२)

क्तादित्येव । यथा—

केशा लूना यस्याः सा—केशलूनी ।

ऊरू भिन्नौ ,, ,,—ऊरुभिन्नी ।

पाणिर्गृहीतः ,, ,,—पाणिगृहीती । (भार्येत्यर्थ एव)

॥ * ॥ अ-बहु-नञ्-सु-काल-सुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥

बहुकृता, अकृता, सुदृष्टा, वर्षजाता, मासजाता इत्यादि ।

(D) अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । (४-१-५३)

स्वाङ्गं निर्वक्ष्यते । तद्भिन्नपूर्वपदात् क्तान्तोत्तरपदाद्वा ङीष् इत्यर्थः । यथा—

पलाण्डुर्भक्षिता यया सा = पलाण्डुभक्षिती, —ता वा ।

सुरा पीता यया सा = सुरापीती, —ता वा ।

(E) सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च । (४-१-५७)

सह (=स) नञ् (=अ), विद्यमान—एतत्पूर्वपदात् स्वाङ्गादुक्तो ङीष् न स्यात् । यथा—सकेशा; अकेशा; विद्यमानकेशा ।

(F) सख्यशिश्वीति भाषायाम् । (४-१-६२)

सखि—सखी; अशिशु—अशिश्वी ।

(G) इतो मनुष्यजातेः । (४-१-६५).

मनुष्यजातिवाचिन इदन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । यथा—

कुन्ति—कुन्ती; अवन्ति—अवन्ती; दाक्षि—दाक्षी; प्लाक्षि—प्लाक्षी ।

१५७ । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । (४-१-५४)

उपसर्जनभूतादसंयोगोपधाददन्तात् स्वाङ्गवाचिनः प्रातिपदिका स्त्रियां ङीप् स्याद्वा । यथा—

चन्द्रमुख—चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा । | सुकेश—सुकेशी, सुकेशा ।

प्रत्यु०—('असंयोगोपधात्' किम्?) गूढगुल्फा, सुपार्श्वा ।
('स्वाङ्गात्' किम?) बहुस्वेदा ।
('अदन्तात्' किम?) सुदत्, रम्भोरूः ।

स्वाङ्गं प्राण्यवयवः । तच्चैवं निरुक्तम्—

'अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।
अतत्स्थं तत्र दृष्टं च, तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥'

द्रवत्वात् स्वेदो न स्वाङ्गम्; अमूर्तत्वात् ज्ञानं न स्वाङ्गम्; 'सुमुखा शाला' इत्यादौ अप्राणिस्थत्वात् मुखं न स्वाङ्गम्; शोफो विकारजत्वात् न स्वाङ्गम् । 'कीर्णकेशी रथ्या' इत्यादिसिद्ध्यर्थम् 'अतत्स्थं तत्र दृष्टं च' इति । 'तेन चेत्तथा युतम्' इत्युक्तेः 'सुस्तनी प्रतिमा' इत्यादि सिध्यति ॥

(H) ऊङुतः । (४-१-६६)

उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिन ऊङ् प्रत्ययः । यथा—

कुरु—कुरूः । ब्रह्मबन्धु—ब्रह्मबन्धूः ।

(I) ऊरूत्तरपदादौपम्ये । (४-१-६९)

यथा—रम्भेव ऊरू यस्याः सा रम्भोरूः ।

(J) संहितशफलक्षणवामादेश्च । (४-१-७०)

एतत्पूर्वपदादूरूत्तरपदादनौपम्येऽपि ऊङ् । यथा—

वामे (=सुन्दरे) ऊरू यस्याः सा वामोरूः ।

(K) यूनस्तिः । (४-१-७७)

युवन्शब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययः स च तद्धितेष्वन्तर्भूतः 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (२५२) इति नलोपः । युवन् + ति = युवति—युवतिः ।

१५८ । नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । (४-१-५५)

आद्ययोर्बह्वच्त्वादन्येषां संयोगोपधत्वाच्चाप्राप्ते विधिरयम् । यथा-

तुङ्गनासिकी,—का; कृशोदरी,—रा; बिम्बोष्ठी,—ष्ठा इत्यादि ।

अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वा वक्तव्यम् । (वृत्तिदृष्ट वार्त्तिकमिदम्) यथा—

स्वङ्गी,—स्वङ्गा; सुगात्री,—त्रा; कम्बुकण्ठी,—ण्ठा ।

१५९ । न क्रोडादिबह्वचः । (४-१-५६)

क्रोडाद्यन्तात् बह्वजन्ताच्च नायं विकल्पः स्यात् । यथा—

सुक्रोडा, सुशफा, सुनखा इत्यादि । पृथुजघना, महाललाटा ।

१६० । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । (४-१-६३)

अनियतस्त्रीलिङ्गात्, अयकारोपधात्, जातिवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । जातिर्नाम—

"(१) आकृतिग्रहणा जातिः

अनुगतेनावयवसंस्थानेन ज्ञातुं शक्येत्यर्थः । तर्कशास्त्रप्रसिद्धा जातिरियम् ॥

(२) लिङ्गानां च न सर्वभाक्

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या

असर्वलिङ्गत्वे सति एकस्यां व्यक्तौ कथनात् व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिः इति द्वितीयं लक्षणम् । स्मृतिप्रसिद्धा जातिरियम् ॥

(३) गोत्रं च चरणैः सह"

गोत्र-(अपत्य)-प्रत्ययान्ताश्चरणप्रत्ययान्ताश्च (एते तद्धितेषु वक्ष्यन्ते) जातितुल्याः स्युरित्यतिदेशः । यथा—

(१) कुक्कुटी, सूकरी, शुकी, मृगी । | (२) ब्राह्मणी, वृषली ।

(३) नाडायनी, कठी, बह्वृची ।

प्रत्यु०—('जातेः' किम ?) मुण्डा, पलिता ।

('अस्त्रीविषयात्' किम् ?) बलाका, मक्षिका ।

('अयोपधात्' किम् ?) क्षत्रिया, वैश्या ।

॥ * ॥ योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥

यथा—हयी, गवयी, मनुषी, मत्सी इत्यादि । अन्त्ययोः 'सूर्यतिष्यागस्त्यमनुष्यमत्स्यानां य उपधायाः' (६-४-१४९) इति यलोपः ।

अथ स्त्रीप्रत्यययोगे कार्याः प्रक्रियाः कथ्यन्ते—

१६१ । प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुपः । (७-६-४४)

प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारादेशः स्यात् आपि परे, स चेदाप् सुपः परो न भवति । आपः सुपः परत्वं समासे संभवति । यथा—

मुण्डशब्दात् कप्रत्यये तद्धिते 'मुण्डक' इति प्रातिपदिकम्; 'वृष'-धातो 'अक' इति कृत्प्रत्यये 'वृषक' इति प्रातिपदिकम्, आभ्याम् अदन्तत्वात् स्त्रिया टाप्—मुण्डक + आ, वृषक + आ इति स्थिते कात्पूर्वस्यात इत्—मुण्डिका, वृषिका एव चूर्णक—चूर्णिका; मोदक—मोदिका इत्यादि ।

प्रत्यु०—('अतः' किं ?) नौका, शिशुका । ('प्रत्ययस्थात्' किं ?) चटका ('असुपः' किं ?) बहुपरिव्राजका नगरी । अत्र बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ परिव्राजकशब्दात् प्रथमाबहुवचन समासे लुप्तम् ।

१६२ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । (७-३-४६)

यकपूर्वाया इति, आत; स्त्रीलिङ्गविशेषणेन आकारः स्त्रीप्रत्ययरूपो ग्राह्यः । यकारककाराभ्यां परस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने ह्रस्वादेशेन योऽकारः तस्य कात्पूर्वस्य इत्वम् उदीचामाचार्याणां मते । यथा—

क्षत्रियाशब्दात चटकाशब्दाच्च अज्ञातार्थे कप्रत्ययेन तद्धितेन 'क्षत्रियाक' 'चटकाक' इति प्रातिपदिके; अत्र तद्धितकप्रत्यये परत पूर्वस्याण्प्रत्याहारस्य ह्रस्वविधायकेन 'केऽणः' (७-४-१३) इति सूत्रेण 'क्षत्रियक' 'चटकक' इति रूपे निष्पद्येते । आभ्या स्त्रीप्रत्यये टापि—क्षत्रियिका, क्षत्रियका, चटकिका, चटकका इति सेत्स्यति ।

१६३ । अभाषितपुंस्काच्च । (७-३-४८).

अयकपूर्वाया अपि इत्वविकल्पार्थोऽयं योगः । नित्यस्त्रीलिङ्ग
द्विहितस्याप: स्थाने जातस्य कात्पूर्वस्यातः इत्वं वा आपि । यथा—

खट्विका, खट्वाका; । मालिका, मालाका ।

१३४ । आदाचार्याणाम् । (७-३-४९)

पूर्वसूत्रविषये इत्वापवाद आत्वमाचार्याणां मते । यथा—

खट्वका—खट्वाका; मालका—मालाका ।

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

सुबन्तप्रक्रिया ।

अथ लिङ्गविशिष्टेभ्यः प्रातिपदिकेभ्य उत्पन्नाया विभक्ते
क्रियोच्यते—

१६५ । स्वौजस,–मौट् छष्, टा भ्यां भिस्, ङे भ्यां भ्यस्, ङसि भ्यां भ्यस्, ङसोसाम्, ङ्योस्सुप् । (४-१-२)

ङ्याप्प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्; ङ्याबिति स्त्रीप्रत्ययोपलक्ष
म । लिङ्गविशिष्टात् प्रातिपदिकात् स्वौजसादयः प्रत्ययाः स्युः
षामर्थो यथास्थानं वक्ष्यते । अथैषां प्रत्ययानां विभागः कथ्यते—
त्रीणि त्रीणि एकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इत्यंशेऽनुवर्तमाने—

१६६ । सुपः । (१-४-१०३)

सुबिति स्वौजसादीनां प्रत्याहारः 'स्वौ' इति सुकारादारभ्
सुप्' इति पकारेण । स्वादीनां एकैकं त्रिकं एकवचन-द्विवचन-बहु
चनसंज्ञं स्यात् । तथा च—स्वादिषु सप्तानां त्रिकाणां प्रथममेक
चनम्, द्वितीयं द्विवचनम्, तृतीयं बहुवचनम् । एषां विनियोगो
न्यत्रोक्तः—

१६७ । बहुषु बहुवचनम् । (१-४-२१)

१६८ । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । (१-४-२२)

ग्कृतिवाच्यस्य वस्तुन एकत्वे एकवचनम्; द्वित्वे द्विवचनम्; त्वे बहुवचनं च प्रयोज्यम् ॥

१६९ । विभक्तिश्च (सुप्तिङः) । (१-४-१०४)

सुप्प्रत्ययास्तिङ्प्रत्ययाः (तिप् तस् झि......महिङ्) च विभक्ति-ञ्ज्ञः । एकैकस्य त्रिकस्य एकवचनादयः संज्ञा उक्ताः; आहत्य ाणि च सन्ति; तेषां प्रथमा द्वितीया...इत्यादि संख्याक्रमेण : सुगम इति सूत्रकारेण विशिष्य नोक्तः । उक्ताः प्रत्यया ते—

सानुबन्धाः			निरनुबन्धाः		
एक	द्वि	बहु	एक	द्वि	बहु
सु	औ	जस्	सु	औ	अस्
अम्	औट्	शस्	अम्	औ	अस्
टा	भ्यां	भिस्	आ	भ्या	भिस्
ङे	भ्यां	भ्यस्	ए	भ्यां	भ्यस्
ङसि	भ्यां	भ्यस्	अस्	भ्यां	भ्यस्
ङस्	ओस्	आम्	अस्	ओस्	आम्
ङि	ओस्	सुप्	इ	ओस्	सु ।

मेषां संग्रह आर्यया—

स्वौजसमौट् छष्टाभ्यां भिस्ङेभ्यां भ्यस्ङसिभ्यां भ्यस् ।
(तदनु) ङसोसां ङ्योस्सुप प्रत्ययमाला विभक्तीनाम् ॥

यत्र ङकारः, 'ङसि' इत्यत्र इकारश्चानुनासिकत्वप्रतिज्ञानादित्; टू' (१५) इति; ङशौ 'लशक्वतद्धिते' (१६) इति । जसा-कारः, अमादिषु मकारश्च 'न विभक्तौ तुस्माः' (१२) इति । इतामपनयनेन शोधितं प्रत्ययरूपमुपरि द्वितीयस्तम्भे दर्शि-र्देशसौकर्यं (यथा—सु, टा, = स्, आ), विवेचनं (यथा—स्, ङस्, ङसि = अस्), अनुगतधर्मसंपादनं (यथा—ङे, स्, ङि = ङितः), प्रत्याहारकरणं (यथा—सुट् इति औट्-प्रत्याहारः) चानुबन्धानां प्रयोजनम् । अथोदाह्रियते—

औकारान्तः पुल्लिङ्गः 'ग्लौ' शब्दः ।

I (1) ग्लौ + स् = ('ससजुषो रुः' (७०) इति रुः, अवसाने (८२) विसर्गः) ग्लौः

(2) ग्लौ + औ = ('एचोऽयवायावः' (४४) इति आव्,) ग्लावौ ;

(3) ग्लौ + अस् = (आवादेशः, रुत्वविसर्गौ च) ग्लावः ।

II (1) ग्लौ + अम् = (आवादेशः,) ... ग्लावम्

(2) ग्लौ + औ = (I-2-वत्) ... ... ग्लावौ ;

(3) ग्लौ + अस् = (I-3-वत्) ... ... ग्लावः ।

III (1) ग्लौ + आ = (आवादेशः) ... ... ग्लावा ;

(2) ग्लौ + भ्याम् = ... ग्लौभ्याम्

(3) ग्लौ + भिस् = (रुत्वविसर्गौ,) ... ग्लौभिः

IV. (1) ग्लौ + ए = (आवादेशः,) ... ग्लावे ;

(2) ग्लौ + भ्याम् = ... ग्लौभ्याम्

(3) ग्लौ + भ्यस् = (रुत्वविसर्गौ,) ... ग्लौभ्यः

V. (1) ग्लौ + अस् = (I-3-वत्) ... ... ग्लावः ;

(2) ग्लौ + भ्याम् = ... ग्लौभ्याम्

(3) ग्लौ + भ्यस् = (IV-3-वत्) ... ... ग्लौभ्यः

VI (1) ग्लौ + अस् = (I-3-वत्) ... ... ग्लावः ;

(2) ग्लौ + ओस् = (आव्, रुत्वविसर्गौ,) ... ग्लावोः ;

(3) ग्लौ + आम् = (आवादेशः,) .. ग्लावाम्

VII (1) ग्लौ + इ = (आवादेशः,) ... ग्लावि ;

(2) ग्लौ + ओस् = (VI-2-वत्) ... ग्लावोः ;

(3) ग्लौ + सु = (सस्य षत्वं वक्ष्यते) ... ग्लौषु ।

दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'संपद्' शब्दः ।

I. (1) संपद् + स् = { सुप्रत्ययलोपो वक्ष्यते, 'वावसाने' (११३) } संपत्, संपद्
(2) संपद् + औ = ... संपदौ ;
(3) संपद् + अस् = (रुत्वविसर्गौ) . संपदः ।

II. (1) संपद् + अम् = ... संपदम् ;
(2) संपद् + औ = ... संपदौ ;
(3) संपद् + अस् = (रुत्वविसर्गौ) .... संपदः ।

III. (1) संपद् + आ = ... संपदा ;
(2) संपद् + भ्याम् = ... संपद्भ्याम् ;
(3) संपद् + भिस् = (रुत्वविसर्गौ) .... संपद्भिः ।

IV. (1) संपद् + ए = ... संपदे ;
(2) संपद् + भ्याम् = ... संपद्भ्याम् ;
(3) संपद् + भ्यस् = ... संपद्भ्यः ।

V. (1) संपद् + अस् = ... संपदः ;
(2) संपद् + भ्याम् = ... संपद्भ्याम् ;
(3) संपद् + भ्यस् = ... संपद्भ्यः ।

VI. (1) संपद् + अस् = ... संपदः ;
(2) संपद् + ओस् = ... संपदोः ;
(3) संपद् + आम् = ... संपदाम् ।

VII. (1) संपद् + इ = ... संपदि ;
(2) संपद् + ओस् = ... संपदोः ;
(3) संपद् + सु = { 'खरि च' (११२) इति चर्त्वं } संपत्सु ॥

एवमन्येषामपि शब्दानां रूपाण्यूह्यानि । किं तु सर्वेषां शब्दान रूपनिष्पत्तिर्नैवं सुगमा । आदेशैरागमैश्च प्रत्ययाः प्रकृतयश्च तत्र त विक्रियन्ते । विकारास्ते पञ्चपादीव्यापिनि 'अङ्गस्य' (६-४-१) इत्य धिकारे विहिताः । किंत्वाचार्यस्तत्र सुप्प्रक्रियां तिङ्प्रक्रियया मिश्रीकृत कथयति । ततः सुप्प्रक्रियां पृथक्कृत्य दर्शयिष्यामः । आदौ ताव सुब्विधावुपयुक्ताः संज्ञा लक्ष्यन्ते—

(१) संज्ञा ।

१७० । सर्वादीनि सर्वनामानि । (१-१-२७)

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः ।

सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, (त्वत्, त्व नेम, सम, (=सर्वपर्यायः) सिम ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । [त्रीण्येतानि गणसूत्राणि]

त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद् भवतु, किम् ।

इति सर्वादिः । भवतुशब्दे उकार इत् । स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमं व्यवस्था । तत्रैव पूर्वादीनां सर्वनामता । तेन कुशल इत्यर्थे दक्षिण शब्दो न सर्वनाम । असंज्ञायामित्युक्तेः उत्तराः कुरव इत्यादौ सत्यामपि व्यवस्थायां न सर्वनामता । स्वशब्दस्य (१) आत्मा, (२) आत्मीय (३) ज्ञातिः, (४) धनम् इति चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमेऽर्थद्वय एव सर्वनाम संज्ञा । डतरडतमौ प्रत्ययौ, ततस्तदन्ता ग्राह्याः । अन्यथा हि संज्ञ निष्प्रयोजना स्यात् । एतौ च प्रत्ययौ किंयत्तदेकेभ्य एव भवतः— कतर, कतम, यतर, यतम, ततर, ततम, एकतर, एकतम इति अन्यतर, अन्यतम इत्यपि शब्दौ वर्तेते ; किं तु तौ न डतरडतमान्तौ

न्यतर'-शब्दो गणे विशिष्य पठितत्वात् सर्वनाम; अन्य-
। अत्र गणे अपूर्वशब्दाः पठिता वलयचिह्निताः । पूर्वादिः,
डतरादिरित्यस्मिन् गणे त्रयोऽन्तर्गणाः । अपूर्वशब्दानुपेक्ष्य
सौकर्यार्थं, अन्तर्गणकार्याणि च प्रदर्श्य, कारिकाभिः परि-
-

र्वेविश्वोभयसमं डतरं डतमं पुनः ।
ारान्ये अन्यतरत् (स्वमोरडडतरादिषु) ॥ १ ॥
र्पपरावरस्वान्तराधरोत्तरदक्षिणम् ।
: (पूर्वादिनवकं स्मात्-स्मिन्-शीषु विकल्पितम्) ॥ २ ॥
ग्रदेतदिदं चादो ब्येकम् (अत्वं तदादिषु) ।
ग्मदस्मद्भवतु किमिति सर्वादयः स्मृताः ॥ ३ ॥

र्षेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्था संज्ञा; अत एव सर्वपर्यायः सम-
गृह्यत इत्युक्तम् । तथापि प्रक्रियासंपादनैकव्यसनी पाणिनि-
ामतुल्या प्रक्रिया दृश्यते तेषां सर्वनामत्वानर्हाणामपि शब्दा-
ामत्वमतिदिशति; अर्हाणां च प्रक्रियासिद्ध्यर्थं सर्वनामतां
निषेधति च । तथा हि—

७१ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । (१-१-२८)
तरसूत्रेण वक्ष्यमाणेन प्राप्ते निषेधे विभाषते । 'दिङ्नामान्य-
इति सूत्रेण विहितः पूर्वस्या उत्तरस्याश्च दिशोऽन्तरालम् उत्तर-
ादिः समासो दिक्समासः; तस्य बहुव्रीहित्वेऽपि विकल्पेन
स्यात् । तेन च उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै इति रूपविकल्पः

१७२ । न बहुव्रीहौ । (१-१-२९)
ुव्रीहिसमासस्योत्तरपदभूतः सर्वादिरपि न सर्वनाम । प्रियो

विश्वो यस्य स प्रियविश्व इति बहुव्रीहिः प्रियविश्वाय इत्येव रूपं न तु
प्रियविश्वस्मै इति सर्वनामकार्यम् ॥

१७३ । तृतीयासमासे । (१-१-३०)

तृतीयासमासे च सर्वनामता न । मासेन पूर्वो मासपूर्वः तस्मै
मासपूर्वाय इत्येव, न तु पूर्वस्मै इति.॥

१७४ । द्वन्द्वे च । (१-१-४१)

द्वन्द्वसमासे च न सर्वनामता । वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च
वर्णाश्रमेतराः इति द्वन्द्वे वर्णाश्रमेतराणाम् इत्येव रूपं, न तु इतरेषामिति।

१७५ । विभाषा जसि । (१-१-३२)

जसि, (प्रथमाबहुवचनस्थाने) यत् कार्यं तत्र वा द्वन्द्वस्य सर्वनामता । वर्णाश्रमेतरे,-तराः इति च रूपम् ॥

१७६ । प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । (१-१-३३)

प्रथमादयोऽपि जसि वा सर्वनामकार्यं लभेरन् । तत्र नेमशब्दः सर्वादौ पठित इति तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्येषां त्वप्राप्ते । प्रथमे प्रथमाः इत्यादिरूपविकल्पः फलम् ॥

१७७ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । (१-१-३४)

१७८ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । (१-१-३५)

१७९ । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः (१-१-३६)

सर्वादिगणे गणसूत्रतया पठितमेव सूत्रत्रयमिदं जसि विकल्पविधानार्थं प्रकरणेऽत्र पुनः पठ्यते । पूर्वादयो जसि विकल्पेनैव सर्वनामानीत्यर्थः । तेन च पूर्वे, पूर्वाः इत्यादि रूपाणि ॥

॥ * ॥ विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् ॥

तीयस्तीयप्रत्ययान्तः, द्वितीयतृतीयशब्दौ । ङित्सु ङे-ङसि-ङस्-ङिषु । तेन द्वितीयस्मै, द्वितीयाय; द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्; द्वितीयस्मिन्, द्वितीये इति पुंनपुंसकयोः । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै; द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः; द्वितीयस्यां, द्वितीयायाम् इति स्त्रियामपि रूपद्वयम् ।

अथ संज्ञान्तराण्यपि प्रकृतोपयुक्तानि कथ्यन्ते—

१८० । शि सर्वनामस्थानम् । (१-१-४२)

नपुंसके स्वौजसमौट्शस् इति प्रथमाद्वितीयाप्रत्ययानाम् अम्, शी, शि इत्यादेशा वक्ष्यन्ते । तत्र 'शि' इति प्रथमाद्वितीययोर्बहुवचनस्य सर्वनामस्थानमिति संज्ञा ॥

१८१ । सुडनपुंसकस्य । (१-१-४३)

'सुट्' इति 'औट्' इत्यस्य टकारेण प्रत्याहारः सु, औ, जस्, अम्, औट् इति प्रथमां द्वितीयैकवचनद्विवचने च क्रोडीकरोति । पुंस्त्रियोः स्वादीनि पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युः । नपुंसके तु पूर्वसूत्रेण 'शि' इति प्रथमाद्वितीययोर्बहुवचनस्य परं सर्वनामस्थानत्वम् ॥

१८२ । आ 'कडारा'-देका संज्ञा । (१-४-१)

'कडाराः कर्मधारये' (२-२-३८) इति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादान्तिमसूत्रमभिव्याप्य एकस्यैकैव संज्ञा बोध्या । विप्रतिषेधे तु 'या परानवकाशा च' सा प्राप्नोति वार्त्तिककारः । अन्यत्र संज्ञाविधावुत्सर्गापवादन्यायो न संचार्य इति नियमार्थमयमेकसंज्ञाधिकारः ॥

नदी घि-लघु गुर्वङ्गं पदं भं वचनत्रयम् ।
अपादानं संप्रदानं करणं च ततः परम् ॥ १ ॥
अथाधिकरणं कर्म कर्ता हेतुश्च कारकम् ।
गतिर्निपातोपसर्गौ कर्मप्रवचनीयकाः ॥ २ ॥

उपग्रहो[1] विभक्तिश्च संहिता चावसानकम् ।
समासाश्चेति संज्ञाः स्युरेकसंज्ञाधिकारगाः ॥ ३ ॥

अन्यत्र तु एकस्य बहवः संज्ञा भवन्त्येव । यथा—सर्वशब्दः प्रातिपदिकं, सर्वनाम च ; सर्वे इति द्विवचनं प्रगृह्यं च । अधिकारेऽस्मिन्—

१८३ । यू स्त्र्याख्यौ नदी । (१-४-३)

ई च, ऊ च—यू इत्यविभक्तिको निर्देशः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्र्याख्यौ स्त्रीवाचकौ । ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । यथा—

कुमारी, गौरी, लक्ष्मीः, तनूः, यवागूः, कर्कन्धूः ।

प्रत्यु०—('स्त्र्याख्यौ' किम्?) ग्रामणीः, सेनानीः, खलपूः ।

॥ * ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥

स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेन लिङ्गान्तरविशिष्टं प्रति न्यग्भावेऽपि सहजं स्त्रीत्वं निमित्तीकृत्य नदीत्वं भवतीत्यर्थः । यथा—

अतिलक्ष्मीः पुरुषः, तस्मै अतिलक्ष्म्यै इति नदीकार्यम् ।

१८४ । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । (१-४-४)

इयङुवङावादेशौ विधास्येते; तयोः स्थानिनौ यावीदूतौ तदन्तौ न नदीसंज्ञौ । स्त्रीशब्दस्तु इयङ्स्थान्यपि नदीसंज्ञ एव । क्विप् इति सर्वलोपी कश्चित् कृत्प्रत्ययोऽस्ति; तदन्तानि प्रातिपदिकानि विकारामात्राद्धातव एवेति कल्प्यते । तथा च वचनम्—'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' इति । भी, ह्री, श्री, भू इत्यादयो धातुसमानरूपाः, तेषाम् ईदूतौ इयङुवङ्स्थानिनौ । अतस्ते न नदीसंज्ञाः । तेन हे भीः, हे भूः इत्येव रूपम्; न तु हे भि; हे भु इति नदीह्रस्वः । स्त्रीशब्दस्य तु निषेधनिषेधात् हे स्त्रि इति नदीरूपं स्यादेव ॥

---

१. उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे ।

१८५ । वामि । (१-४-५)

इयङुवङ्स्थानिनां स्त्रीशब्दभिन्नानाम् आम् इति षष्ठीबहुवचने नदीसंज्ञानिषेधो विकल्पेनैव । अतः श्रीणां, श्रियां, भ्रूणां, भ्रुवाम् इति रूपद्वयमपि ॥

१८६ । ङिति ह्रस्वश्च । (१-४-६)

ङिति प्रत्यये परे ह्रस्वौ इकारोकारान्तौ च वा नदीसंज्ञौ स्तः ङे, ङसि, ङस्, ङि इति चतुर्थ्यादीनामेकवचनप्रत्यया ङितः । तेषु इदुदन्तौ स्त्र्याख्यावपि नदीकार्यं लभेयातामित्यर्थः । तेन—मत्यै मतये; धेन्वै, धेनवे इति रूपद्वयम् । च-शब्देन इयङुवङ्स्थानिनोरीदूतोर्निषेधोऽपि विकल्प्यते । तेन—श्रियै, श्रिये; भ्रुवै, भ्रुवे इतीदूदन्तयोरपि रूपद्वयम् । तथा च सूत्रेणानेन इदुतोरप्राप्ता नदीसंज्ञा इयङुवङ्स्थानिनोरीदूतोः प्राप्तो निषेधश्च ङित्सु विकल्प्यते ॥

१८७ । शेषो घ्यसखि । (१-४-७)

ह्रस्व इत्यनुवर्तते । उक्तादन्यः शेषः । इदुदन्तेषु येषां न नदीसंज्ञा प्राप्नोति ते घिसंज्ञा इत्यर्थः । सखिशब्दस्तु नदीसंज्ञाविरहेऽपि न घिसंज्ञ इति निषेधः । हरिणा, हरये इत्यादिरूपसिद्धिर्घिसंज्ञाप्रयोजनम् ॥

१८८ । पतिस्समास एव । (१-४-८)

पतिशब्दः समासे घिसंज्ञः, केवलस्तु न । तेन प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादिरूपसिद्धिः । केवलस्य तु पत्या, पत्ये इत्येव ॥

इत उत्तरं 'ह्रस्वं लघु' 'संयोगे गुरु' 'दीर्घं च' इति सूत्रत्रयं पूर्वमेव व्याख्यातमत्राप्रकृतं च ॥

१८९ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । (१-४-१२)

यस्माद्धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा प्रत्ययो विधीयते तदादि शब्दरूपं तस्मिन् प्रत्यये परे अङ्गसंज्ञं स्यात् । धातोः प्रत्ययविधौ मध्ये विकरण-प्रत्ययोऽपि परापतेत्; तदा विकरणविशिष्टस्य धातोरङ्गसंज्ञासिद्ध्यर्थं 'तदादि' इति । यथा—'सु' इति धातुः, तस्मात् 'ति' इति तिङ्-प्रत्ययः । तस्मिन परे धातोः 'नु' इति विकरणप्रत्ययः; 'सुनुति' इति जातम् । तत्र 'सुनु' इत्यंशः तिप्रत्ययं प्रत्यङ्गम; अङ्गस्य विहितेन गुणेन 'सुनोति' इति रूपसिद्धिः । इदं तिङ्प्रक्रियायां स्पष्टतरं भवि-ष्यति । सुप्प्रक्रियायां तु प्रकृतिभूतं प्रातिपदिकमेवाङ्गशब्देनोच्यते ॥

सुप्तिङन्तं पदम् । (१-४-१४) व्याख्यातमिदम् । १२८ ।

[१९० । नः क्ये । (१-४-१५)

क्य इत्येवंरूपे प्रत्यये परे नकारान्तं पदसंज्ञं स्यात् । क्यप्रत्ययः पदादेव विधीयते; अतः सिद्धे विधिः 'नान्तमेव क्यप्रत्यये परे पद-संज्ञम्' इति नियमार्थः । इदमुचिते प्रकरणे उदाहरिष्यते ॥

१९१ । सिति च । (१-४-१६)

सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । 'यचि भम्' इति वक्ष्य-माणाया भसंज्ञायाः पुरस्तादपवादोऽयम् । तद्धितेष्वस्योपयोगः ॥]

१९२ । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । (१-४-१७)

सुपः स्त्रीप्रत्ययास्तद्धिताश्च स्वादयः, तेषु सर्वनामस्थानव्यतिरि-क्तेषु परेषु पूर्वा प्रकृतिः पदसंज्ञा स्यात् । 'शि सर्वनामस्थानम्' (१८०), 'सुडनपुंसकस्य' (१८१) इति सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वमेव लक्षिता । 'सुप्तिङन्तं पदम्'(१२८) इति सुबन्तमेव प्रयोगार्हं लौकिकं

१. प्रत्ययविधिस्तृतीयचतुर्थपञ्चमैरध्यायैः क्रियते । तत्र तृतीये धातोरित्यधि-कृत्य चतुर्थपञ्चमयोः प्रातिपदिकादित्यधिकृत्य च प्रत्यया विधीयन्ते इति भूयिष्ठ संभवं मत्वैवमुक्तम् । तेन स्त्रीप्रत्ययान्तस्य क्वचित्तद्धितान्तस्य चाङ्गसंज्ञा भवत्येव ।

पदम् । सुप्स्वपि केषांचित्प्रत्ययानां प्रकृतेः पदसंज्ञा पदकार्यप्रवर्तनार्थमतिदिश्यते । 'रोऽसुपि' (७२) इति सूत्रव्याख्यानं वीक्ष्यताम् ॥

१९३ । यचि भम् । (१-४-१८)

य् च, अच् च--यच् इति समाहारद्वन्द्वः; यकारादिषु अजादिषु च स्वादिषु परेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यादिति पदसंज्ञाया अपवादः । 'असर्वनामस्थाने' इति पर्युदासोऽत्राप्यस्त्येव । यकारादीनामजादीनां च स्वादीनां प्रकृतिः भसंज्ञा, वलादीनां तु पदसंज्ञेति विवेकः ॥

[१९४ । तसौ मत्वर्थे । (१-४-१९)

मत्वर्थे प्रत्यये यजादौ परेऽपि तकारान्ता सकारान्ता च प्रकृतिर्भसंज्ञैव न तु पदसंज्ञा । अस्योदाहरणं मतुप्प्रकरणे दर्शयिष्यते]

उक्ताभिः संज्ञाभिः सुप्प्रत्ययास्त्रिधा विभक्ताः—

(१) आद्यैः पञ्चभिः प्रत्ययैः सर्वनामस्थानम्; शेषेषु (२) यजादीनां प्रकृतिर्भम्; (३) वलादीनां पदमिति । सर्वनामस्थानसंज्ञा प्रत्ययानां कृता, भ-पद-संज्ञे तु प्रकृतेरिति परं भेदः । पदकार्यातिदेशार्थं कृता पदसंज्ञा प्रकृतेरेव कर्तुं शक्यते; तदनुसारेण भसंज्ञापि तथैव कृता । अतः सर्वनामस्थानसंज्ञामपि प्रकृतेरेवाचार्योऽकरिष्यच्चेत् ऐकरूप्येण सामञ्जस्यमभविष्यत् । विभागोऽयं पट्टिकया प्रदर्श्यते—

पुंस्त्रियोः			क्लीबे		
सु	औ	जस्	अम्	शी	शि
अम्	औट्	शस्	अम्	शी	शि
टा	भ्यां	भिस्	टा	भ्यां	भिस्
ङे	भ्यां	भ्यस्	ङे	भ्यां	भ्यस्
ङसि	भ्यां	भ्यस्	ङसि	भ्यां	भ्यस्
ङस्	ओस्	आम्	ङस्	ओस्	आम्
ङि	ओस्	सुप्	ङि	ओस्	सुप्

१. 'वल्' इति यवर्जं हलां प्रत्याहारः । अल् – यच् = वल् ।

एषु तिर्यग्रेखाया उपरिगतं, वलयान्तर्गतं च सर्वनामस्थानम्; शेषेषु स्थूललिपिभिर्मुद्रितानां प्रकृतिः पदं, परिशिष्टानां प्रकृतिर्भम् । एषां विभागानां तत्तत्संज्ञाकार्यैरेकरूपा भवति प्रक्रिया ॥

---

(२) संधिकार्याणि ।

स्वरसंधिविधौ पदान्तसंधिरुभयसंधिश्चैव कथितौ; न तु पद-मध्यसंधिरिति स इदानीमुच्यते । 'अकः सवर्णे दीर्घः' (५४) इत्यु-क्त्वा तदुत्तरं सूत्रयत्याचार्यः—

१९५ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६-१-१०२)

प्रथमयोर्विभक्त्योः, प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः । अकः, अचि, दीर्घ इति पदत्रयमनुवर्तते । अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णो दीर्घ एकादेशः स्यात् । यथा—

हरि + औ = हरी | गुरु + औ = गुरू ।

१९६ । तस्माच्छसो नः पुंसि । (६-१-१०३)

तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसो नकारादेशः स्यात् पुलिङ्गे । 'अलोऽन्त्यस्य' इति शसः सकारस्य नकारः । यथा—

राम + अस् = रामास् = रामान्	गुरु + अस् = गुरूस् = गुरून्
हाहा + अस् = हाहास् = हाहान्	हम्भू + अस् = हम्भूस् = हम्भून्
हरि + अस् = हरीस् = हरीन्	पितृ + अस् = पितॄस् = पितॄन् ।

वातप्रमी + अस् = वातप्रमीस् = वातप्रमीन् ।

प्रत्यु०—('पुंसि' किम्?) रमाः, मतीः, गौरीः, तनूः, मातॄः । क्लीबे त्वस्य प्रसक्तिरेव नास्ति ।

अथ दीर्घोऽयं निषिध्यते—

१९७ । नादिचि । (६-१-१०४)

अवर्णादिचि परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । इच् इति व्यापको-
प्रत्याहारो विषयाभावात् 'औ' 'ई' इति द्विवचनद्वयमेव परा-
ति बोद्धव्यम् । यथा—

ाम + औ = रामौ, न तु रामा इति | घन + ई = घने, न तु घना इति ।

१९८ । दीर्घाज्जसि च । (६-१-१०५)

दीर्घेभ्यो जसि इचि च परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । यथा—

गौरी गौर्यौ गौर्यः | वधूः वध्वौ वध्वः ।

अपवादैर्निषेधैश्चापहृतव्याप्तिरयं पूर्वसवर्णदीर्घः कुत्र प्रवर्तेतेति
ऽस्य कारिकया संगृह्यते—

एकादेशः पूर्वदीर्घ (१) इदुतोरौङि, (२) जस्यतः, ।
(३) अकः शसीति त्रिष्वेव; तत्र नत्वं च पुंशसः ॥

ङ औकारविभक्तेः प्राचां संज्ञा । 'अतो गुणे' इति वक्ष्यमाणं
बाधितुं 'जस्यतः' इति; अन्यथा 'अकः सवर्णे...' इति दीर्घे-
ऽपि सिध्यति ॥

अथ पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः—

१९९ । अमि पूर्वः । (६-१-१०७)

अक इत्येव । अकः अमि परे पूर्वरूपमेकादेशः । यथा—

ाम + अम् = रामम् ।	गुरु + अम् = गुरुम् ।
मा + ,, = रमाम् ।	वधू + ,, = वधूम् ।
रि + ,, = हरिम् ।	ऋकारस्य तु गुणविधानाभाव संभवति ।
ौरी + ,, = गौरीम् ।	

'संप्रसारणाच्च' इत्युत्तरसूत्रमन्यत्र व्याख्यास्यते । 'एङः पदा-
' (५५) इति तदुत्तरं सूत्रं व्याख्यातम् ॥

२०० । ङसिङसोश्च । (६-१-११०)

एङो ङसिङसोरति परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । अपदान्तार्थं वचनम् । यथा—

गो + अस् = गोस् = गोः | हरे + अस् = हरेस् = हरेः ।
गुरो + अस् = गुरोस् = गुरोः ।

हरिगुरुशब्दयोरिदुदन्तयोः 'घेर्ङिति' इति गुणो वक्ष्यते ॥

२०१ । ऋत उत् । (६-१-१११)

ऋकारात् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः । यथा—

पितृ + अस् = पितुस् = पितुः | मातृ + अस् = मातुस् = मातुः ।

'उरण् रपरः' इति रपरोऽयमुकारादेशो भवितुमर्हति । तथापि पितुर् स् इति जाते वक्ष्यमाणेन संयोगान्तलोपेन सलोपे तुल्यमेव रूपम् ॥

२०२ । ख्यत्यात् परस्य । (६-१-११२)

इकारान्तेषु सखिपतिशब्दयोः परं घिसंज्ञा नास्ति (१८७,-८) । तस्मात् तयोर्हरिशब्दस्य 'घेर्ङिति' इति गुणे, 'ङसिङसोश्च' इति पररूपेण 'हरेः' इतिवत् रूपं न सिध्येत् । 'सखि + अस्,' 'पति + अस्' इति स्थिते 'इको यणचि' इति यणादेशेन 'सख्यस्,' 'पत्यस्' इत्येव भवति । एवं कृतयणादेशयोस्तयोरनुकरणं 'ख्यत्य' इति ; अकार उच्चारणार्थः । विकृतरूपग्रहणं घिसंज्ञाभावे उत्वं यथा स्यादिति । परस्येत्युक्तिः 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थः । सखिपतिशब्दाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत् स्यात् । यथा—

सखि + अस् = सख्युः ; पति + अस् = पत्युः ।

२०३ । औतोऽम्शसोः । (६-१-९३)

आ ओत इति च्छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् । यथा—

गो + अम् = गाम् ; गो + अस् = गाः ।

(३) प्रत्ययानामादेशाः ॥

२०४ । अतो भिस ऐस् । (७-१-९)

अङ्गस्येत्यधिकृतम् । अदन्तादङ्गात् परस्य भिस ऐस् इत्यादेशः स्यात् । 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सकारस्य नेत्संज्ञा; अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । यथा—राम + भिस् = राम + ऐस् = रामैः ।

२०५ । नेदमदसोरकोः । (७-१-११)

'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इति सर्वनाम्नाम् अल्पाद्यर्थे अक' इति प्रत्ययो वा टेः पूर्वं भवति । तद्गर्भकनिरासार्थं 'अकोः' इति । अकच्रहितयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । इदमदसोः 'त्यदादीनामः' इत्यदन्तत्वं भवति । अत ऐसादेशः प्राप्नोत्येव । यथा—

इदम्—एभिः, अदस्—अमीभिः, अमूभिः ।

प्रत्यु०—('अकोः' किम्?) अमुकैः ।

२०६ । टाङसिङसामिनात्स्याः । (७-१-१२)

अदन्तादङ्गात् टादीनामिनादय आदेशाः स्युः । टा—इन, ङसि—आत्, ङस्—स्य इति यथासंख्यमादेशा भवन्ति ॥

राम + आ = रामेन (रेफसान्निध्यान्नस्य णत्वम्) रामेण । राम + अस् = रामात् । राम + अस् = रामस्य ।

२०७ । ङेर्यः । (७-१-१३)

अदन्तादङ्गात् ङे इति चतुर्थ्येकवचनस्य यादेशः । यथा—

राम + ए = राम + य = रामाय ('सुपि च' इति दीर्घोऽत्र वक्ष्यते) ।

२०८ । सर्वनाम्नः स्मै । (७-१-१४)

अदन्तात् सर्वनाम्नस्तु ङे इत्यस्य 'स्मै' इत्यादेशः । यथा—

सर्वस्मै, पूर्वस्मै, अन्यस्मै, तस्मै इत्यादि ।

२०९ । ङसिङ्योः स्मात्-स्मिनौ । (७-१-१५)

अदन्तात् सर्वनाम्न इत्येव । यथा—

सर्वस्मात्, सर्वस्मिन् । तस्मात्, तस्मिन् ।

२१० । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । (७-१-१६)

पूर्वादिनवकात् परयोर्ङसिङ्योः स्मात्—स्मिनौ विकल्पेनैव

यथा—पूर्वस्मात्, पूर्वात्; पूर्वस्मिन्, पूर्वे ।

२११ । जसः शी । (७-१-१७)

अदन्तात् सर्वनाम्नो जसः शी इत्यादेशः । शित्त्वादयं सर्वादेश भवति । यथा—सर्व + अस् = सर्व + ई = सर्वे ।

एवं विश्वे, अन्ये, एके इत्यादि । पूर्वादीनां जसि सर्वनामसंज्ञाया विकल्पितत्वात् (१७७-८-९) पूर्वे, पूर्वाः इति रूपद्वयम् ॥

२१२ । औङ आपः । (७-१-१८)

औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञेत्युक्तम् । आप् स्त्रीप्रत्ययः चाप्, टाप् डाप् वा । आबन्तात् परयोः प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोः शी इत्यादेशः

यथा—रमा + औ = रमा + ई = रमे ।

२१३ । नपुंसकाच्च । (७-१-१९)

औङः शी इत्ययमादेशः स्यात् । यथा—

धन + औ = धन + ई = धने । यशस् + औ = यशस् + ई = यशसी ।

नामन् + औ = नामन् + ई = नामनी ।

२१४ । जश्शसोः शिः । (७-१-२०)

नपुंसकाज्जश्शसोः शि इत्ययमादेशः । यथा—वाः वारी वारि

२१५ । अष्टाभ्य औश् । (७-१-२१)

'अष्टा' इति कृतात्वस्याष्टन्शब्दस्य ग्रहणार्थम् 'अष्टाभ्यः' इति तस्माज्जश्शसोरौश् इत्ययमादेशः । शित्त्वात् सर्वादेशः । यथा—

अष्टन्—दीर्घे अष्टा। अष्टा + अस् = अष्टा + औ = अष्टौ। दीर्घाभावे तु तरसूत्रेण लोपे 'अष्ट' इत्यपि रूपम्।

२१६। षड्भ्यो लुक्। (७-१-२२)

षट्संज्ञकेभ्यो जश्शसोर्लुक् स्यात्। लुक्=लोपः। के नाम ट्संज्ञाः?—

२१७। ष्णान्ता षट् (संख्या)। (१-१-२४)

२१८। डति च। (१-१-२५)

षान्ता नान्ता च संख्या डतिप्रत्ययान्तश्च इत्येते षट्संज्ञाः स्युः। ान्ता संख्या षष् इति; नान्ताः पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, नवन्, दशन् त्येते पञ्च; डतिप्रत्ययान्तः कतिशब्दः। पञ्चादेः संख्याषट्कस्य ाचिकेयमिति षट्संज्ञा कृतेति प्रतिभाति। अथ प्रकृतं सूत्रमुदाह्रियते—

षष् + अस् = षष्। षकारस्य जश्त्वेन (६९) डकारः, तस्य चावसाने चर्त्वकल्प (११३) षट्, षड्। पञ्चन् + अस् = पञ्चन्, वक्ष्यमाणेन नलोपेन पञ्च।

वं सप्त, अष्ट, नव, दश, कति इति। 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदस्य च' इति परिभाषया षट्संज्ञान्तानामपि जश्शसोर्लुक् भवति। न एकादश, द्वादश इत्यादि॥

२१९। स्वमोर्नपुंसकात्। (७-१-२३)

नपुंसकादङ्गात् परयोः सु अम् इति प्रथमाद्वितीयैकवचनयोर्लुक् ात्। यथा—दधि, मधु, कर्तृ, महत्, यशः, तत् इत्यादि।

२२०। अतोऽम्। (७-१-२४)

अदन्तात्तु नपुंसकात् स्वमोरमादेशः। अमोऽप्यमादेशो लोपाधनार्थः। यथा—

धन—धनम्; वन—वनम्। 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपमेकादेशः।

२२१। अड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः। (७-१-२५)

डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर एभ्यस्तु नपुंसकेभ्योऽदन्तेभ्यः स्वमोः 'अद्' इत्यादेशः । यथा—

कतर + स् = कतर + अद्,— 'अतो गुणे' इति वक्ष्यमाण पररूपं,— कतरत्, कतरद् । एवम् अन्यत्, इतरत् इत्यादि ।

'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (१९५) इति दीर्घस्तु नपुंसकेऽनपेक्षित इति न प्रवर्तते ॥

---

(४) अङ्गकार्याणि ॥

२२२ । हल्-ङ्याब्-भ्यो दीर्घात् सु-ति-स्यपृक्तं हल् । (६-१-६८)

लोप इत्यनुवर्तते; स चात्रान्वयानुरोधेन 'लुप्यते' इति विपरिणम्यते । दीर्घादिति ङ्यापोर्विशेषणम्; अपृक्तं नाम—

२२३ । अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । (१-२-४१)

एकवर्णात्मकः प्रत्ययः अपृक्तसंज्ञः स्यात् इत्युक्तलक्षणम् । हलन्तात्, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सु, ति, सि इति प्रत्ययानाम् अपृक्तं हल् लुप्यते । 'सु' इति प्रथमैकवचनमेकवर्णात्मकमेव । ति, सि इत्येतौ प्रथममध्यमपुरुषयोरेकवचने; तयोर्लङादिषु लकारेषु इकारलोपे त्, स् इत्यपृक्तत्वं भवति । अथोदाह्रियते यथा—

हल्	संपद् + स् = संपद्	माला + स् = माला	आप् ।
	वाक् + स् = वाक्	सीमा + स् = सीमा	
	त्विष् + स् = त्विष्, त्विड्	गौरी + स् = गौरी	ङी ।
	ककुभ् + स् = ककुभ्, ककुब्	कुमारी + स् = कुमारी	

---

१. अत्र व्याख्यातारः 'अड्डतरादिभ्य' इति सूत्रे डकारप्रश्लेषेण 'अद्ड्' इत्यादेशस्य स्वरूपं प्रकल्प्य डित्त्वात् प्रकृतेष्टिलोपेन कतर् + अद् = कतरद् इति रूपसिद्धिं सपाद्य 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घस्यावकाशं वारयन्ति ।

मालामतिक्रान्तोऽतिमालः इत्यादौ उपसर्जनह्रस्वे मा भूदिति ङ्याप्‌पां दीर्घविशेषणम ॥

२२४ । एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेः । (६-१-६९)

एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्च संबुद्धेर्लोपः स्यात् । संबुद्धिर्नाम संबोधनार्थे प्रथमाया एकवचनम्; तथा च सूत्रम्—

२२५ । एकवचनं संबुद्धिः (प्रथमा संबोधने) । (२-३-४९)

राम + म् = (हे) राम । हरे + म् = (हे) हरे । । 'हे' इति निपातः सम्बो-
गुरो + म = (हे) गुरो । । धनं द्योतयति ।

'अतो दीर्घो यञि' इत्यनुवर्तमाने

२२६ । सुपि च । (७-३-१०२)

अदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् यञादौ सुपि परे । यथा—

राम + य = रामाय । | राम + भ्यां = रामाभ्याम् ।

२२७ । बहुवचने झल्येत् । (७-३-१०३)

झलादौ बहुवचने सुपि परे अदन्तस्याङ्गस्य एकारादेशः स्यात्, दीर्घापवादः । तेन 'भ्याम्, य' इत्यनयोः परयोर्दीर्घः । 'भ्यस्, सुप्, साम्' इत्येष्वेत्वं च फलितम् ॥

राम + भ्यस् = रामेभ्यः ।

राम + सु = रामेसु, रामेषु । (इण्कवर्गाभ्यां परस्य सस्य षत्वं वक्ष्यते ।)

२२८ । ओसि च । (७-३-१०४)

ओसि परे च अदन्ताङ्गस्य एत् । यथा—

राम + ओस् = रामे + ओस् = रामयोः ।

२२९ । आङि चापः । (७-३-१०५)

'आङ्' इति तृतीयैकवचनस्य ('टा' इत्यस्य) पूर्वाचार्याणां संज्ञा । आबन्तस्य टाप्रत्यये (चकारात्) ओसि च परे एकारः ॥

रमा + आ = रमे + आ = रमया । रमा + ओस् = रमे + ओस् = रमयोः ।

२३० । संबुद्धौ च । (७-३-१०६)

आबन्तस्य एत् संबुद्धौ परतः । यथा—

रमा + स् = रमे + स् ('संबुद्धिलोप' २२४) = (हे) रमे ।

२३१ । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । (७-३-१०७)

अम्बार्थानां नदीसंज्ञानां च ह्रस्वः संबुद्धौ । अम्बा, अक्का, अल्ला इति त्रय एव शब्दा आदन्ता अम्बार्थाः ॥

(हे) अम्ब, अक्क, अल्ल (ह्रस्वात् संबुद्धिलोपः २२४ ।)

२३२ । ह्रस्वस्य गुणः । (७-३-१०८)

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् संबुद्धौ । यथा—

हरि + स् = हरे + स् = हरे । } 'एङः संबुद्धिलोपः' २२४ ।
गुरु + स् = गुरो + स् = गुरो । }

२३३ । जसि च । (७-३-१०९)

ह्रस्वस्य गुणः स्यात् जसि च परे । यथा—

हरि + अस् = हरे + अस् = हरयः । गुरु + अस् = गुरो + अस् = गुरवः ।

अकारान्तस्य गुणेन कोऽपि न विशेषः । ऋकारान्तस्य तु न केवलं जसि संबुद्धौ च गुणः, अपि तु अन्यत्राप्यस्ति । तदेवाह—

२३४ । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । (७-३-११०)

ऋदन्तस्य ङौ सर्वनामस्थाने च गुणः ॥

पितृ—पितरौ, पितरः; हे पितः; पितरम्, पितरौ; पितरि ।

संबुद्धौ पितृ + स् इति स्थिते गुणेन पितर् स् इति जाते हल्ङ्यादिलोपः । सौ अनङादेशस्य विशेषविधानाद्गुणो न प्रवर्तते ॥

२३५ । घेर्ङिति । (७-३-१११)

घिसंज्ञस्य ङिति प्रत्यये गुणः । ङे, ङसि, ङस्, ङि एतानि चतुर्थ्याद्येकवचनानि ङित्प्रत्ययाः ॥

हरि + ए = हरे + ए = हरये । गुरु + ए = गुरो + ए = गुरवे ।
हरि + अस् = हरे अस्—'ङसिङसोश्च' (२००) इति पूर्वरूपे, हरेस् = हरेः।
गुरु + अस = गुरो + अस्—(पूर्वरूपम्)= गुरोः। षष्ठ्येकवचनेऽपि तुल्यं रूपम्।
ङौ तु विशेषो वक्ष्यते ।

२३६ । आण् नद्याः । (७-३-११२)

नदीसंज्ञात् परस्य ङित्प्रत्ययस्य आडागमः स्यात् । टित्त्वादाद्यावयवः । आ + ए = ऐ; आ + अस् = आस् । यथा—

गौरी + ऐ = गौर्यै । गौरी + आस् = गौर्याः ।
वधू + ऐ = वध्वै । वधू + आस् = वध्वाः ।

२३७ । याडापः । (७-३-११३)

आबन्तात् ङित्प्रत्ययस्य याडागमः । या + ए = यै; या + अस् = यास् । यथा—रमा + यै = रमायै । रमा + यास् = रमायाः ।

२३८ । सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । (७-३-११४)

आबन्तात् सर्वनाम्नस्तु ङित्प्रत्ययस्य स्याट् इत्यागमः । तत्संनियोगेन आपो ह्रस्वत्वं च । यथा—सर्वा—सर्वस्यै सर्वस्याः ।

२३९ । ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । (७-३-११६)

नदीसंज्ञादाबन्तात् नीशब्दाच्च ङेः 'आम्' इत्यादेशः । यथा—

गौरी—गौर्याम् ।
रमा —रमायाम् । (२३७ सूत्रेण याडागमश्च)
सर्वा —सर्वस्याम् । (२३८ सूत्रेण स्याडागमह्रस्वौ)
नी —नियाम् । (इयङादेशोऽत्र वक्ष्यते)

२४० । इदुद्भ्याम् । (७-३-११७)

नदीसंज्ञकाभ्याम् इकार-उकाराभ्यां परस्य ङेराम् । उत्तरसूत्रेण औत्त्वं मा भूदिति वचनम्; अन्यथा पूर्वसूत्रेणैवाप्राप्त्यां सिध्यति । यथा—

मति—मत्याम् । धेनु—धेन्वाम् ।

२४१ । औत् । (७-३-११८)

इदुद्भ्यां परस्य ङेरौकारादेश: स्यात् । यथा—

सखि—सख्यौ । पति—पत्यौ ।

पूर्वसूत्रेण नद्या आम् विहित:; उत्तरसूत्रेण घेश्च विशेषो विधीयते । अत: घिनदीसंज्ञारहितौ सखिपतिशब्दावेवास्य सूत्रस्य विषयौ ॥

२४२ । अच्च घे: । (७-३-११९)

घे: परस्य ङेरपि औकारादेश: । किंतु तदा प्रकृतेर्घेरकारोऽन्तादेशश्च । यथा—

हरि + इ = हर + औ = हरौ । गुरु + इ = गुर + औ = गुरौ ।

२४३ । आङो नाऽस्त्रियाम् । (७-३-१२०)

घे: परस्य टा इति तृतीयैकवचनस्य ना इत्यादेश: स्यात् (अस्त्रियां) पुन्नपुंसकयो: । यथा—

कविना, गुरुणा, अमुना (कुलेन) । स्त्रियां तु—मत्या, तन्वा ।

॥ अथ प्रकरणान्तरविहितानि कार्याणि ॥

२४४ । आमि सर्वनाम्न: सुट् । (७-१-५२)

'आत्' इत्यनुवर्तते । अवर्णान्तात् (न तु अदन्तात्) सर्वनाम्न: परस्य आम: सुडागम: स्यात् ॥

'सर्व + आम्—सर्व + साम्—'बहुवचने झल्येत्' (२२७) सर्वेसा—षत्वं, सर्वेषाम् । स्त्रियां तु अदन्तत्वाभावात् न एत्वम्, इणभावान्न षत्वम्, सर्वासाम् । एवम् अन्येषाम्, अन्यासाम् इत्यादि ।

प्रत्यु०—('आत्' किम् ?) भवताम् ।

---

१. 'आमि' इति सप्तमीनिर्देश उत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थ: । अत्र तु 'आत्' इत्यनुवृत्ते: 'सर्वनाम्न' इत्यपि पञ्चमीति स्पष्टम् । तस्मात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया आम एव सुट् सिध्यति । टित्त्वादाद्यागमश्च ।

२४५ । त्रेस्त्रयः । (७-१-५३)

त्रि इत्यस्य आमि परे त्रय इत्यादेशः । उत्तरसूत्रेण त्रयाणामिति रूपसिद्धिः ॥

२४६ । ह्रस्वनद्यापो नुट् । (७-१-५४)

ह्रस्वान्तान्नदीसंज्ञादाबन्ताच्च आमो नुडागमः ॥

राम + आं = राम + नाम्—'नामि' इति वक्ष्यमाणः प्रकृतेर्दीर्घः, रामानाम्—णत्व—रामाणाम् । एवं धनानाम्, हरीणाम, गुरूणाम्, पितृणाम्; (नदी) गौरीणाम्, वधूनाम्, (आप्) रमाणाम्, जायानाम् ।

२४७ । षट्चतुर्भ्यश्च । (७-१-५५)

'षट्संज्ञकेभ्यः' (२१७) चतुरश्च परस्य आमो नुडागमः ॥

चतुर् + आं = चतुर्नां—चतुर्णाम् ।

षष् + आं = षष्ना—'झलां जशोऽन्ते' (६९)—षड्ना—'न पदान्ताट्टोर्नाम्' (१०४) इति ष्टुत्वनिषेधस्य निषेधात् ष्टुत्वम्, षड्णां—'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (१०७-वा) इत्यनुनासिकादेशः, षण्णाम् ।

पञ्चन् + आं = पञ्चन् + नां—'नोपधायाः' (२५१) इति दीर्घः—पञ्चान् नां—वक्ष्यमाणः प्रकृतेर्नलोप —पञ्चानाम । एवम्—सप्तानाम्, अष्टानाम्, नवानाम्, दशानाम्, कतीनाम् ।

अथ 'रामाणाम्' इत्यादौ परामृष्टो दीर्घविधिरुच्यते—

दीर्घ इत्यनुवर्तमाने 'अङ्गस्य' (६-४-१) इत्यधिकृत्य—

२४८ । नामि । (६-४-३)

कृतनुडागमे आमि परे अङ्गस्य दीर्घः स्यात् ॥

रामाणाम्, धनानाम्, हरीणाम्, गुरूणाम्, पितृणाम् ।

२४९ । न तिसृचतसृ । (६-४-४)

अनयोर्नामि न दीर्घः । तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

२५० । नृ च (उभयथा) । (६-४-६)

नृशब्दस्य नामि दीर्घस्तदभावश्च स्यात् । नृणाम्, नृणाम् ।

२५१ । नोपधायाः । (६-४-७)

नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि परे ॥

पञ्चन् + ना — पञ्चान् + नाम् ।

अत्र प्रक्रियाप्रदर्शनार्थं नलोपविधिर्मध्ये कथ्यते—

२५२ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । (८-२-७)

पदस्येत्यधिकृतम् । तच्च प्रातिपदिकेत्यंशस्य विशेषणम् । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । यथा 'रतेर्गृहीतानुनयेन' इत्यादौ । प्रातिपदिकान्तस्य नकारलोपो भवति, तच्चेत् प्रातिपदिकं पदसंज्ञमपि स्यात्; प्रातिपदिकाभिन्नस्य पदस्यान्त्यवर्णो नकारश्चेल्लुप्यत इति यावत् । प्रातिपदिकरूपं च पदं सुब्लोपे, हलादौ सुपि परे 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' (१९२) वा संभवति। पञ्चान् + नाम् इति प्रकृते हलादिप्रत्ययस्य परत्वात् 'पञ्चान्' इति प्रातिपदिकाभिन्नं पदम्, तस्यान्त्यनकारलोपः, पञ्चानाम् इति रूपं सिध्यति । एवं राजभ्याम्, राजभिः, राजसु इत्यादिषु नलोपः । 'राजा' 'कर्म' इत्यादिप्रथमैकवचनानि हल्ङ्याादिसूत्रेण सुलोपात् प्रत्ययलोपेन प्रातिपदिकाभिन्नस्य पदस्य नलोपोदाहरणानि । नलोपस्यास्य असिद्धकाण्डगतत्वात् 'नामि' इति दीर्घेण इष्टसिद्धिर्न स्यादित्यपूर्वो 'नोपधायाः' इति विधिरारब्धः । कथं तर्हि 'राजाश्व' इत्यादिसंधिः सिध्यति? तत्र हि राजन् + अश्व इति स्थिते नलोपेन 'राज + अश्व' इति जाते षष्ठाध्यायविहितः सवर्णदीर्घो दृश्यते । इति चेत्—

२५३ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । (८-२-२)

प्रातिपदिकान्तस्य नलोपो य उक्तः स सुब्विधौ, स्वरविधौ, संज्ञाविधौ, कृत्प्रत्यये परे यस्तुक् तद्विधौ च परम् असिद्धः, नान्यत्र । अतो राजाश्व इत्यादिसंधिविधौ नलोपः सिद्ध एव । सुब्विधौ तु

असिद्धत्वात् 'राजभ्याम' इत्यादौ 'सुपि च' (२२६) इति दीर्घ 'राजभिः' इत्यादौ 'अतो भिस ऐस्', 'राजसु' इत्यादौ 'बहुवचने झल्येत्' (२२७) इत्येत्वं च न भवति ॥

२५४ । न ङिसंबुद्ध्योः । (८-२-८)

ङौ संबुद्धौ च नलोपो न स्यात् । यथा—

राजन् + स् — हल्ङ्याब्भ्यादिलोपे, राजन् ।

अत्र नकारो न लुप्यते। ङौ तु छन्दस्येवोदाहरणम्—'परमे व्योमन्' अत्र छान्दसो ङिलोपः; परमे व्योम्नीत्यर्थः ॥

अथ प्रकृतो दीर्घविधिरेवानुबध्यते—

२५५ । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । (६-४-८)

नान्तस्योपधाया दीर्घः संबुद्धिभिन्ने सर्वनामस्थाने परे । यथा—

राजन् + स् = राजान् + स्—हल्ङ्यादिलोपः, राजान्—'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (२५२) राजा । राजानौ; हे राजन् (असंबुद्धावित्युक्तेर्न दीर्घः) । राजानः राजानौ । क्लीबे शेरेव सर्वनामस्थानत्वात् कर्माणि इति दीर्घः ।

२५६ । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । (६-४-१२)

२५७ । सौ च । (६-४-१३)

इन्नन्तानाम्, अन्नन्तेषु हन्, पूषन्, अर्यमन् इति शब्दानां च नान्तत्वात् प्राप्त उपधादीर्घः शौ सौ चैव, नान्यत्र सर्वनामस्थाने । यथा–

इन्—**भावी** भाविनौ भाविनः । भावि भाविनी **भावीनि** ।
हन्—**वृत्रहा** वृत्रहणौ वृत्रहणः, वृत्रहणम् । **पूजितवृत्रहाणि** नगराणि ।
पूषन्—**पूषा** पूषणौ पूषणः; पूषणम् । **उदितपूषाणि** उदयगिरि-
अर्यमन्—**अर्यमा** अर्यमणौ अर्यमणः । **उदितार्यमाणि** । [शृङ्गाणि

नान्तेषु इन्नन्ता अन्नन्ताश्चैव अकृत्रिमाः शब्दाः सन्ति । तत्र अन्नन्तान

१. सन्दर्भशुद्ध्यर्थं सूत्रद्वयमिदं क्रममुपेक्ष्य व्याख्यायते ।

सर्वनामस्थानमात्रे (असंबुद्धौ) दीर्घः, इन्नन्तानां सावेव । उन्नन्ता ऋन्नन्ताश्च कृत्रिमाः सन्ति शौ; तत्र सर्वेषां दीर्घः । हन्पूषार्यम्णां सावेव दीर्घः इति विशेषविधिः ॥

पुंस्त्रियोः सुप्यनो दीर्घः, इनः सौ, शौ तु सर्वतः ।

इति संक्षेपः ॥

२५८ । सान्तमहतः संयोगस्य । (६-४-१०)

सकारान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्-संबुद्धौ सर्वनामस्थाने । 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' (२६२) इति सान्तेषु केषांचित् नुमागमो विधास्यते । ते शब्दा अत्रोदाहरणम् । यथा—

विद्वस् + सु—नुम्— विद्वन्स् + सु—अनेन सूत्रेण दीर्घः, विद्वान्स् + सु—हल्ङ्यादिलोपः, विद्वान्स् इति जाते ।

२५९ । संयोगान्तस्य लोपः । (८-२-२३)

पदस्येत्यधिकृतम् । संयोगान्तस्य पदस्य लोपः स्यात्, 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यवर्णस्य लोपः । इत्यसिद्धकाण्डगतेन सूत्रेण 'न्स्' इति संयोगे अन्त्यस्य सकारस्य लोपः, विद्वान् । नकारस्य पदान्तत्वात् झल्परकत्वाभावाच्च 'नश्चापदान्तस्य झलि' (९२) इत्यनुस्वारो नात्र भवति । अन्यत्र तु भवत्येव, विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वांसं विद्वांसौ । 'महत्' इत्यस्याप्येवमेव—महान् महान्तौ महान्तः, महान्तं महान्तौ इति रूपाणि । अत्र नुम्नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य'—इत्यनुस्वारे कृतेऽपि 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (११५) इति परसवर्णेन नकार एव पुनश्च भवति । 'विद्वान्' 'महान्' इत्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' । असिद्धकाण्डे नलोप एव हि प्रथमं विधीयते । 'राजा (न्)' इत्यादौ तु न संयोगान्तलोपः, किंतु हल्ङ्यादिलोप इति नकारो लुप्यते । नपुंसके विद्वांसि, महान्ति ॥

२६० । अप्-तृन्-तृच्-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्तॄणाम् । (६-४-११)

अप् इत्यस्य, तृन्तृच्प्रत्ययान्तानां स्वस्रादीनां च उपधाय दीर्घः स्यात् असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने । तृन्तृचौ प्रत्ययौ; अनयोरर्थ ए भेदो न तु रूपे । सर्वेभ्यो धातुभ्यश्चैतौ भवतः । कृ—कर्तृ, भू—भवितृ, दृश्—द्रष्टृ इत्यादि । नप्तृनेष्ट्रादयः शब्दा अव्युत्पन्ना इति पृथगुपात्ताः । यथा—

अप्—आपः—'आपः स्त्री भूम्नि' इति बहुवचनमात्रेऽस्य प्रयोग ।[1]
तृन्, तृच्—कर्तारौ कर्तार, हे कर्तः कर्तार कर्तारौ ।
स्वसृ—स्वसारौ स्वसारः, हे स्वसः, स्वसार स्वसारौ ।
नप्तृ—नप्ता नप्तारौ नप्तारः, हे नप्तः नप्तार नप्तारौ ।[2]

सौ एषां कर्ता, स्वसा इत्यादि रूपमनङादेशेन वक्ष्यते । 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः' (२३४) इति गुणेन कर्तर् + औ इति जाते दीर्घः संबुद्धौ गुणानन्तरं हल्ङ्यादिलोपेन 'कर्तर्' इति जाते अवसाने रेफस्य विसर्गः । तृन्तृजादिभिन्नानां तु पितरौ पितरः; मातरौ मातः इत्यादि ॥

२६१ । अत्वसन्तस्य चाधातोः (सौ) । (६-४-१४)

अत्वन्तस्य असन्तस्य च उपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सौ परे न तु धातोः । 'अतु' इत्यत्र उकार इत्; तेन 'मतुप्' 'क्तवतु' इत्यादय प्रत्यया गृह्यन्ते, उकारानुबन्धेन पठितं प्रातिपदिकं च । यथा सर्वादि गणे 'भवतु' इति । असन्तः सर्वविधोऽपि गृह्यते । यथा—

---

१. अस्य प्रक्रियाविशेषोऽन्यत्रोक्तः । अपो भि (त.) (७-४-४८) । अप शब्दस्य तकारोऽन्तादेशः स्यात् भादौ प्रत्यये परे । तेन—आपः, अपः, अद्भिः, अद्भ्य अद्भ्यः, अपाम्, अप्सु इति रूपाणि ।

२. उद्गातृशब्दस्याप्ययं दीर्घ इष्यते—'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इति भाष्यकारप्रयोगात

अतु—बुद्धिमत् + स्—दीर्घः, बुद्धिमात् स्—'उगिदचा……' (२६२) ति नुम्, बुद्धिमान्त् स्—हल्ङ्यादिलोपसयोगान्तलोपौ, बुद्धिमान्। एव कृतवान्, वान् इत्यादि।

अस्—वेधस्+स्—वेधास् स् हल्ङ्यादिलोपः वेधा.। एव महायशाः इत्यादि।

अथात्र बहुत्रान्यत्रापि परामृष्टो नुम्-विधिरुच्यते—

२६२। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः। (७-१-७०)

धातुवर्जमुगिताम् लुप्तनकारस्य अञ्चुधातोश्चाङ्गस्य सर्वनामधाने परे नुमागमः स्यात्। 'उगितश्च' (१४१) इति सूत्रव्याख्याने गितः परिगणिताः दृश्यन्ताम्। मित्त्वादन्त्यादचः पर आगमः; कार उच्चारणार्थः, तेन 'न्' इत्येवागमस्वरूपम्। यथा—

बुद्धिमत्—	बुद्धिमान्	बुद्धिमन्तौ	इत्यादि। प्रक्रियोक्ता।
कृतवत्—	कृतवान्	कृतवन्तौ	"
तावत्—	तावान्	तावन्तौ	"
विद्वस्—	विद्वान्	विद्वांसौ	"
महीयस्—	महीयान्	महीयांसौ	"
कुर्वत्—	कुर्वन्	कुर्वन्तौ	अत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः।
सर्वनाम-भवत्—	भवान्	भवन्तौ	'भवतु' इति उदित् पठितः।
तृप्रत्ययान्तस्य तु	भवन्	भवन्तौ	इत्येव।

अथ अञ्चुधातौ नुमागम उदाह्रियते। 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां' इति सूत्रेण अञ्चुधातोः 'क्विन्' इति कृत्प्रत्ययो भवति, स च सर्वलोपी प्रत्ययः कृतिगतमनुनासिकमपि लोपयति। तथा च प्रपूर्व अञ्चुधातु क्विन्प्रत्यये प्राच् इति सम्पाद्यते। एवमेव प्रत्यच्, पराच्, उदच् इत्यादि। प्राच् + स् इति स्थिते नुम्, प्रान्च् + स्—हल्ङ्यादिलोपः, प्रान्च्—सयोगान्तलोपः, प्रान्। एव स्थिते क्विन्प्रत्ययान्तत्वाद्विशेषकार्यम्—

२६३। क्विन्प्रत्ययस्य कुः। (८-२-६२)

१. अञ्चु, अङ्क, लुण्ट, स्रस इत्यादिषु धातुषु उपधाभूतोऽनुनासिकः सर्वोऽपि कारस्य विकार एवेति सिद्धान्तः।

प्रत्ययान्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः पदान्ते। अनेन कुत्वे प्राङ् इति रूपसिद्धिः।
:; प्राञ्च प्राञ्चौ। एवं प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ, उदङ् उदञ्चौ इत्यादि। क्लीबे—
तावन्ति, कृतवन्ति, विद्वांसि, महीयांसि, कुर्वन्ति, प्राञ्चि, प्रत्यञ्चि इत्यादि।
र्तमाने पृषत्-बृहत्-महत्-जगत्-शतृवच्च' इत्युणादिसूत्रे 'शतृ-
तेर्देशात् नुम्, 'सान्तमहतः...' (२५८) इति दीर्घश्च—महान्–महा-
तः। क्लीबे महान्ति। स्त्रियां महती इति ङीप्।

२६४। नपुंसकस्य झलचः। (७-१-७२)

ालन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुम् सर्वनामस्थाने। यथा—

त् — बृहन्ति। रुध्—रुन्धि। भ्राज्—भ्राञ्जि।
श् — तादृंशि—'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः।
स् — यशांसि ,,
स् — धनूंषि 'सान्तमहतः संयोगस्य' (२५८) इति दीर्घः।
त् — महान्ति ,,
— धनन् + इ—नुमागमे नान्तत्वलाभात् 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (२५५) इति दीर्घः, धनानि। एवं वारि—वारीणि, मृदु–मृदूनि; कर्तृ–कर्तृणि।

प्रु०—('झलचः' किम्?) वार्—वारि; विमलदिव्–विमलदिवि।

२६५। इकोऽचि विभक्तौ। (७-१-७३)

गन्तस्य नपुंसकस्य अजादौ विभक्तौ नुम्। यथा—

—मृदुनी	मृदुना	मृदुने	मृदुनः	मृदुनोः	मृदुनि।
इ—शुचिनी	शुचिना	शुचिने	शुचिनः	शुचिनोः	शुचिनि।
—कर्तृणी	कर्तृणा	कर्तृणे	कर्तृणः	कर्तृणोः	कर्तृणि।

। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य। (७-१-७४)

तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंलिङ्ग
लभते गालवस्याचार्यस्य मतेन। नुमभावो ह्रस्वाभावश्च पुंलिङ्ग-
नुमभावे घिसंज्ञया 'आङो नाऽस्त्रियाम्' 'घेर्ङिति' 'अच्च घेः'
ावगुणादयः। नाभावे रूपभेदो न भवतीति नोदाह्रियते। यथा

शुचि—शुचये, शुचेः; शुच्योः, शुचौ।
मृदु—मृदवे, मृदोः; मृद्वोः, मृदौ।
कर्तृ—कर्त्रे, कर्तुः; कर्त्रोः, कर्तरि।

ह्रस्वाभावमुदाहर्तुं ह्रस्वविधिरुच्यते।

२६८। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। (१-२-४७)

नपुंसके दीर्घान्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्।

श्रीपा = श्रीप।	श्रीपम्	श्रीपे	इत्यादि	धनवत्।
ग्रामणी = ग्रामणि।	ग्रामणि	ग्रामणिनी	,,	वारिवत्।
खलपू = खलपु।	खलपु	खलपुनी	,,	मृदुवत्।

ह्रस्वरहितानाम् एचाम् 'एच इग्घ्रस्वादेशे' (२७) इति ह्रस्वस्थाने इक् भवति। एदन्तः शब्दोऽप्रसिद्धः। यथा—

सुद्यो = सुद्यु।	सुद्यु	सुद्युनी	इत्यादि	मधुवत्।
सुरै = सुरि।	सुरि	सुरिणी	,,	वारिवत्।
सुनौ = सुनु।	सुनु	सुनुनी	,,	मधुवत्।

अथ पुंवद्भावोदाहरणशेषः—

ग्रामणि	ग्रामणिना	ग्रामणिने	ग्रामणिनः	ग्रामणिनोः	ग्रामणिनि।
	ग्रामण्या	ग्रामण्ये	ग्रामण्यः	ग्रामण्योः	ग्रामण्याम्।

इति रूपाणि। भाषितः पुमान् येन स्यात्, तत् भाषितपुंस्कं, समानेऽर्थे पुल्लिङ्गप्रयोगार्हम्; विशेष्यनिघ्नमित्यर्थः। 'भाषितपुंस्कम्' इत्युक्तेः वारि, त्रपु इत्यादीनां नित्यक्लीबानां विशेष्याणां नायं विकल्पः॥

२६८। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। (७-१-७५)

तुमोऽपवादः। अस्थ्यादीनामजादिषु तृतीयादिषु अनङ् आदेशः स्यात्। स च उदात्त इति स्वरविधिः। अनेकाल्त्वेऽपि ङित्वादन्त्यादेशः; 'अन्' इत्येवादेशस्वरूपम्॥

अस्थि + आ—अस्थन् + आ—'अल्लोपोऽनः' (२९९) इति अनः अकारस्य लोपो वक्ष्यते, अस्थ्ना; अस्थ्ने, अस्थ्नः, अस्थ्नोः, अस्थ्नि, अस्थनि। एवम्— दध्ना, सक्थ्ना, अक्ष्णा इत्याद्यन्येषामपि।

इक् एव हि च शब्दस्तेषु लिङ्गेषु वर्तते।

२६९ । नाभ्यस्ताच्छतुः । (७-१-७८)

अभ्यस्तात् परस्य शतृप्रत्ययस्य नुमागमो न स्यात् । शतृप्रत्ययस्य उगित्त्वात् 'उगिदचाम् ......' (२६२) इति नुमः प्राप्तिः । अभ्यस्तो नाम द्विरुक्त्या आवृत्ताक्षरो धातुः ; जक्ष्, जागृ, शास्, दरिद्रा, चकास् इति धातुपञ्चकं च ॥

दा—ददत्	ददतौ	ददत ।		शास्—शासत्	शासतौ	शासतः ।
भृ—बिभ्रत्	बिभ्रतौ	बिभ्रतः ।		जागृ—जाग्रत्	जाग्रतौ	जाग्रतः ।

२७० । वा नपुंसकस्य । (७-१-७९)

अभ्यस्तात् परस्य नपुंसकस्य शतृप्रत्ययस्य नुमागमो वा स्यात् ।

दा—ददन्ति,	ददति ।		शास्—शासन्ति,	शासति ।
भृ—बिभ्रन्ति,	बिभ्रति ।		जागृ—जाग्रन्ति,	जाग्रति ।

२७१ । आच्छीनद्योर्नुम् । (७-१-८०)

अवर्णान्तात् अङ्गात् परस्य शतृप्रत्ययस्य नुम् वा स्यात् शीनद्योः परयोः । नदीति स्त्रियां ङीप्रत्ययस्य लक्षकम् । यथा—

तुद्—तुद + अत् = तुदत्	—तुदन्ती,	तुदती	(कुले) ।
	— ,,	,,	(ब्राह्मणी) ।
या —या + अत् = यात्	—यान्ती,	याती	(कुले) ।
	— ,,	,,	(ब्राह्मणी) ।
कृ —करिष्य + अत् = करिष्यत्	—करिष्यन्ती,	करिष्यती	(कुले) ।
	— ,,	,,	(ब्राह्मणी) ।

प्रत्यु०—('आत्' किम् ?) कृ—कुरु + अत् = कुर्वत्—कुर्वती । सु—सुनु + अत् = सुन्वत्—सुन्वती । अद्—अद् + अत् = अदत्—अदती ।

२७२ । शप्श्यनोर्नित्यम् । (७-१-८१)

शप्, श्यन् इति द्वावपि विकरणप्रत्ययौ अकारयकाररूपौ । आभ्यां परस्य शतुः नित्यं नुमागमः । भूवादिर्व्युत्पन्नधातुश्च शब्विकरणः । दिवादिः श्यन्विकरणः । यथा—

भू—भव + अत् = भवत्—भवन्ती चिकीर्षन्ती (कुले), भवन्ती चिकीर्षन्ती (ब्राह्मणी)। दिव्—दीव्य + अत् = दीव्यत्—दीव्यन्ती (कुले), दीव्यन्ती (ब्राह्मणी)।

२७३। सावनडुहः। (७-१-८२)

सौ परेऽनडुहोऽङ्गस्य नुमागमः। इदमुपरि उदाहरिष्यामः।

२७४। दिव औत्। (७-१-८४)

दिव्-शब्दस्य औदित्यादेशः सौ। यथा—दिव् + स् = दिऔ + स् = द्यौः। दिव् शब्दस्य प्रक्रियान्तरमन्यप्रकरणोक्तम्—

२७५। दिव उत्। (७-१-१३१)

दिवः अन्तादेश उकारः स्यात् पदान्ते। यथा—

दिव् + भ्यां = दिउ + भ्यां = द्युभ्यां—द्युभिरित्यादि।

२७६। पथिमथ्यृभुक्षामात्। (७-१-८५)

पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन् इत्येतेषामङ्गानाम् आकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ।

२७७। इतोऽत् सर्वनामस्थाने। (७-१-८६)

पथ्यादीनामिकारस्य अकारादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने।

२७८। थो न्थः। (७-१-८७)

पथिमथोः थकारस्य न्थादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने; अथ सूत्रत्रयमुदाह्रियते—

पथिन् + स्—आत्व—पथिआ + स्—इकारस्य अत्व—पथ + आ + स्—थत्व—पन्था + स् = पन्थाः। एव मन्थाः, ऋभुक्षाः।

पथिन् + औ—अत्व—पथन् + औ—थो न्थ—पन्थन् + औ—'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' (२५५) इत्युपधादीर्घः—पन्थानौ, पन्थानः। पन्थान, पन्थानौ। एव मन्थानौ, ऋभुक्षाणौ इत्यादि।

२७९। भस्य टेर्लोपः। (७-१-८८)

पथ्यादीनां भसंज्ञानां टेर्लोपः स्यात्। यथा—

पथिन् + अस् = पथः। पथा, पथे, पथः, पथोः, पथि। प्रातिपदिकान्तलोपेन (२५२) पथिभ्यां, पथिभ्यः, पथिषु। एवं—मथः, मथे, मथिभ्यां—भ्यः। ऋभुक्षः, ऋभुक्षे, ऋभुक्षिभ्यां—भ्यः इत्यादि।

२८०। पुंसोऽसुङ्। (७-१-८९)

पुंस्शब्दस्य असुङादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने। ङित्वात् अन्तादेशः; उकार इत् 'उगिदचां ...' (२६२) इति नुमर्थः। यथा—

पुस् + स् = पुमम् + स्—नुम्, पुमन्स् + स्—'सान्तमहतः संयोगस्य' (२५८) इति दीर्घः, पुमान्स् + स्—सुलोपसंयोगान्तलोपौ, पुमान्। 'नश्चापदान्तस्य झलि' (९२) इत्यनुस्वारः, पुमांसौ, पुमांसः। पुमांसम्, पुमांसौ, पुंसः। पुंसा। संयोगान्तलोप, पुंभ्यां, पुंभिः। पुंसे,... पुंसु। सम्बुद्धौ दीर्घाभावात् 'हे पुमन्'।

२८१। गोतो णित् [ओतो णिदिति वक्तव्यम्]। (७-१-९०)

ओदन्तात् परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात्। णित्त्वप्रयोजनं चान्यत्रोक्तम्—

२८२। अचो ञ्णिति। (७-१-११५)

अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे। यथा—

गो—णिद्वद्भावाद्वृद्धिः, गौः–गावौ–गावः। हे गौः। 'औतोऽम्शसोः' (२०३) इति अम्शसोराकार एकादेश, गां–गावौ–गाः। 'ङसिङसोश्च' (२००) इति पूर्वरूप, गोः। एव द्यौ—द्यावौ–द्यावः। इत्यादि।

२८३। सख्युरसम्बुद्धौ। (७-१-९२)

सखिशब्दात् परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात् न तु सम्बुद्धौ। णिद्भावाद्वृद्धिः। यथ—

सखायौ–सखाय। असम्बुद्धावित्युक्तेर्न णित्त्वम्; 'ह्रस्वस्य गुणः' (२३२) इति गुण; 'एङ्ह्रस्वात्' (२२४) इति सम्बुद्धिलोपः, हे सखे; सखायम्–सखायौ–सखीन्। 'असखि' (१८७) इति निषेधेन घिसञ्ज्ञाभावान्न तत्कार्याणि नाभावगुणादीनि। सख्या–सखिभ्याम्–सखिभि। सख्ये; 'ख्यत्यात् परस्य' (२०२) इत्युत्व, सख्युः। सखीनाम्। 'औत्' (२४१) इति ङेरौत्व, सख्यौ–सख्योः–सखिषु। सौ तु विशेष उच्यते—

२८४। अनङ् सौ। (७-१-९३)

असम्बुद्धौ सौ परे सखिशब्दस्य अनङादेशः स्यात्। अकारस्योच्चारणार्थत्वात् 'अन्' इत्येवादेशस्वरूपम्। ङित्वादन्त्यस्य भवति। यथा—

सखि + स्—सखन् + स्। इदानीं नान्तत्वात् 'राजा' इतिवत् उपधादीर्घसुलोप-नलोपैः सखा इति रूपनिष्पत्तिः।

२८५। ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च। (७-१-९४)

ऋकारान्तानाम् उशनस्, पुरुदंसस्, अनेहस्—इति शब्दानां
च अनङादेशः असम्बुद्धौ सौ परे। यथा—

कर्तृ—कर्ता सखा इतिवत्। 'ऋतो ङि...' (२३४) इति गुणः, 'अप्तृन्...'
(२६०) इति दीर्घश्च, कर्तारौ–कर्तारः। हे कर्तः। कर्तारम्–कर्तारौ–कर्तॄन्; कर्त्रा–
कर्तृभ्याम्–कर्तृभिः। कर्त्रे। 'ऋत उत्' (२०१), कर्तुः। कर्त्रोः–कर्तॄणाम्। गुणः,
कर्तरि। कर्तृषु। पितृमात्रादीनामव्युत्पन्नशब्दाना तु 'अप्तृन्' इति दीर्घाभावात्
पिता–पितरौ–पितरः इत्यादि।

उशनस्—उशना। पुरुदसस्—पुरुदसा। अनेहस्—अनेहा।

प्रत्यु०—(सम्बुद्धौ तु) हे उशनः, पुरुदसः, अनेहः।

॥ * ॥ उशनसः सम्बुद्धावनङ् नलोपश्च वा वाच्यः ॥

यथा—अनङि हे उशनन्; नलोपे हे उशन। एव च उशनस्शब्दस्य रूपाणि
—उशना–उशनसौ–उशनसः, हे उशनन्, उशनः, उशन। उशनसम्–उशनसौ–
उशनसः; उशनसा—पदान्तत्वात् रुत्वम्, उत्व च, उशनोभ्याम्, उशनोभिः।
उशनसे, उशनसः। उशनसोः। उशनसाम्। उशनसि। उशनस्सु।

२८६। तृज्वत् क्रोष्टुः। (७-१-९५)

क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवत् स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। क्रोष्टुशब्दस्थाने
क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। तृज्वद्भावात् कर्तृशब्दवद्रूपाणि—

क्रोष्टा–क्रोष्टारौ–क्रोष्टारः। सम्बुद्धौ तदभावात् गुरुशब्दवत्—हे क्रोष्टो। क्रोष्टा-
रम्–क्रोष्टारौ; शसि क्रोष्टून्।

२८७। स्त्रियां च। (७-१-९६)

क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवत् स्यात्। तेन 'ऋन्नेभ्य...' (१४०) इति ङीप्—

क्रोष्ट्री–क्रोष्ट्र्यौ–क्रोष्ट्र्यः। हे क्रोष्ट्रि।	क्रोष्ट्र्या–क्रोष्ट्रीभ्याम्–क्रोष्ट्रीभिः।
क्रोष्ट्रीम्–क्रोष्ट्र्यौ–क्रोष्ट्रीः।	क्रोष्ट्र्यै। क्रोष्ट्र्याः। क्रोष्ट्रीणाम्; क्रोष्ट्र्याम्।

इति गौरीशब्दवन्नदीरूपाणि।

सुखार्थं नदीकार्याणि संगृह्यन्ते—

सम्बुद्धौ ह्रस्वता, ङेराम्,-आड्योगो ङसि-ङे ङसाम्।
आमि नुट् चेति चत्वारि नदीकार्याणि सुप्स्विह ॥

२८८। विभाषा तृतीयादिष्वचि। (७-१-९७)

अजादिषु तृतीयादिविभक्तिषु क्रोष्टुशब्दो वा तृजन्तवत् स्यात्। तेन- क्रोष्ट्रा, क्रोष्ट्रे, क्रोष्टुः, क्रोष्ट्रोः, क्रोष्टरि इति कर्तृशब्दवद्रूपाणि। तृज्वद्भावाभावे हलादिविभक्तिषु च गुरुशब्दवत् क्रोष्टुना, क्रोष्टुभ्याम्; क्रोष्टुभिः, क्रोष्टवे इत्यादि रूपाणि च। आमि प्रथममेव नुडागमकरणेन अजादित्वाभावात् क्रोष्टूनाम् इत्येव

२८९। चतुरनडुहोरामुदात्तः। (७-१-९८)

चतुर्, अनडुह अनयोः सर्वनामस्थाने आमागमः। स चोदात्त इति स्वर विधिः। मित्त्वादन्त्यादचः पर आगमः। यथा—

चतुआर् + अस् = चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। 'षट्चतुर्भ्यश्च (२४७) इति नुट्, चतुर्णाम्। चतुर्षु। अनडुह् + स—आम्, अनड्वाह् + स्— 'सावनडुहः' (२७३) इति नुम्, अनड्वान् ह् + स्—सुलोपसंयोगान्तलोपौ, अनड्वान् अनड्वाहौ—अनड्वाहः। सम्बुद्धौ तु—

२९०। अम् सम्बुद्धौ। (७-१-९९)

सम्बुद्धौ अनडुह् इत्यस्य अम् इति ह्रस्व आगमः।

हे अनड्वन्। अनड्वाहम्—अनड्वाहौ—अनडुहः। अनडुहा। पदसञ्ज्ञायां 'वसुस्रंसु ध्वंस्वनडुहां दः' (७३) इति दत्वम्, अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भिः।...। अनडुत्सु।

अथ प्रकरणान्तरोक्तान्यङ्गकार्याणि॥

२९१। अर्वणस्त्रसावनञः। (६-४-१२७)

'अर्वन्' इत्यङ्गस्य 'तृ' इत्यादेशः स्यात् न तु सौ परे, नापि नञः परस्य ऋकार इत् 'उगिदचां...' (२६२) इति नुमर्थः। यथा—

अर्वा अर्वन्तौ अर्वन्तः। हे अर्वन्।

अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः। अर्वता अर्वद्भ्याम्......अर्वत्सु।

स्त्रियाम् उगित्वात् ङीप्—अर्वती अर्वत्यौ अर्वत्यः।

प्रत्यु०—('अनञः' किम्?) अनर्वा अनर्वाणौ......यज्ववत्।

('अङ्गस्य' किम्?) अर्वरथः—'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (२५२

अथ भसंज्ञाकार्याणि ॥

२९२ । भस्य । (६-४-१२९)

अधिकारसूत्रमिदम् ।

२९३ । वसोः संप्रसारणम् । (६-४-१३१)

वसुप्रत्ययान्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । किं नाम संप्रसारणम् ?—

२९४ । इग्यणः संप्रसारणम् । (१-१-४५)

यणः स्थाने आदिश्यमान इक् संप्रसारणसंज्ञः स्यात् । यत्र संप्रसारणं विधीयते तत्र यवरलानपनीय तत्स्थाने इ-उ-ऋ-लृकाराः कर्तव्या इत्यर्थः । अथ संप्रसारणकरणे नियमाः—'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकारे

२९५ । संप्रसारणाच्च (अचि पूर्वः) । (६-१-१०८)

संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । पूर्वः संप्रसारणस्वर इक् । तथा च यवरलानामुत्तरस्वरसहितानामक्षररूपाणामेव इ-उ-ऋ-लृकाराः कार्या इति फलितम् ।

२९६ । न संप्रसारणे संप्रसारणम् । (६-१-३७)

संप्रसारणे परे पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । संप्रसारणार्हस्य यणोऽनेकत्वे परस्य यण एव संप्रसारणं, नान्येषामिति भावः । तथा चानुपदमेव विधीयमाने 'युवन्'-शब्दस्य संप्रसारणे वकारस्यैव संप्रसारणं, न तु युकारस्य । अथ प्रकृतं सूत्रमुदाह्रियते—

विद्वस् इति वसुप्रत्ययान्तः शब्दः । तस्य शसि विद्वस् + अस् इति स्थिते वसुप्रत्ययवकारस्याक्षरस्यान्तरतम्यात् उकारः संप्रसारणम्, विदुस् + अस्—वक्ष्यमाण षत्वम्, विदुषः । विदुषा, विदुषे, विदुषः२, विदुषोः२, विदुषाम्, विदुषि । पदसंज्ञायां 'वसुस्रंसु......' (७३) इति दत्व, विद्वद्भ्याम्, विद्वद्भिः । विद्वद्भ्यः । विद्वत्सु । सर्वनामस्थाने 'उगिदचाम्' (२६२) इति नुम्, 'सान्तमहतः......' (२५८) इति दीर्घश्च, विद्वान्–विद्वांसौ–विद्वांसः । हे विद्वन्, विद्वांसम्, विद्वांसौ ।

एवमन्येषामपि शब्दानां सर्वनामस्थानकार्यं, पदकार्यं, भकार्यं च पृतक्पृथग्वेदितव्यम् ॥

२९७ । वाह ऊठ् । (६-४-१३२)

वाह् इत्येतदन्तस्य भस्य 'ऊठ' इत्येवंरूपं संप्रसारणं स्यात । 'ऊठ्' इति रूपनिर्देशः 'एत्येधत्यूठ्सु' (५०) इति पृथक्कृत्य निर्देशार्थः । यथा—

विश्व वहतीति विश्ववाह् । तस्य शसि—विश्ववाह् + अस् इति स्थिते वकारस्य ऊकार, विश्व ऊहः—'एत्येधत्यूठ्सु' (५०) इति गुणापवादो वृद्धि, विश्वौहः विश्वौहा, विश्वौहे, विश्वौहः, विश्वौहो, विश्वौहाम्, विश्वौहि । पदसंज्ञायां 'हो ढ' (६३) इति ढत्वे जश्त्वे च विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भि इत्यादि । सर्वनामस्थाने विशेषविधेरभावात् विश्ववाट्–विश्ववाहौ–विश्ववाहः इत्यादि ।

२९८ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । (६-४-१३३)

श्वन्, युवन्, मघवन् इत्येतेषां भसंज्ञानां संप्रसारणं स्यात्, न तु तद्धिते । यथा—

श्वन्—शुनः, शुना, शुने, शुनः, शुनोः, शुनां, शुनि ।

युवन्—यूनः, यूना इत्यादि ।

मघवन्—मघोनः, मघोना इत्यादि ।

प्रत्यु०—('अतद्धिते' किम्?) यूनो भावो यौवनम् (युवन् + अ) तद्धितोऽण्

२९९ । अल्लोपोऽनः । (६-४-१३४)

अन्नस्तस्य भस्य अनः अकारलोपः स्यात् । यथा—

राजन् + अस्—राज् न् + अस्—श्चुत्व, राज्ञः ।

राज्ञा, राज्ञे, राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञाम् ।

३०० । विभाषा ङिश्योः । (६-४-१३६)

ङौ श्यां च परतः उक्तं वा । यथा—

ङौ—राज्ञि—राजनि । श्याम्—(नाम—नाम्नी, नामनी—नामानि ।)

३०१ । न संयोगाद्वमन्तात् । (६-४-१३७)

वान्तान्मान्ताद्वा संयोगात् परस्य अनो भस्याल्लोपो न स्यात् । यथा-

ब्रह्मन्—ब्रह्मणा; अथर्वन्—अथर्वणा ।

३०२ । अचः । (६-४-१३८)

'अच्' इति लुप्तनकारस्याञ्चतेर्ग्रहणम्; तदन्तस्य भस्याछे
यथा—

प्रति अच् + अस—अल्लोप, प्रतिच् + अस् इति स्थिते—

३०३ । चौ (दीर्घः) । (६-३-१३८)

'अञ्चु' इत्युदिद्धातुः । तस्याकारनकारयोर्लोपे 'चु' इत्यवशिष्यते
तस्य सप्तम्येकवचनं 'चौ' इति । अकारनकारयोर्लोपात् 'च्' इत्ये
रूपतां प्राप्ते अञ्चतौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् इति दीर्घे—प्रतीचः इ
रूपसिद्धिः । प्रतीचा, प्रतीचे, प्रतीचः इत्यादि ॥

प्रत्यु०—('भस्य' किम्?) प्रत्यग्भ्यां, प्रत्यग्भि, प्रत्यग्भ्यः, प्रत्यक्षु ।

सर्वनामस्थाने 'उगिदचां.......' इति नुम्—

प्रत्यङ्–प्रत्यञ्चौ–प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम्–प्रत्यञ्चौ । एवम्—प्राङ्–प्राञ्चौ ..प्राच
प्राचा प्राग्भ्यां...प्राक्षु । सम्यञ्च्—सम्यङ् सम्यञ्चौ...समीचः । समीचा
सम्यग्भ्या.. सम्यक्षु ।

क्लीबे—प्रत्यक् प्रतीची प्रत्यञ्चि । पुनस्तद्वत् । शेष पुवत् ।

प्राक्	प्राची	प्राञ्चि	,,	,,
सम्यक्	समीची	सम्यञ्चि	,,	,,

३०४ । उद ईत् । (६-४-१३९)

उद् इत्युपसर्गात् परस्य भस्य 'अचः' अकारस्य लोपापवाद ईदादेशः
यथा—

उदच्—उदीचः, उदीचा, उदीचे इत्यादि ।

सर्वनामस्थाने पदसंज्ञायां च प्रत्यग्वत् ।

अञ्चतिप्रकरणादन्यत्र विहितमपि तत्कार्यमुच्यते—

३०५ । तिरसस्तिर्यलोपे । (६-३-९४)

---

१. 'समः समि' (६-३-९३) इति सूत्रेण क्विप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ 'सम्' इत्युपसर्गे
समि' इत्यादेशो विधीयते । एवम् 'सहस्य सध्रि' इति सूत्रमप्यत्रानुसन्धेयम् ।

'तिरस्' इत्यव्ययस्य 'तिरि' इत्यादेशः स्यात् अकारलोपरहिते क्विप्रत्ययान्ते ञ्चतौ परे । अकारलोपो भसंज्ञायामेव; अतः सर्वनामस्थाने पदसंज्ञायां च नेयादेशः । यथा —

तिर्यङ्–तिर्यञ्चौ–तिर्यञ्च , तिर्यञ्च–तिर्यञ्चौ–तिरश्चः ; तिरश्चा–तिर्यग्भ्यां…… ..तिर्यक्षु ।

३०६ । आतो धातोः । (६-४-१४०)

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यवर्णस्य आकारस्यैव लोपः । यथा—

विश्वपा—विश्वप–विश्वपा–विश्वपे–विश्वप.–विश्वपोः–विश्वपा–विश्वपि । पदसंज्ञाया – विश्वपाभ्यां, विश्वपाभिः, विश्वपाभ्य । विश्वपासु । सर्वनामस्थाने विश्वपाः–विश्वपौ–विश्वपाः । हे विश्वपा । विश्वपां, विश्वपौ । पुंस्त्रियोस्तुल्य रूपम् , क्लीबे ह्रस्वात् विश्वप विश्वपे इत्यादि धनवत् । क्विप्प्रत्ययान्तस्य आदन्तधातोर्भाषायां विरल एव प्रयोगः ।

अथान्यतो विहितान्यङ्गकार्याणि ॥

३०७ । अष्टन आ विभक्तौ । (७-२-८४)

अष्टन्शब्दस्य आकारोऽन्तादेशः स्यात् विभक्तौ । विभक्तिस्वरविधौ 'अष्टनो दीर्घात्' (६ १-१२७) इति सूत्रे दीर्घग्रहणात् ज्ञायते वैकल्पिकमिदमष्टन आत्वमिति । 'अष्टाभ्य औश्' (२१५) इति जश्शसोरौश्त्वविधौ कृतात्वस्याष्टन्शब्दस्य निर्देशात् आत्वपक्षे जश्शसोरौश् ; आत्वाभावपक्षे तु 'षड्भ्यो लुक्' (२१६) इति तयोः (जश्शसोः) लुक् । तथा च द्विविधा रूपावलिः—

आत्वे—अष्टौ, अष्टौ, अष्टाभिः, अष्टाभ्यः[१], अष्टानाम् , अष्टासु ।

तदभावे—अष्ट, अष्ट, अष्टभिः, अष्टभ्यः[१], अष्टानाम् , अष्टसु ।

अत्र आमि परे 'अष्टानाम्' इति तुल्यं रूपं आत्वाभावेऽपि 'नोपधायाः' (२५१) इति दीर्घप्रसङ्गात् । 'षट्चतुर्भ्यश्च' (२४७) इति नुट् च विहितः । एवम्—

---

१. अष्टन् + आम् इति स्थिते 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्व 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुट् च समं प्राप्तौ । तत्रामि प्रतिपदोक्तत्वान्नित्यादपि दीर्घात् प्रथमं नुट् । पश्चाद्विभक्तिसामान्यकार्यमात्वम् । एव निर्वाहे दीर्घविधौ हलीत्यपकर्षण भाषामर्यादायामदृष्टचरं कुशकाशावलम्बनमेव ।

पञ्च, पञ्च, पञ्चभिः, पञ्चभ्यः, पञ्चभ्यः, पञ्चानाम्, पञ्चसु।

इतिवद् अन्येषामपि षट्संज्ञानां रूपाणि।

३०८। रायो हलि। (७-२-५)

रैशब्दस्यात्वं हलादौ विभक्तौ। राः। राभ्याम्। राभिः। राभ्यः। रासु।

युष्मदस्मदोः प्रक्रिया पृथग्वर्णयिष्यत इति तत्सम्बद्धानि सूत्राणि मध्यगतान्यप्युपेक्षितानि।

३०९। त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। (७-२-९९)

स्त्रियां वर्तमानयोरनयोरेतावादेशौ स्याताम्। जसि-'जसि च' (२३३) इति 'ऋतो ङि......' (२३४) इति वा गुणे, शसि पूर्वसवर्णदीर्घे च प्राप्ते—

३१०। अचि र ऋतः। (७-२-१००)

तिसृचतस्रोः ऋकारस्य रेफादेशः स्यादजादौ विभक्तौ। आमि 'ह्रस्वनद्यापः (२४६) इति नुटि 'न तिसृचतसृ' (२४९) इति दीर्घनिषेधः।

तिस्रः, तिस्रः, तिसृभिः, तिसृभ्यः, तिसृभ्यः, तिसृणां, तिसृषु।

चतस्रः, चतस्रः, चतसृभिः, चतसृभ्यः, चतसृभ्यः, चतसृणां, चतसृषु।

पुन्नपुंसकयोः आमि 'त्रेस्त्रयः' (२४५) इति त्रयादेशे 'नामि' इति दीर्घः। चतुरः 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुट्, हलन्तत्वान्न दीर्घः।

पुं—त्रयः त्रीन् क्ली—त्रीणि त्रीणि	त्रिभिः, त्रिभ्यः, त्रिभ्यः, त्रयाणां, त्रिषु।
पुं—चत्वारः चतुरः क्ली—चत्वारि चत्वारि	चतुर्भिः, चतुर्भ्यः, चतुर्भ्यः, चतुर्णां, चतुर्षु।

सर्वनामस्थाने 'चतुरनडुहोः......' इत्यामागमः (२८९)।

३११। जराया जरसन्यतरस्याम्। (७-२-१०१)

जराशब्दस्य जरस् इत्यादेशो वा अजादौ विभक्तौ। यथा—

जरा	जरे जरसौ	जराः जरसः	जराम् जरसं	जरे जरसौ	जराः। जरसः।	
	जरया जरसा	जरायै जरसे	जरायाः जरसः	जरयोः जरसोः	जराणा जरसां	जरायाम्। जरसि।

हलादौ तु—जराभिः जराभ्यः जरासु।

अङ्गाधिकारस्थितत्वात् तदन्तविधिः—

निर्जरः	निर्जरौ निर्जरसौ	निर्जराः निर्जरसः इत्यादि।

३१२ । त्यदादीनामः । (७-२-१०२)

त्यदादीनामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । सर्वादेरन्तर्गणस्त्यदादिः । तत्र त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायश्छन्दस्येव दृश्यते । अनेन दकारस्य अकारादेशे कृते त + अ इति स्थिते संधिकार्यविशेष —

३१३ । अतो गुणे (पररूपमपदान्तात्) । (६-१-९७)

अपदान्तादकारात् गुणवर्णे (अ, ए, ओ) परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति पररूपेण—

त + अ = त । एवं—यद् = य; एतद् = एत; इदम् = इद;
अदस् = अद; द्वि = द्व । अदन्तत्वात् यः, यौ, ये इत्यादि सर्वशब्दवत् ।
द्विशब्दस्य द्वित्ववाचकत्वाद् द्विवचनमेव—

द्वौ द्वौ द्वाभ्यां[३] द्वयोः[२]।

अन्येषां प्रक्रियाविशेषा अनुपदमेव वक्ष्यन्ते । अपदान्तसंधिषु मुख्योऽयं पररूपसंधिर्बहुत्रोपयोक्ष्यते इति ध्येयम् ॥

३१४ । किमः कः । (७-२-१०३)

किंशब्दस्य विभक्तौ क इत्यादेशः । अदन्तत्वात् सर्ववद्रूपाणि—

क -कौ-के । कम्-कौ-कान् । केन-काभ्यां-कैः इत्यादि ।

३१५ । तदोस्सस्सावनन्त्ययोः । (७-२-१०६)

त्यदादीनामनन्त्ययोस्तकारदकारयोः सकारादेशः स्यात् सौ परे तदेतदद्सामेव सकारादेशस्यावकाशः । यथा—

तद्—तद् + स्—अत्व, पररूपं, त + स्—सादेश, सः-तौ-ते इत्यादि सर्ववत् ।

एतद्—एतद् + स्—अत्वं, पररूपं, एत + स्—सादेशः, एसः, वक्ष्यमाण षत्वम्, एषः-एतौ-एते इत्यादि सर्ववत् ।

स्त्रियाम् अत्वानन्तरम् 'अजाद्यत...' इति टापि या, का, सा, एषा इत्यादि सर्वावत् क्लीबे 'स्वमोर्नपुंसकात्' (२१९) इति लुक् । यत्, ये, यानि; किं, के, कानि तत्, ते, तानि; एतत्, एते, एतानि; पुनरुक्तवत्, शेषं पुंवत् ।

३१६ । अदस औ सुलोपश्च । (७-२-१०७)

अदसः सौ परे औकारोऽन्तादेशः स्यात् सोर्लोपश्च । यथा—

अदस् + स्—अद औ + स्—सुलोपे, अदौ—दकारस्य पूर्वसूत्रेण सत्व, असौ अकारान्तत्वाभावात् स्त्रियां न टाप् 'असौ' इति पुंसि स्त्रियां च तुल्यमेव रूपम । क्लीबे तु 'स्वमो...' (२१९) इति लुका सुः परं नास्तीति नैतत्प्रवर्तते । द्विवचने अदस् + औ इत्यत्र त्यदाद्यत्वेन अदौ इति जाते असिद्धकाण्डे विकार उक्तः—

३१७ । अदसोऽसेर्दादु दो मः । (८-२-८०)

अदसः, असेः, दात्, उ, दः, मः इति पदच्छेदः । (असेः सैकारान्त-इकारान्तभिन्नस्य अदसो दकारात् परस्य स्वरस्य उकार स्यात्; तदा दकारस्य मकारश्च । दस्य मुः इति सङ्घातस्यैवादेशमनुक्त्वा 'दादु दो मः' इति प्रत्येकमादेशविधानम् '...अप्रत्ययः' (३८) इति निषेधं बाधित्वा विधेयकोटौ प्रविष्टस्याप्युकारस्य आन्तरतम्येन ह्रस्वस्य उकारः, दीर्घस्य ऊकार इति सवर्णग्रहणार्थम् । अनेन अदौ = अमू ॥

बहुवचने अदन्तत्वात् 'जसः शी' (२११) इति शीभावेन 'अदे' इति जाते मुत्वस्यापवादो मीत्वं विधीयते—

३१८ । एत ईद् बहुवचने । (८-२-८१)

बहुवचनविषये अदसो दकारात् परस्य एकारस्य 'ई' इत्यादेशः, न तु 'उ' इति । अदे = अमी । स्त्रियां तु अदन्तत्वाट्टापि अदाः = अमूः, एकाराभावादीत्वं न ॥

---

१. अदस्शब्दः त्यदाद्यत्वेन अकारान्तो भवति । 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' इति सूत्रेण 'अदद्रि' इति इकारान्तता चास्य स्यात् । इकारान्तत्वे त्यदाद्यत्वाभावे च मुत्व न स्यादित्यर्थः । 'असेः' इति पदस्य व्याख्याने पक्षभेदाः सन्ति ।

पुंसि ।	स्त्रियाम् ।
अदम् = अमुम् ।	अदाम् = अमूम् ।
अदौ = अमू ।	अदे = अमू (द्विवचनत्वादीत्व न) ।
अदान् = अमून् ।	अदाः = अमूः ।

तीयैकवचने अत्वेन अद + आ इति स्थिते ॥

३१९ । न मु ने (असिद्धम्) । (८-२-३)

(ने) नाभावे कर्तव्ये मुत्वं नासिद्धम् । मुत्वं निमित्तीकृत्य संज्ञया 'आङो नास्त्रियाम्' इति नाभावो भवति इति यावत् मुना इति रूपं सिद्धम् । स्त्रियां तु नाभावविरहात् अदया = मुया । अदाभ्याम् = अमूभ्याम् । 'नेदमदसोरकोः' (२०५) इति षेधात् 'अतो भिस ऐस्' न भवति । 'बहुवचने झल्येत्' (२२७) देभिः = अमीभिः । स्त्रियाम्, अदाभिः = अमूभिः ॥

पुंसि ।	स्त्रियाम् ।
अदस्मै = अमुष्मै ।	अदस्यै = अमुष्यै ।
अदाभ्याम् = अमूभ्याम् ।	अदाभ्याम् = अमूभ्याम् ।
अदेभ्यः = अमीभ्यः ।	अदाभ्यः = अमूभ्यः ।
अदस्मात् = अमुष्मात् ।	अदस्याः = अमुष्याः ।
अदाभ्याम् = अमूभ्याम् ।	अदाभ्याम् = अमूभ्याम् ।
अदेभ्यः = अमीभ्यः ।	अदाभ्यः = अमूभ्यः ।
अदस्य = अमुष्य ।	अदस्याः = अमुष्याः ।
अदयोः = अमुयोः ।	अदयोः = अमुयोः ।
अदेषाम् = अमीषाम् ।	अदासाम् = अमूषाम् ।
अदस्मिन् = अमुष्मिन् ।	अदस्याम् = अमुष्याम् ।
अदेषु = अमीषु ।	अदासु = अमूषु ।

क्लीबे—अदस् = अदः, स्वमोर्लुप्तत्वात् न किंचित् कार्यम् ।
अदे = अमू । अदानि = अमूनि ।

[नस्तद्वत्; शेषं पुंवत्। 'अमुष्मै' इत्यादौ षत्वं प्रति मुत्वस्य सिद्ध
त्वात् इणः परस्य आदेशावयवस्य सस्य षत्वम्। ३७५-सू
द्रष्टव्यताम्॥

'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः' इति सूत्रेण सर्वनाम्नाम् अज्ञा
ताद्यर्थे अकप्रत्ययो विधीयते, स च टेः प्राग्भवति। प्रत्ययस्य गर्भगत
त्वाच्छब्दभेदो नास्ति। तकद्, यकद्, एतकद्, इदकम्, अदकस्
इत्येवमादिरूपतामापन्नेभ्यः सकः, तकौ, तके इत्यादि रूपाणि। तत्र
अदश्शब्दस्यैव साकच्कस्य बहुलः प्रयोगः। तस्य च किञ्चिदिवार्थ
विशेषोऽप्यस्ति। अमुकस्मिन् वर्षे अमुकस्मिन् मासि अमुकस्मिन् दिने
लिखितम् इत्यादिवत् नामग्रहणं विना सामान्यनिर्देशार्थमस्योपयोगः
तस्य च सौ रूपविशेषमाह कात्यायनः—

॥ॐ॥ औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः सादुत्वं च॥

अदसः सौ औत्वं वा; औत्वाभावपक्षे सात् परस्य स्वरस्य उत्वं च इत्यर्थः। तेन
असकौ, असुकः इति रूपद्वयम्।

असकौ—असुकः। अमुकौ—अमुके। अमुकम्—अमुकौ—अमुकान्। अमुकेन—
अमुकाभ्याम्—अमुकैः इत्यादि। '...अकोः' (२०५) इति ऐस्त्वनिषेधस्य निषेधात्
ऐस्त्वम्।

३२०। इदमो मः। (७-२-१०८)

इदमो मकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ परे। त्यदाद्यत्वं मा भूदिति
मकारस्य मकारो विधीयते॥

३२१। दश्च। (७-२-१०९)

इदमो दकारस्य मकारादेशः स्याद्विभक्तौ॥

३२२। यः सौ। (७-२-११०)

सौ तु इदमो दकारस्य यकारः। सत्वमत्वयोरपवादः॥

३२३ । इदोऽय् पुंसि । (७-२-१११)

पुलिङ्गे तु 'इद्' इत्यस्य 'अय्' इत्यादेशः सौ ॥

इदम् + स्—अयम् + स् = अयम् ।

स्त्रियाम्—इदम् + स्—इयम् + स् = इयम् ।

क्लीबे—इदम् । स्वमोरभावान्न कोऽपि विकारः ।

पुंसि ।	स्त्रियाम् ।
इदम् = इमम् ।	इदाम् = इमाम् ।
इदौ = इमौ ।	इदे = इमे ।
इदान् = इमान् ।	इदाः = इमाः ।

३२४ । अनाप्यकः । (७-२-११२)

आप् इति तृतीयैकवचनात् प्रभृति सुपः पकारेण प्रत्याहारः । आपि परे इदम इदः स्थाने अन् इत्यादेशः ॥

३२५ । हलि लोपः । (७-२-११३)

हलादौ विभक्तौ तु इदम इदो लोपः स्यात् । 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' इति परिभाषया समग्रस्य इदो लोपः । ङे-ङसि-ङस्-ङीनां स्मायाद्यादेशैः, आमः सुडागमेन च हलादित्वादिद् इत्यंशस्य लोपे अकार एव शिष्यते । अदन्तत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घो 'बहुवचने झल्येत्' च भवतः । 'नेदमदसोः...' इति ऐसादेशो न भवति ॥

अनेन	आभ्याम्	एभिः	अनया	आभ्यां	आभिः
अस्मै	,,	एभ्यः	अस्यै	,,	आभ्यः
अस्मात्	,,	एभ्यः	अस्याः	,,	,,
अस्य	अनयोः	एषाम्	अस्याः	अनयोः	आसाम्
अस्मिन्	,,	एषु ।	अस्याम्	,,	आसु ।

कथम् अकारस्यैव अदन्तत्वम्? येन स्मायाद्यादेशाः, स्त्रियां टाप् च प्रवर्तन्ते इति चेत्—

३२६ । आद्यन्तवदेकस्मिन् । (१-१-२१)

एकस्मिन् वर्णे क्रियमाणं कार्यं तदादाविव तदन्त इव च स्यात् । तेन अदादेरदन्तस्य च विहितं कार्यमकारमात्रस्यापि भवति ॥

त्यदादिष्वेतत्तदोरन्योऽप्यस्ति विशेषः—

३२७ । एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । (६-१-१३२)

(अकोः) अकच्प्रत्ययरहितयोः एतत्तदोः 'सु'-प्रत्ययलोपः स्यात् संहितायां हलि परे, नञ्समासे तूक्तं न । यथा—

एषस् + ददाति = एष ददाति । | सस् + ददाति = स ददाति ।

प्रत्यु०—('अकोः' किम् ?) एषको ददाति; सको ददाति ।

('अनञ्समासे' किम् ?) अनेषो ददाति ।

एष न भवतीत्यनेषः; स न भवतीत्यसः ॥

('हलि' किम् ?) एषोऽत्र; सोऽत्र ।

३२८ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् । (६-१-१३४)

अचि परेऽपि 'सः' इति तदः सुलोपः स्यात्, लोपेन पाद-पूरणं प्रयोजनं लभ्यते चेत् । यथा—

"सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ।
सैष कर्णो महात्यागी, सैष भीमो महाबलः ॥"

प्रयोजनापेक्षोऽयं विधिस्तस्यान्यथैव सिद्धत्वे न प्रवर्तते । अतः

"सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्"

इत्यादौ विनैव लोपं पादपूरणाल्लोपो न भवति ॥

अत्रेदं चोद्यम्—ननु नपुंसके स्वमोर्विषये त्यदाद्यत्वं कुतो न भवति ? तत्र हि 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति प्रत्ययो लुप्यते; ततो विभक्तेः परत्वाभावादत्वस्य न प्रसक्तिरिति चेत्, नेदं समाधानम् । न हि 'राजा' इत्यादावपि हल्ङ्यादिलोपेन सुप्रत्ययस्यादर्शनात्

सुप्तिङन्तं पदम्' इति पदसंज्ञा न स्यात् । ततश्च पदान्तत्वाभावात् 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः कथं प्रवर्तेत ? इति दुर्घटापतेत् । अत्रोच्यते—सर्वो लोपो न तुल्यः ; लोपस्यापि प्रकारभेदाः सन्ति । तथा हि—

३२९ । अदर्शनं लोपः । (१-१-६०)

वर्णानामदर्शनम्, अश्रवणम्, अनुच्चारणम्, अनुपलब्धिः लोप इत्युच्यते ॥

३३० । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । (१-१-६१)

लुक्, श्लु, लुप् एतैरपि शब्दैः प्रत्ययस्यादर्शनं क्रियते । प्रत्ययविषये एतेऽपि शब्दा लोपपर्याया इत्यर्थः ॥

३३१ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । (१-१-६२)

प्रत्यये लुप्तेऽपि प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं स्यात् । तथा च 'राजा' इत्यादौ हल्ङ्यादिलोपेन सौ लुप्तेऽपि तन्निमित्तका पदसंज्ञा भवत्येव ॥

३३२ । न लुमताङ्गस्य । (१-१-६३)

लुमता-शब्देन (लुक्, श्लु, लुप् इत्येभिः, त्रिष्वपि हि 'लु' इत्यक्षरं साधारणम्) प्रत्ययलोपे कृते लुप्तप्रत्ययनिमित्तकमङ्गकार्यं न स्यात् ॥

अनेन प्रकृते इष्टसिद्धिः । स्वमोरदर्शनं लुक्शब्देन कृतम् ; त्यदाद्यत्वं चाङ्गकार्यम् ; अतस्त्यदाद्यत्वं स्वमोर्लुकि न स्यात् । पदसंज्ञा तु अङ्गकार्यत्वाभावात् भवत्येव । एवं च क्लीबे प्रथमाद्वितीयैकवचनयोः प्रत्ययविरहादङ्गकार्याभावाच्च विरला एव प्रकृतेर्विकाराः ॥

सत्यमुक्तविधया पूर्वपक्षस्य समाधानमासीत् ; तथाप्याशङ्का हृदयाद्यशेषमनिर्मृष्टा किञ्चिदिव कालुष्यमवशेषयति । तथा हि—स्वमोर्हि लुप्तयोस्त्यदाद्यत्वस्य नावसरः ; अत्वमेव प्रथमं प्रवर्तताम् ; लोपः प्रथमं कर्तव्य इत्यत्र किं मानम् ? इति । अत्रोच्यते—यत्र तुल्यबला अनेके

विधयो युगपत् समाविशन्ति तत्र बलपरीक्षा कर्तव्या । सा चैवम्— सूत्रानुक्रमे पूर्वात् परं बलीयः । परादप्यनित्यात् नित्यं बलीयः । नित्यादपि बहिरङ्गादन्तरङ्गं बलीयः । अन्तरङ्गादप्युत्सर्गादपवादो बलीयान् । एष्वपवादः पूर्वमेवोक्तलक्षणः । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम्; अल्पाश्रयमन्तरङ्गं, बह्वाश्रयं बहिरङ्गं इत्यन्ययोः प्रायिकं लक्षणम् । लक्षणान्तराण्यपि क्वचिदाश्रीयन्ते । अनया रीत्या प्रकृते बलपरीक्षायां कृतायां सूत्रानुक्रमे परमप्यत्वं नित्येन लोपेन बाध्यते । लोपो हि कृतेऽकृतेऽप्यत्वे सावकाशः । ननु कथमत्वे कृते लोपस्य प्रसङ्गः? 'अतोऽम्' इति अमादेशस्य अपवादस्य सद्भावात इति चेत्, नैष दोषः । प्रसक्त एव किलोत्सर्गोऽपवादेन बाध्यते । अतः कृतेऽप्यत्वे अस्त्येव लोपस्य प्रसङ्गः । यदि पुनरत्वं लब्धप्रतिष्ठम् अभविष्यत् तदैव हि लोपामादेशयोः उत्सर्गापवादचिन्ता प्रासक्ष्यत, इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तया सिद्धान्तचिन्तया; प्रकृतमनुसरामः ॥

अत्र इदमदसोः प्रक्रियाजटिलतया रूपनिष्पत्तिः कष्टा संवृत्ता । युष्मदस्मदोस्त्वितोऽपि कष्टतरा दृश्यते । यत्र व्यापकः सामान्यविधिर्न सुकरः, तत्र सिद्धरूपपाठ एव वरीयान् । अभिमतश्चायं मार्ग आचार्यस्यापि; यतः स 'सद्यःपरुत्परार्यैषमः......' इत्यादीन् शब्दान् प्रक्रियां विनैवानुशास्ति । योऽयं निपात इत्युच्यते । अतो बाला युष्मदस्मदोः सिद्धां रूपावलिमेव पठन्तु । व्यत्यस्तबहुलस्यापि शब्दस्य रूपाणि प्रक्रियाव्यसनी पाणिनिरलुप्तक्षम एवानायासमिव कथं निष्पादयतीति प्रदर्शयितुं परं कथ्यते ॥

युष्मदस्मत्प्रक्रिया ॥

३३३ । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । (७-१-२७)

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य षष्ठ्येकवचनस्य अश् इत्यादेशः । शित्वात् सर्वादेशः ।

३३४ । ङेप्रथमयोरम् । (७-१-२८)

आभ्यां चतुर्थ्येकवचनस्य प्रथमाद्वितीययोश्च अम् इत्यादेशः ।

३३५ । शसो न । (७-१-२९)

आभ्यां शसो नकारोऽन्तादेशः । अमोऽपवादः ।

३३६ । भ्यसो भ्यम् । (७-१-३०)

आभ्यां भ्यसो भ्यं, चतुर्थीबहुवचनस्यायमादेशः । पञ्चमीबहुवचनस्य तु—

३३७ । पञ्चम्या अत् । (७-१-३१)

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसः अत् इत्यादेशः ।

३३८ । एकवचनस्य च । (७-१-३२)

आभ्यां पञ्चम्या एकवचनस्य (ङसेः) च अत् इत्यादेशः ।

३३९ । साम आकम् । (७-१-३३)

साम् इति कृतसुट्कस्य आमो निर्देशः । सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कस्य आदेशनम् । एवं प्रत्ययानामादेशाः ।

प्रकृतेर्विकाराः—

३४० । युष्मदस्मदोरनादेशे (आ) । (७-२-८६)

युष्मदस्मदोः अनादेशरूपायां विभक्तौ परतः आकारोऽन्तादेशः स्यात् ।

३४१ । द्वितीयायां च । (७-२-८७)

युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः ।

३४२ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । (७-२-८८)

प्रथमाद्विवचने च अनयोराकारोऽन्तादेशः । भाषायामेव न तु छन्दसि ।

३४३ । योऽचि । (७-२-८९)

अजादौ अनादेशरूपायां विभक्तौ युष्मदस्मदोर्यकारोऽन्तादेशः स्यात् ।

३४४ । शेषे लोपः । (७-२-९०)

उक्तादन्यः शेषः । आकारयकारादेशयोरविषये युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् ।

"पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।
याम्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥"

३४५ । मपर्यन्तस्य । (७-२-९१)

अधिकारोऽयम् । इतः परं वक्ष्यमाणा युष्मदस्मदोरादेशाः युष्म्, अस्म् इति ान्तांशस्य बोध्याः ।

३४६ । **युवावौ द्विवचने** । (७-२-९२)

द्विवचने युष्म् इत्यंशस्य 'युव' इति, अस्म् इत्यंशस्य 'आव' इति चादेशः
न् ।

३४७ । **यूयवयौ जसि** । (७-२-९३)

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि 'यूय'-'वय' इत्यादेशौ स्तः ।

३४८ । **त्वाहौ सौ** । (७-२-९४)

३४९ । **तुभ्यमह्यौ ङयि** । (७-२-९५)

३५० । **तवममौ ङसि** । (७-२ ९६)

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य उक्तेषु प्रत्ययेषु उक्ता आदेशाः स्युः ।

३५१ । **त्वमावेकवचने** । (७-२-९७)

अनयोरेकवचने 'त्व', 'म' इत्यादेशौ ।

३५२ । **प्रत्ययोत्तरपदयोश्च** । (७-२-९८)

तद्धितादिषु प्रत्ययेषु (समासे) उत्तरपदे च परत एकत्ववाचिनोर्युष्मदस्मदोः र्यन्तस्य त्व, म इत्यादेशौ । यथा—

ईय इति तद्धितप्रत्ययः । युष्मद् + ईय, अस्मद् + ईय इति स्थिते मपर्यन्तस्य ादेशाभ्यां (त्व + अद् = त्वद्), (म + अद् = मद्) त्वदीय, मदीयम् । तवेद दम् इत्यर्थः। द्विबहुवचनयोस्तु त्वमादेशाभावात् 'युवयोर्युष्माकं वा इदम्', युष्मदी- 'आवयोरस्माकं वा इदम्' अस्मदीयम् । एवमुत्तरपदेऽपि तव पुत्रः त्वत्पुत्रः, मम : मत्पुत्रः ।

ा रूपाणि निष्पाद्यन्ते—

युष्मद् + सु; अस्मद् + सु—'ङे प्रथमयोरम्'—युष्मद् + अम्, अस्मद् + अम्; र्यन्तस्य 'त्वाहौ सौ'—त्व + अद् + अम्, अह + अद् + अम्;—'शेषे लोपः' + अ + अम्, अह + अ + अम्,—'अतो गुणे' (३१३) 'अमि पूर्वः' (१९९) **म्, अहम्** ।

युष्मद् + औ, अस्मद् + औ—युष्मद् + अम्, अस्मद् + अम् —'युवावौ द्विव- ' युवद् + अम्, आवद् + अम,—'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इति आत्वम्, + आ + अम्; आव + आ + अम् सवर्णदीर्घपूर्वरूपे **युवाम्, आवाम्** ।

युष्मद् + अस्, अस्मद् + अस्—'यूयवयौ जसि', शेषे लोपः—**यूयम्, वयम्** ।

युष्मद् + अम्, अस्मद् + अम्—'त्वमावेकवचने,' 'द्वितीयायां च' इति आत्वम् । **म्, माम्** ।

युवाम् आवाम् प्रथमाद्विवचनवत् ।

युष्मद् + अस्, अस्मद् + अम् – 'शसो न' युष्मद् + अन्, अस्मद् + अन् 'द्वितीयायां च' इत्यात्व—युष्मा + अन्, अस्मा + अन्—**युष्मान्, अस्मान्** ।

युष्मद् + आ, अस्मद् + आ 'त्वमावेकवचने', 'योऽचि'—**त्वया, मया** ।

युष्मद् + भ्याम्, अस्मद् + भ्यां—'युवावौ द्विवचने', 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वं—**युवाभ्याम्, आवाभ्याम्** ।

युष्मद् + भिस्, अस्मद् + भिस्—'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्व—**युष्माभिः, अस्माभिः** ।

युष्मद् + ए, अस्मद् + ए—'ङेरम्', 'तुभ्यमह्यौ ङयि', 'शेषे लोपः'—**तुभ्यं, मह्यम्** ।

युवाभ्याम्, आवाभ्यां—तृतीयाद्विवचनवत् ।

युष्मद् + भ्यस्, अस्मद् + भ्यस्—'भ्यसो भ्यम्,' 'शेषे लोपः' **युष्मभ्यम् अस्मभ्यम्** ।

युष्मद् + अस्, अस्मद् + अस—'एकवचनस्य च' इति ङसेरत्, 'त्वमावेकवचने', 'शेषे लोपः', 'अतो गुणे' **त्वत्, मत्** ।

युवाभ्याम्, आवाभ्यां—पूर्ववत् ।

युष्मद् + भ्यस, अस्मद + भ्यम्—'पञ्चम्या अत', 'शेषे लोपः', 'अतो गुणे'—**युष्मत्, अस्मत्** ।

युष्मद् + अस्, अस्मद् + अस्—'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्', 'तवममौ ङसि' 'शेषे लोपः', 'अतो गुणे'—**तव, मम** ।

युष्मद् + ओस्, अस्मद् + ओस्—'युवावौ द्विवचने', 'योऽचि' इति यत्व **युवयोः, आवयोः** ।

युष्मद् + आम्, अस्मद् + आं—'साम आकम्', 'शेषे लोपः' **युष्माकम् अस्माकम्** ।

युष्मद् + इ, अस्मद् + इ—'त्वमावेकवचने', 'योऽचि' **त्वयि, मयि** ।

युवयोः, आवयोः—पूर्ववत् ।

युष्मद् + सु, अस्मद् + सु—'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति आत्वं—**युष्मासु अस्मासु** ।

थान्वादेशरूपाणि—

किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानम् न्वादेशः । नाम्नामन्वादेशे सर्वनामान्युपयुज्यन्ते । सर्वनाम्नामप्यन्वा-शे क्वचित् सर्वनामान्तराणि सन्ति; किं त्वेतानि खिलत्वात् कासु-वदेव विभक्तिषु । तत्र युष्मदस्मदोरन्वादेशरूपाणि प्रथममुच्यन्ते—

३५३ । पदस्य । (८-१-१६)

३५४ । पदात् । (८-१-१७)

३५५ । अनुदात्तं सर्वमपादादौ । (८-१-१८)

इदं सूत्रत्रयमधिक्रियते । वक्ष्यमाणं पदस्यैव । तच्च पदात् परम् पादादिस्थं च भवितुमर्हति । वाक्यादौ पादादौ च न भवतीत्यर्थः ॥

५६ । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ । (८-१-२०)

श्रूयमाणषष्ठीचतुर्थीद्वितीयान्तयोः (अत एव पदयोः) युष्मदस्मदोः ां नौ इति यथासंख्यमादेशौ ॥

३५७ । बहुवचनस्य वस्नसौ । (८-२-२१)

षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाबहुवचनान्तयोरनयोः वस्, नस् इत्यादेशौ ॥

३५८ । तेमयावेकवचनस्य । (८-२-२२)

उक्तविभक्त्येकवचनान्तयोः ते, मे इत्यादेशौ । एवं च पारि-ख्यात् वांनावादेशौ द्विवचनस्यैव ॥

३५९ । त्वामौ द्वितीयायाः । (८-१-२३)

द्वितीयैकवचनान्तयोः तेमयोरपवादौ त्वा, मा इत्यादेशौ । अथो-द्धियते—

"श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योऽत्र वः स नः ॥"

०—('पदात्' किम्?) युष्मान् पातु हरिः ।

('अपादादौ' किम्?) युष्मान् पातु हरिर्नित्यमस्मानपि महेश्वरः ।

। * ॥ युष्मदस्मदादेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः ॥

ादेशे तु नित्यं स्युः । यथा—

मद्गृहमागच्छ; पुस्तकं ते दास्यामि'। अत्र तुभ्यं दास्यामि इति न भवति ।

३६० । न च-वा-हा-हैवयुक्ते । (८-२-२४)

ां निपातानां योगे युष्मदस्मदादेशाः न स्युः । यथा—

वा मां च रक्षतु । कथं त्वां, मा वा न रक्षेत् इत्यादि । अत्र त्वामादेशौ

ात् परयोरेव युष्मदस्मदोरादेशा विहिताः । तत्र पदात् परत्वे
—

६१ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । (८-१-७२)

मन्त्रितमिति संबोधनप्रथमायाः संज्ञा । आमन्त्रितात्मकं पूर्व-
दिव स्यात् । पदात् परत्वस्य विचारणायां आमन्त्रितं पूर्वपद-
ग्यत इत्यर्थः । यथा—

हरे मां पाहि; हरे तुभ्य नम ।

त्यस्य आमन्त्रितत्वात् तन्निमित्तकं पदात् परत्वमादाय मां,
ायोः मा, ते इत्यादेशौ न भवतः ।

ामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । (८-१-७३)

ानाधिकरणे विशेषणे परे सामान्यवचनस्य (विशेष्यस्य) आम-
विद्यमानवद्भावो न स्यात् । यथा—

हरे दयालो नः पाहि ।

ते कालक्रमाच्छिथिलीभूताः ।

। इदमेतदोरन्वादेशरूपाणि—'पदस्य' 'पदात्' इत्यादयोऽधि-
सन्ति; प्रातिपदिकस्यैवादेशो विधीयते । 'इदमोऽन्वादेशे
यनुवर्तमाने—

३६३ । द्वितीयाटौस्स्वेनः । (२-४-३४)

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरन्वादेशविषये एन इत्यादेशः न् । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप् । क्लीबे तु—

॥ * ॥ एनदिति नपुंसकैकवचनं वक्तव्यम् ॥

वार्त्तिकेन एनत् । अमो इतरादिवत् अदादेशोऽपि भवतीत्यर्थः ।

पुंसि — एनम्	एनौ	एनान्	एनेन	एनयो	एनयोः
स्त्रियाम्—एनाम्	एने	एना·	एनया	,,	,,
क्लीबे — एनत्	एने	एनानि	एनेन	,,	,,

अन्वादेशप्रदर्शनार्थमुदाहरणम्—

देवदत्तः पटु ; अनेन व्याकरणर्धातम् ; एनं न्यायमध्यापय । देवदत्तयज्ञदत्तौ ,रौ ; एतयोर्महित कुलम , एनावध्यापय ।

अथ ईदूदन्तानां धातूनां क्विबन्तत्वे धातुत्वस्य क्षतिं विनैव प्राति-कत्वमापन्नानां रूपसिद्धिरवशिष्यत इति सा प्रारभ्यते—

३६४ । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । (६-४-७७)

य्वोः=इवर्ण-उवर्णयोः । इदं च धातोर्विशेषणम्, इतरयोरव्यभि-तात् । श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रूशब्दस्य च इयङ्, उवङ् ादेशौ स्तः अजादौ प्रत्यये परे । आन्तरतम्यादिवर्णस्य इयङ्, उवर्ण-उवङ् इति विवेकः । ङित्वादनेकाल्त्वेऽप्यन्त्यादेशः । यथा—

सुधीः, सुधियौ सुधियः । हे सुधीः । 'अमिपूर्वात्' पूर्वसवर्णदीर्घाश्च परत्वादियङ्, य सुधिय· । सुधिया सुधीभ्यां.... ....सुधियां । सुधीषु ।

स्वभू· स्वभुवौ स्वभुवः । स्वभुव स्वभुव. इत्यादि सुधीवत् ।

स्त्रियां नदीकार्ये विशेषः । ङयन्तत्वाभावान्न सुलोपः । सम्बुद्धौ 'नेयङुवङ्स्थाना-' (१८४) इति नदीत्वनिषेधान्न ह्रस्व·, ङित्सु 'ङिति ह्रस्वश्च' (१८६) इति, आमि मे' (१८५) इति च विकल्पेन नदीकार्याणि ।

---

१. सुष्ठु ध्यायतीति सुध्यै + क्विप् = सुधी ।

श्रीः	श्रियौ	श्रियः	श्रियै, श्रिये	श्रीभ्यां	श्रीभ्यः
हे श्रीः	,,	,,	श्रियाः, श्रियः	,,	,,
श्रियं	,,	,,	,,	श्रियोः	श्रीणां, श्रिया
श्रिया	श्रीभ्यां	श्रीभिः	श्रियां, श्रियि	,,	श्रीषु ।

भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः ; हे भ्रूः इत्यादि श्रीवदेव । एवं भूरपि ।

३६५ । स्त्रियाः । (६-४-७९)

स्त्रीशब्दस्य च अजादौ प्रत्यये परे इयङ् ।

३६६ । वाम्शसोः । (६-४-८०)

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा । निषेधे विकल्पे च 'अस्त्री इति निषेधात् नित्या नदीसंज्ञा—ङीबन्तत्वात् सुलोपः ।

स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः	स्त्रियै	स्त्रीभ्यां	स्त्रीभ्यः
हे स्त्रि	,,	,,	स्त्रियाः	,,	,,
स्त्रियं, स्त्रीं	,,	स्त्रियः, स्त्रीः	स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
स्त्रिया	स्त्रीभ्यां	स्त्रीभिः	स्त्रियां	,,	स्त्रीषु ।

३६७ । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । (६-४-८२)

असंयोगपूर्वो य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यथा—

ग्रामणीः (ग्राम + नी) ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः; ग्रामण्यं, ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः ग्रामण्या, ग्रामणीभ्याम् इत्यादि । 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' (२३९) इति विशेषविधानात् ङे राम्, ग्रामण्याम् । तथा च षष्ठीबहुवचने सप्तम्येकवचने च तुल्यं रूपम् ।

प्रत्यु०—('अनेकाचः' किम्?) नीः, नियौ, नियः; नियम् इत्यादि ।
('असंयोगपूर्वस्य' किम्?) श्रीः, श्रियौ, श्रियः ।

धात्ववयवभूत एव संयोगोऽत्र गृह्यते ; तेन—

उन्नीः (उत् + नी) उन्न्यौ, उन्न्यः; उन्न्यम् इत्यादौ यण् भवत्येव ।

॥ * ॥ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते ॥

यथा—शुद्धा धीर्यस्य स शुद्धधीः, शुद्धधियौ, शुद्धधियः ।

इयङुवङौ यण् च नपुंसके न भवति, परेण 'नपुंसकस्य झलचः' (७-१-७२) 'इकोऽचि विभक्तौ' (७-१-७३) इति नुमा बाधात् तेन क्लीबे—

सुधी—सुधि सुधिनी सुधीनि, सुधिना सुधिने .. ..
स्वभू—स्वभु स्वभुनी स्वभूनि; स्वभुना स्वभुने... .. ...
ग्रामणी—ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि, ग्रामणिना .. ..

इत्यादीन्येव रूपाणि । तृतीयादौ गालवमतेन पुंवद्भावविकल्पस्तु स्यादेव तेन—सुधिया, सुधिये इत्याद्यपि ॥

३६८ । ओः सुपि । (६-४-८३)

असंयोगपूर्वो य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि प्रत्यये परे । उवङोऽपवादः ॥

खल पुनातीति खलपूः, खलप्वौ, खलप्वः । प्रसूः, प्रस्वौ, प्रस्वः ।
प्रत्यु०—('अनेकाचः' किम्?) पूः, पुवौ, पुवः । सूः, सुवौ, सुवः ।
('असंयोगपूर्वस्य' किम्?)कटप्रूः, कटप्रुवौ, कटप्रुवः ।
('सुपि प्रत्यये' किम्?) लुलु + अतु. = लुलुवतुः— लिट् ।

३६९ । वर्षाभ्वश्च । (६-४-८४) (पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम्) ।

उत्तरसूत्रेण निषेधं बाधितुं यण् विधीयते । यथा—

वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः; पुनर्भ्वौ, पुनर्भ्वः ।

३७० । न भूसुधियोः । (६-४-८५)

भूधातोः सुधीशब्दस्य च यण् न स्यात् । यथा—

स्वभूः, स्वभुवौ, स्वभुवः इत्यादि । | सुधीः, सुधियौ, सुधियः इत्यादि ।

उक्ता सुपां प्रक्रिया । अथ षत्वणत्वयोर्विधिरारभ्यते, योऽत्र सुपीव तिङ्कृत्तद्धितसमासेष्वपि तत्र तत्रोपयुक्तः । तयोः प्रथमम्—

षत्वप्रकरणम् ।

३७१ । अपदान्तस्य मूर्धन्यः । (८-३-५५)

वक्ष्यमाणो मूर्धन्यविधिरपदान्तस्य स्थानिनो भवतीत्यधिक्रियते ऋटुरषा मूर्धन्याः; तेषु षकारढकारावेव विधीयेते, यतः सकारधकारा-वेव स्थानिनौ गृहीतौ । सस्य षत्वं, धस्य ढत्वं च विधीयत इति फलि-तम् । तत्रापि ढत्वविधिर्विरल इति प्रकरणस्य 'षत्वप्रकरणम्' इति नाम कृतम् ॥

३७२ । सहेः साडः सः । (८-३-५६)

साड्रूपस्य सहधातोः सकारस्य मूर्धन्यः षः स्यात् । यथा—

तुराषाट्, तुराषाड्, तुरासाहौ, तुरासाहः; तुरासाहा, तुराषाड्भ्यां...तुराषाट्सु पदान्ते 'हो ढः' (६३) इति ढत्वे जश्त्वे च साड्रूपता सम्भवति, ततस्तत्रैव षत्वम् 'वावसाने' (८-४-५६) (११३) इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'तुराषाट्' इत्यत्रापि षत्वम्

३७३ । इण्कोः । (८-३-५७)

अधिकारोऽयम् । इण् च, कुश्च इण्कुः इति समाहारद्वन्द्वः तस्य पञ्चम्यन्तम् 'इण्कोः' इति । इतोऽनुक्रमिष्यमाणः षत्वविधि विशेषवचनाभावे इण्कवर्गाभ्यां परस्य सस्य बोध्यः ॥

३७४ । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि (८-३-५८)

अयमप्यधिकार. । व्यवायो व्यवधानम्, नुम् इत्यनुस्वारोप लक्षणम् । सकार इण्कुभ्यां साक्षात्परो भवितुमर्हतीति न निर्बन्धः इण्कवर्गयोः, सस्य च, मध्यपतितैरनुस्वारविसर्गशषसैर्व्यवधानं गण्यत इत्यर्थः । एवं परिकरबन्धं कृत्वा विधिमारभते—

३७५ । आदेशप्रत्यययोः । (८-३-५९)

इण्कुभ्यां परस्यापदान्तस्य सस्य षः स्यात्, यदि स सका आदेशः प्रत्ययावयवो वा भवति; नुम्विसर्गशर्व्यवायेऽपि चायं स्यात् यथा—

एस = एषः—'तदोः सःसौ..' (३१५) इत्यादेशः सकारः ।

सुषुवे —धात्वादेः षः सः ,, ,,

हरिसु = हरिषु—सुप्प्रत्ययावयव मकार·
गुरुषु, पितृषु, रामेषु, गीर्षु.. ...इण पर ,,
वाक्षु, कुड्क्षु.. .. . कवर्गात् ,,

प्रत्यु०—('इण् कुभ्याम्' किम?) नामसु, राजसु, सम्पत्सु।
('अपदान्तस्य' किम?) हविस्,–हवि, हविर्भिः, धनुस्,–धनु धनुर्भिः।
('आदेशप्रत्यययोः' किम?) विसम्।

नुमादिव्यवधानेऽपि षत्वं यथा—

हवींषि, धनूंषि—नुमा व्यवधानम्।
हविःषु, धनुःषु—विसर्गेण।
हविष्षु, धनुष्षु—सकारेण।

अत्र हविस्+सु इति स्थिते प्रकृतिसकारस्य पदान्तत्वात् षत्वं न भवति; प्रत्ययसकारस्य प्रकृतिसकारव्यवधानेऽपि 'शर्व्यवायेऽपि' इति षत्वम्; ततः ष्टुत्वेन प्रकृतिसकारस्य षः, हविष्षु इति रूपसिद्धिः। एतदर्थमेव शर्व्यवायेऽपीत्युक्तम्। अन्यथा सकारस्य सकारेण व्यवधानं धूर्तप्रलापः स्यात्[1]। 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इति तिस्रादेशस्य षत्वं मा भूदिति 'आदेशः प्रत्ययावयवो वा' इति भेदेन व्याख्यातम्। आगमानां प्रत्ययावयवत्वेन ग्रहणात् 'सर्वेषाम्' इत्यादौ सुटः षत्वम्॥

[३७६। शासिवसिघसीनां च। (८-३-६०)

एषामिण्कुभ्यां परस्य सस्य षः। धात्ववयवत्वेनाप्राप्तौ वचनम्। यथा—

शास्—शिष्ट, अशिषत्, शिष्यः।
वस्—उषितम्; उषित्वा।
घस्—जक्षतुः; जक्षुः।

प्रत्यु०—('इण्कोः' किम?) शास्ति; वसति; जघास।

---

१. शर् = श-ष-साः। एषु शस्य 'व्रश्चभ्रस्ज' इति षत्व, 'झलां जश्' इति जश्त्व वा, षस्य 'षढोः' इति कत्व च सकारे परेऽवश्य भावि। परिशेषात् सकारव्यवधान एव उदाहरणसम्भवः। इत्थ च प्रत्याहारग्रहण चिन्त्यप्रयोजनमित्यभिसंधिः।

३७७। स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्। (८-३-६१)

अभ्यासगतादिणः षत्वं कृतषत्वे सनि स्तुधातोर्ण्यन्तानां चैव नान्येषाम्। था—

सु—तुष्टूषति—, ण्यन्तम्—सिषेवयिषते।

प्रत्यु०—(अन्येषां तु) सिच्—सिसिक्षति, सू—सुसूषते।

३७८। सः स्विदिस्वदिसहीनां च। (८-३-६२)

एषां कृतषत्वे सनि सस्य स एव। षत्वनिषेधार्थं वचनम्। यथा—

सिस्वेदयिषति; सिस्वादयिषति; सिसाहयिषति।

३७९। प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि। (८-३-६३)

'परिनिविभ्यः सेवसित...' इति ७०-तमसूत्रे सितशब्दात् प्राक् विधयः आगमेन व्यवधानेऽपि स्युः। यथा—

अभ्यषुणोत्; अभ्यषिचत्, न्यषेधत्; न्यषीदत् इत्यादि। 'उपसर्गात् सुनो-ति...' (३८१) 'सदिरप्रतेः' (३८२) इति वक्ष्यमाण षत्वम्।

३८०। स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य। (८-३-६४)

'उपसर्गात् सुनोति' इति उत्तरसूत्रे स्थाशब्दात् प्रभृति 'परिनिविभ्यः .' (३८६) इति सूत्रे 'सित' इत्यतः प्राचीनानामभ्याससकारस्य अभ्यासव्यवधाने-ऽपि प्रकृतिसकारस्य च षत्वं स्यात्। यथा—

स्था—अधितष्ठौ—अभ्यासव्यवधाने। सेन—अभिषिषेणयिषति।

अभ्यासस्येति वचन नियमार्थम्। स्थादिष्वेव अभ्याससकारस्य षत्वमिति, नान्यत्र 'अ-भिसुसूषति' इत्यादौ।

३८१। उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-स्तौति-स्तोभति-स्था-सेनय-सेध-सिच-सञ्ज-स्वञ्जाम्। (८-३-६५)

उपसर्गस्थान्निमित्तात् (इण् कुभ्यां) परस्य सुनोत्यादीनां सस्य षः। यथा—

सु—अभिषुणोति—अभ्यषुणोत्। सु—अभिषुवति—अभ्यषुवत्। इत्यादि।

३८२। सदिरप्रतेः। (८-३-६६)

उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य सस्य षः। न तु प्रतेः परस्य। यथा—

निषीदति—न्यषीदत् (३७९) निषसाद (३८०)। प्रत्यु०—प्रतिसीदति।

३८३। स्तम्भेः। (८-३-६७)

पूर्ववत्। यथा—अभिष्टभ्नाति; अभ्यष्टभ्नात्।

३८४ । स्तम्भेः ष आलम्बनाविदूर्ययोः । (८-३-६८)

स्तम्भेः षः स्यात् उक्तयोरर्थयोः । यथा—

अवष्टभ्यास्ते—आलम्बने । अवष्टब्धा सेना—आविदूर्ये (सामीप्ये) ।

३८५ । वेश्च स्वनो भोजने । (८-३-६९)

विपूर्वस्य स्वनतेः भोजनेऽर्थे षत्वम् । यथा— विष्वणति—सशब्द भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

प्रत्यु०—('भोजने' किम्?) विस्वनति मृदङ्गः ।

३८६ । परिनिविभ्यः सेव-सित-सय-सिवु सह सुट्-स्तु स्वञ्जाम् । (८-३-७०)

परि, नि, वि इत्युपसर्गेभ्यः सेवादीनां सस्य षः । यथा—

परिषेवते—निषेवते—विषेवते । परिषहते—निषहते—विषहते ।

सुट्—परिष्करोति—पर्यष्करोत् इत्यादि ।

'उपसर्गात् सुनोति...' इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्जोर्ग्रहणमुत्तरसूत्रेण अड्व्यवाये विकल्पार्थम् ।

३८७ । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि । (८-३-७१)

पूर्वसूत्रोक्तेषु सिवादीनाम् अड्व्यवायेऽपि विकल्पेन षत्वम्; सितात् प्राक् तु नित्यमुक्तं (३७९)। तथा च सितात् परं अड्व्यवाये कथञ्चिदपि न षत्वम् । यथा--व्यसहत, व्यषहत । पर्यसहत, पर्यषहत इत्यादि ।

३८८ । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् । (८-३-७८)

अत्र धः इति धकारस्य स्थानिनो ग्रहणात् मूर्धन्यो ढकारः । इणन्तादङ्गात् परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धकारस्य ढः स्यात् । 'षीध्वम्' इति आत्मनेपदाशीर्लिङ्मध्यमबहुवचनप्रत्ययरूपम् । यथा—

च्यु—च्योषीढ्वम्—षीढ्वम् । च्यु—अच्योढ्वम् लुङ् ।

कृ—चकृढ्वे—लिट् ।

'इण्कोः' इत्यधिकारे 'इणः' इति पुनर्ग्रहणं कोर्निवृत्त्यर्थम् । तेन पच्—पक्षीध्वं, यज्—यक्षीध्वम् इत्यादौ न मूर्धन्यः ।

३८९ । विभाषेटः । (८-३-७९)

इणः परात् इटः उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां ढो वा । यथा—

लु—लविषीध्वं, लविषीढ्वम् । लुलुविध्वे, लुलुविढ्वे ।

३९० । सुषामादिषु च । (८ ३ ९८)

दयः शब्दाः कृतषत्वा निपात्यन्ते । यथा—

ामन् = सुषामन् । दुष्षन्धिः, सुष्षन्धिः । सुष्ठु, दुष्ठु इत्यादि ।

३९१ । ह्रस्वात् तादौ तद्धिते । (८ ३-१०१)

परस्य सस्य षः तकारादौ तद्धिते परे । यथा—

+ तय = चतुष्टयम् । पदान्तेऽपि आदेशप्रत्ययभिन्नस्यापि षत्वार्थं वचनम् ।

३९२ । सात्पदाद्योः (न) । (८-३-१११)

ति तद्धितप्रत्ययस्य पदादिसकारस्य च न षत्वम् । यथा—

त्, गुरुसात्, पितृसात् । दधि सिञ्चति, मधु सिञ्चति ।

णत्वप्रकरणम् ।

९३ । रषाभ्यां नो णः समानपदे । (८-४-१)

काराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्; रेफषकारौ नकारश्च

दे वर्तन्ते चेत् । यथा—

चतुर्णां, वितीर्णे, पुष्णाति, मुष्णाति ।

—('समानपदे' किम्?) अग्निर्नयति ।

॥ ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् । यथा—तिसृणां, पितॄणाम् ।

९४ । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । (८-४-२)

त्याहारः, कवर्गः, पवर्गः, आङ् उपसर्गः, नुमागमः एभि-

तैर्भवं समस्तैर्वा व्यवधानेऽपि रेफषकारऋकारेभ्यः परस्य

त् समानपदे । यथा—

अड्व्यवाये—करिणा, गुरुणा, चोरेण, पुरुषेण ।

कवर्ग—अट्—अर्केण, मूर्खेण, मृगाणाम् ।

पवर्ग „ —दर्पेण, चर्मणा, पुष्पेण ।

आङ् „ —पर्याणद्धम् ।

नुम् „ —बृंहणम् ।

अट्पवर्ग „ —ब्रह्मणा, रामेण ।

--('समानपदे' किम्?) वारिनिधिः ।

३९५ । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च (वा पूर्वपदात्) । (८-४-११)

प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च यो नकारः तस्य पूर्वपदस्था-न्निमित्तात् परस्य वा णत्वम्—असमानपदे णत्वमिदमिति स्वरूपेण सिध्यति । यथा—

प्रातिपदिकान्ते—माषवापिणौ—माषवापिनौ ।
नुमि—माषवापाणि—माषवापानि ।
विभक्तौ—माषवापेण —माषवापेन ।

३९६ । एकाजुत्तरपदे णः । (८-४-१२)

एकाच् उत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः तस्मिन् समासे प्राति-पदिकान्तनुम्विभक्तिनकारस्य पूर्वपदस्थं निमित्तमादाय नित्यं णत्वम् । विकल्पनिवृत्त्यर्थं ण इति पुनर्ग्रहणम् । यथा—

प्रातिपदिकान्ते—वृत्रहणौ, वृत्रहणः ।
नुमि —क्षीरपाणि ।
विभक्तौ —क्षीरपेण ।

३९७ । कुमति च । (८-४-१३)

कवर्गवत्युत्तरपदेऽपि नस्य पूर्ववण्णत्वम् । यथा—

प्रातिपदिकान्ते—वस्त्रयुगिणौ, स्वर्गकामिणौ ।
नुमि —वस्त्रयुगाणि, स्वर्गकामाणि ।
विभक्तौ —वस्त्रयुगेण, स्वर्गकामेण ।

[३९८ । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (८-४-१४)

णोपदेशस्य धातोः नकारस्य उपसर्गस्थं निमित्तमादाय णत्वं स्यात् समासे असमासेऽपि । यथा—

प्रणामः—प्रणमति ; परिणामः—परिणमति ।
प्रत्यु०—('णोपदेशस्य' किम् ?)—प्रनर्दति ।

३९९ । हिनुमीना । (८-४-१५)

अनयोर्नस्य उपसर्गस्थं निमित्तमादाय णत्वम् । यथा—

प्रहिणोति—प्रमीणाति ।

४०० । आनि लोट् । (८-४-१६)

आनि इति लोडुत्तमस्य नकारस्य उपसर्गस्थं निमित्तमादाय णत्वम् । यथा— प्रभवाणि, प्रवपाणि, परियाणि ।

४०१ । नेर्गद-नद-पत-पद-घु-मा-स्यति-हन्ति-याति-वाति-द्राति-प्साति-वपति-वहति-शाम्यति-चिनोति-देग्धिषु च । (८-४-१७)

नि इत्युपसर्गस्य नस्य उपसर्गस्थं निमित्तमादाय णत्वम् । गद-दादिषु परेषु यथा—प्रणिगदति, प्रणिनदति, परिणिनदति इत्यादि ।

४०२ । शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । (८-४-१८)

अककारखकारादिः अषकारान्तश्च यो धातुरुपदेशे तस्मिन् शेषे रे उपसर्गस्थं निमित्तमादाय नेर्णत्वं वा । यथा—

प्रणिपचति, प्रनिपचति, प्रणिभिनत्ति, प्रनिभिनत्ति ।

प्रत्यु०—('अकखादौ' किम्?) प्रनिकरोति – प्रनिखादति ।

('अषान्ते' किम्?) प्रनिपिनष्टि ।

४०३ । अनितेः । (८-४-१९)

उपसर्गस्थं निमित्तमादाय अनधातोर्नस्य णत्वम् । यथा - प्राणिति—प्राण ।

४०४ । हन्तेरत् पूर्वस्य । (८-४-२२)

अकारपूर्वस्य हन्तेर्नकारस्य उपसर्गस्थं निमित्तमादाय णत्वम् । यथा— प्रहणनं, परिहणनम् । प्रत्यु०—('अत्पूर्वस्य' किम्?) प्रघ्नन्ति, परिघ्नन्ति ।

४०५ । कृत्यचः । (८-४-२९)

कृत्प्रत्ययस्थो यो नकारोऽच उत्तरः तस्य उपसर्गस्थं निमित्तमा-य णत्वम् । अन, मान, अनीय, अनि, निष्ठा एते कृत्प्रत्यया अत्रो-हरणम् । यथा—प्रयाण, प्रयाणीयम् इत्यादि ।

प्रत्यु०—('अचः' किम्?) प्रभुग्नः ।

४०६ । णेर्विभाषा । (८-४-३०)

ण्यन्तात् यो विहितः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्य उपसर्गस्थं मित्तमादाय वा णत्वम् । यथा—प्रयापण, प्रयापनम् ।

४०७ । हलश्चेजुपधात् । (८-४-३१)

हलादिर्यो धातुरिजुपधः तस्मात् परो यः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नस्य उपसर्गस्थं निमित्तमादाय वा णत्वम् । यथा—प्रकोपनम्, प्रकोपणम् ।

४०८ । इजादेः सनुमः । (८-४-३२)

इजादेः सनुमो हलन्तात् धातोर्विहितो यः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नस्य उपसर्गस्थं निमित्तमादाय णत्वम् । यथा—प्रेङ्खणम् ।

सनुमश्चेत् इजादेरेवेति नियमार्थमिदम् ।

४०९ । न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । (८-४-३४)

एषामुपसर्गस्थं निमित्तमादाय कृत्प्रकारस्य न णत्वम् । यथा—प्रभान, परिभवनम् इत्यादि ।

४१० । षात् पदान्तात् । (८-४-३५)

पदान्तात् षकारात् परस्य न णत्वम् । यथा—निष्पादन, दुष्पादनम इत्यादि प्रत्यु०—('षात्' किम्?) निर्णयः । ('पदान्तात' किम्?) पुष्णाति ।

४११ । पदान्तस्य । (८-४-३७)

पदान्तस्य नकारस्य न णत्वम । यथा—रामान्, वृक्षान्, पितॄन्, कुर्वन् ।

४१२ । पदव्यवायेऽपि । (८-४-३८)

पदव्यवधानेऽपि न णत्वम । 'प्रातिपदिकान्त' (३९५) इत्यादिना प्राप्तिः । यथा—माषकुम्भवापेन, चतुरङ्गयोगेन, पर्यवनद्धम् ।

४१३ । क्षुभ्नादिषु च । (८-४-३९)

न णत्वम् । यथा—क्षुभ्नाति, तृप्नोति इत्यादि ।

नामरूपावलिः ॥

अत्र सुपां प्रक्रियाकथने प्रत्ययानां प्रकृतीनां च विकाराः पृथक् निरूपिताः । रूपाणि तु उभयेषां युगपत् प्रवर्तनेनैव सिद्ध्यन्ति ; अत सुखार्थं तत्तत्प्रक्रियानुसंधानपुरस्सरं सामान्यशब्दानां रूपावलिर्विलिख्यते । विशेषशब्दानां तु रूपाणि तत्र तत्रैव प्रायशो दर्शितानि ॥

अकारान्तः पुल्लिङ्गो राम शब्दः ॥

एकवचनम् ।	द्विवचनम् ।	बहुवचनम् ।
प्र—रामः (रुत्वविसर्गौ)	रामौ (वृद्धिरेचि)	रामाः (प्रथमयोः पूर्वसवर्णः)
स – हे राम एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेरिति लोपः	रामौ ,,	रामाः ,,
द्वि—रामम् (अमि पूर्वः)	रामौ ,,	रामान् (तस्माच्छसो नः पुंसि)
तृ—रामेण टाङसिङसामिनात्स्याः, णत्व	रामाभ्यां (सुपि चेति दीर्घ)	रामैः (अतो भिस ऐस्)
च—रामाय (ङेर्यः, सुपि च)	रामाभ्यां ,,	रामेभ्यः (बहुवचने झल्येत्)
पं –रामात् (ङसेरात्)	रामाभ्यां ,,	रामेभ्यः ,,
ष—रामस्य (ङस स्यः)	रामयोः (ओसि चेत्येत्व)	रामाणां (ह्रस्वनद्यापो नुट्, नामीति दीर्घः, णत्वम्
स—रामे (आद्गुण)	रामयोः ,,	रामेषु बहुवचने झल्येत्, षत्वम्

स्त्रियां ङ्याब्भ्यां विषयापहारात् अकारान्तो नास्त्येव ।

नपुंसके धनशब्दः ॥

प्र / द्वि —धनं (अतोऽम्, अमि पूर्वः)	धने (नपुंसकाच्चेत्यौङः शीः)	धनानि (जश्शसोः शि, नपुंसकस्य झलचः इति प्रकृतेर्नुम्; नान्तत्वात् सर्व...चासम्बुद्धाविति दीर्घः ।

शेषं पुंवत् ।

पुंसि सर्वशब्दः ॥

सर्वः	सर्वौ	सर्वे	(जसः शी)
हे सर्व	सर्वौ	सर्वे	
सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	
सर्वेण	सर्वाभ्यां	सर्वैः	
सर्वस्मै (ङे· स्मै)	सर्वाभ्यां	सर्वेभ्यः	
सर्वस्मात् (ङसः स्मात्)	सर्वाभ्यां	सर्वेभ्यः	
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	आमि सर्वनाम्नः सुट्, बहुवचने झल्येत्, षत्वम्
सर्वस्मिन् (ङेः स्मिन्)	सर्वयोः	सर्वेषु ।	

क्लीबे—सर्वं सर्वे सर्वाणि । पुनस्तद्वत्, शेषं पुंवत् ।

जसः शी, स्मात्-स्मिनौ, ङेः स्मै, सुट् चामः सर्वनामसु ।

शीस्मात्स्मिनस्तु पूर्वादिनवकस्य विकल्पिताः ॥

आकारान्तः ।

आकारान्ताः शब्दाः पुंसि न सुप्रसिद्धाः । स्त्रियामकारान्ता आप्प्रत्ययेन आकारान्ता भवन्ति ; तादृशा एव प्रायः सर्वेऽप्याकारान्ताः । क्लीबे तु 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वविधानाद्दीर्घान्ताः सर्वे ह्रस्वान्ता भवन्ति । ततो ह्रस्वान्त्यमेव रूपं च । क्विबन्तत्वेन धात्वात्मका आदन्ताः (विरलप्रयोगाः) पुंस्त्रियोस्तुल्यरूपाः । तेषां भसंज्ञायाम् 'आतो धातोः' इत्याकारलोप एव प्रक्रिया ॥

विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः	विश्वपे	विश्वपाभ्यां	विश्वपाभ्य ।
हे ,,	,,	,,	विश्वपः	,,	,, ।
विश्वपाम्	,,	विश्वपः	,,	विश्वपोः	विश्वपाम् ।
विश्वपा	विश्वपाभ्यां	विश्वपाभिः	विश्वपि	,,	विश्वपासु ।

स्त्रियाम् आबन्ताः ।

रमा	(हल्ङ्यादिलोपः)	रमे (औङ आप इति शी)	रमाः (सवर्णदीर्घः)
हे रमे	(सम्बुद्धौ चेत्येत्वं, एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेरिति लोपः)	रमे	रमाः
रमां	(अमि पूर्वः)	रमे	रमाः
रमया	(आङि चाप इत्येत्वं)	रमाभ्यां	रमाभिः

रमायै	(याडापः)	रमाभ्यां	रमाभ्यः	
रमायाः		रमाभ्यां	रमाभ्यः	ह्रस्वनद्याप इति नुट्, णत्वम् ।
रमायाः		रमयोः	रमाणां	
रमायां	(याडापः ङेराम्)	रमयोः	रमासु ।	

आबन्तं सर्वनाम ।

सर्वा		सर्वे	सर्वाः
हे सर्वे		सर्वे	सर्वाः
सर्वा		सर्वे	सर्वाः
सर्वया		सर्वाभ्यां	सर्वाभिः
सर्वस्यै	सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च	सर्वाभ्यां	सर्वाभ्यः
सर्वस्याः	(,,)	सर्वाभ्या	सर्वाभ्यः
सर्वस्याः	(,,)	सर्वयोः	सर्वासा (आमि सर्वनाम्नः सुट्)
सर्वस्यां	(,,)	सर्वयोः	सर्वासु ।

इदुदन्तौ (घिसंज्ञौ)—पुंसि—हरि-गुरुशब्दौ—

रिः / रुः	रुत्वविसर्गौ	हरी / गुरू	प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	हरयः / गुरवः	जसि चेति गुणः ।
हरे / गुरो	ह्रस्वस्य गुणः, एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेरिति सुलोपः	हरी / गुरू	,,	हरयः / गुरवः	
रिम् / रुम्	अमि पूर्वः	हरी / गुरू		हरीन् / गुरून्	तस्माच्छसो न. पुंसि
रिणा / रुणा	आङो नाऽस्त्रियां णत्वं	हरिभ्यां / गुरुभ्यां		हरिभिः / गुरुभिः	
रये / रवे	घेर्ङितीति गुणः	हरिभ्यां / गुरुभ्यां		हरिभ्यः / गुरुभ्यः	
रेः / रोः	घेर्ङितीति गुणः, ङसिङसोश्चेति पूर्वरूपम्	हरिभ्यां / गुरुभ्यां		हरिभ्यः / गुरुभ्यः	
रेः / रोः	,,	हर्योः / गुर्वोः	सन्धिः यण्	हरीणाम् / गुरूणाम्	ह्रस्वनद्यापो नुट्, नामीति दीर्घः, णत्वम् ।
रौ / रौ	अच्च घेरिति प्रकृतेरत्त्वं, डेरौत्त्वं च	हर्योः / गुर्वोः		हरिषु / गुरुषु	आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम्

स्त्रियां मतितनुशब्दौ—

अनयोः चतुर्थ्याद्येकवचनेषु ‘ङिति ह्रस्वश्च’ ... विशेषः । नदीकार्यं चात्र ङे - ङसि - ङस्सु ‘आण्न... यस्य आडागमः; ङौ ‘ङेराम्नद्याम्नीभ्यः’ इत्याम। ... तन्वै; मत्याः, तन्वाः; २. मत्यां तन्वां; इति च वैक...

क्लीबे वारित्रपुशब्दौ

	एकवचनम्		द्विवचनम्		बहुवचनम्	
प्र – द्वि –	वारि त्रपु	स्वमोर्नपुंसकादिति लुक्	वारिणी त्रपुणी	नपुंसकाच्चेत्यौङः शी, इकोऽचि विभक्ताविति अक्तेर्नुम् णत्वं	वारीणि त्रपूणि	जश्शसोः शिः, नपुंसकस्य झलच इति नुम्, सर्वनाम ..... सम्बुद्धौ इति दीर्घः, णत्वम् ।
हे –	वारि, वारे त्रपु, त्रपो	गुणविकल्पः	वारिणी त्रपुणी		वारीणि त्रपूणि	
तृ –	वारिणा त्रपुणा	इकोऽचि विभक्ताविति नुम्, णत्वं	वारिभ्यां त्रपुभ्यां		वारिभिः त्रपुभिः	
च –	वारिणे त्रपुणे	नुम्, णत्वं	वारिभ्यां त्रपुभ्यां		वारिभ्यः त्रपुभ्यः	
पं –	वारिणः त्रपुणः	नुम्, णत्वं	वारिभ्यां त्रपुभ्यां		वारिभ्यः त्रपुभ्यः	
	वारिणः [illegible]		[illegible]		[illegible]	

सम्बुद्धौ 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति, सोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्ष-
भावात् 'ह्रस्वस्य गुणः' न प्राप्नोति । तथापि तस्य गुणस्य विकल्प
ष्यते । स चैवं सिध्यति—'ह्रस्वस्य गुणः सम्बुद्धौ' इत्यनुवृत्ति-
स्कृते सूत्रे 'सम्बुद्धौ' इति सप्तमी परसप्तमीति पक्षे सम्बुद्धौ परतो
हितत्वादङ्गकार्यं गुणो 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधान्न
वर्तते । 'सम्बुद्धौ' इति विषयार्थे सप्तमीति चेत् व्याख्यायते, तर्हि
ङ्गकार्यत्वाभावात् स्यादेव प्रत्ययलक्षणेन गुणः । उभयोः पक्षयोः प्रा-
ण्याद्विकल्पः फलति । अन्ये त्वभीष्टमिदमन्यथा साधयन्ति । यथा—
'इकोऽचि विभक्तौ' इति सूत्रे 'अचि'-ग्रहणमत्र ज्ञापकम् । तथा
:—सूत्रे तस्मिन् 'अचि' इति किमर्थमुक्तम्? हलि मा भूदिति ।
ल्यपि कामं प्रवर्तताम्, को दोषः—'वारिन् भ्याम्,' 'वारिन् भिः'
त्याद्यनिष्टं रूपमापतेत् । नैष दोषः—'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य'
ति 'राजभ्याम्' इत्यादिष्विव नलोपो भविष्यति । भवतु, तथापि
म्बुद्धौ दोषः स्यात्, 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति तत्र नलोपस्य निषे-
ात् । नायमपि दोषः, सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणनिषेधान्न
म्बुद्धिः परास्ति । एवम् 'अचि'-ग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति प्रत्यय
लक्षणनिषेधोऽनित्य इति । प्रत्ययलक्षणनिषेधः सम्बुद्धौ कदाचिन्न प्रव
तेति भीत्यैव किलाचार्यः 'अचि' इत्युक्तवान् । इति । व्याख्यात्
क्तादृष्टान्ततया प्रपञ्चोऽयमत्रास्माभिरादृतः ॥

तथा च सम्बुद्धौ वारे, वारि; त्रपो, त्रपु; कर्तः, कर्तृ इति
सर्वत्र गुणविकल्प इष्यते । वारिणे, वारिणः इत्यादौ 'घेर्ङिति' इति

---

१. इकोऽचि व्यञ्जने माभूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।
स्वरो वै श्रूयमाणोऽपि लुप्ते किन्न भविष्यति ॥
रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि ।
नुङ्वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो इति ॥

गुणः परत्वान्नुमा बाध्यते । आमि तु—'नुमचिरतृज्वद्भावे० नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति भाष्यवचनात् परमपि नुमम् बाधि नुट् भवति । नुटि च कृते नामि' इति दीर्घः । पूर्वविप्रतिषेधो न विप्रतिषेधे पूर्वं कार्यमिति विपरीता व्यवस्था । 'इकोऽचि...' ! नुम्, 'अचि र ऋतः,' 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इति तृज्वद्भावः एतान् परा० बाधित्वा नुट् भवेदिति भाष्यवाक्यार्थः ॥

ईकारान्तः ।

(१) अव्युत्पन्नाः (उणादिनिष्पन्ना वा), (२) क्विबन्तधात्वा० काः, (३) ङ्यन्ताश्चेति त्रिविधा ईकारान्ताः । तत्राव्युत्पन्नेषु ययी-प वातप्रम्यादयः पुंसि; लक्ष्मी-तरी-तन्त्र्यादयः स्त्रियां च त्रिचतु एव । क्विबन्तेषु पञ्चषाः प्रसिद्धाः पुंस्त्रियोस्तुल्यरूपाश्च । ते च इय० देशिनो यणादेशिनश्चेति द्विविधाः । ङ्यन्ता एव भूयिष्ठाः । यद्यपि नित्यस्त्रीलिङ्गास्तथापि पुंस्यपि उपसर्जनीभूता द्वित्रा ङ्यन्तकार्यं (सु० यं) लभन्ते । त्रिविधानामपि नित्यस्त्रीलिङ्गानाम्

सम्बुद्धौ ह्रस्वता ङेराम्, आड्योगो ङसिङेङसाम् ।
आमि नुट् चेति चत्वारि नदीकार्याणि सुप्स्विह ॥

इति परिगणितानि नदीकार्याणि भवन्ति । पुंसि प्रथमलिङ्गग्रहणान्न० त्वम् । क्लीबे तु सर्वेऽपि ह्रस्वादिकारान्ता भवन्ति ॥

१. अव्युत्पन्नः पुंसि पपीशब्दः—(पाति लोकमिति पपीः सूर्यः)

पपीः	पप्यौ	पप्यः	पप्ये	पपीभ्यां	पपी०
हे पपीः	पप्यौ	पप्यः	पप्यः	पपीभ्यां	पपी०
पपीं { अमि पूर्वः }	पप्यौ	पपीन् { तस्माच्छसो नः पुंसि }	पप्यः	पप्योः	पप्य०
पप्या	पपीभ्यां	पपीभिः	पपी { सवर्ण दीर्घ }	पप्योः	पपी०

२. क्विबन्तः पुंसि सुधीशब्दः—(इयङादेशी)

सुधीः	सुधियौ	सुधियः	सुधिये	सुधीभ्यां	सुधीभ्यः
हे सुधीः	,,	,,	सुधियः	,,	,,
सुधियं	,,	,,	,,	सुधियोः	सुधियां
सुधिया	सुधीभ्यां	सुधीभिः	सुधियि	,,	सुधीषु ।

ग्रामणीशब्दः—(यणादेशी)

ग्रामणीः	ग्रामण्यौ	ग्रामण्यः	ग्रामण्ये	ग्रामणीभ्यां	ग्रामणीभ्यः
हे ,,	,,	,,	ग्रामण्यः	,,	,,
ग्रामण्यम्	,,	,,	,,	ग्रामण्योः	ग्रामण्याम्
ग्रामण्या	ग्रामणीभ्यां	ग्रामणीभिः	ग्रामण्यां (ङेराम्)	,,	ग्रामणीषु

अमि शसि च परत्वादियङ्यणौ, न तु पूर्वरूपपूर्वसवर्णदीर्घौ ।

१. अव्युत्पन्नः स्त्रियां लक्ष्मीशब्दः—

लक्ष्मीः	लक्ष्म्यौ	लक्ष्म्यः	लक्ष्म्यै (आण्नद्याः)	लक्ष्मीभ्यां	लक्ष्मीभ्यः
हे लक्ष्मि (नदीह्रस्वः)	,,	,,	लक्ष्म्याः	,,	,,
लक्ष्मीम्	,,	लक्ष्मीः पूर्वसवर्णदीर्घः	,,	लक्ष्म्योः	लक्ष्मीणां (नदीत्वान्नुट्)
लक्ष्म्या	लक्ष्मीभ्यां	लक्ष्मीभिः	लक्ष्म्यां (ङेराम्)	,,	लक्ष्मीषु ।

२. क्विबन्ताः स्त्रियाम्—

एषु विशेष्यनिघ्नाः पुंवत् । नित्यस्त्रीलिङ्गानामियङादेशिनां स्त्रीशब्दवर्जं सम्बुद्धौ न नदीह्रस्वम्; अन्यत्र नदीकार्याणि वा । यणादेशिनां तु नित्यस्त्रीलिङ्गानां (सन्ति चेत्) नित्यं नदीकार्यम् ॥

३. ङ्यन्तः स्त्रियां गौरीशब्दः—

सौ हल्ङ्यादिलोपो विशेषः; शेषं लक्ष्मीवत् ।

ऊकारान्तः—

ईकारान्तवत्; ङ्यन्त इति विभागो नास्तीत्येव भेदः ।

ऋकारान्ताः । पुंसि कर्तृशब्दः—

र्ता	{ अनङ्, उपधा-दीर्घः, हल्ङ्यादि-लोपः, नलोपः, }	कर्तारौ { ऋतो ङीति गुणः अप्तृ-ञिति दीर्घश्च }	कर्तारः (गुणदीर्घौ)
कर्तः { गुणः, हल्ङ्यादि-लोपश्च }		,, ,,	,,
र्तारम् (गुणदीर्घौ)		,,	कर्तॄन् (पूर्वसवर्णदीर्घः
र्त्रा	(सन्धिः यण्)	कर्तृभ्यां	कर्तृभिः
र्त्रे	(,,)	,,	कर्तृभ्यः
र्तुः	(ऋत उत्)	,,	,,
,	,,	कर्त्रोः	कर्तॄणां (नुट्दीर्घौ)
र्तरि	(गुणः)	,,	कर्तृषु (षत्वम्)

पितृप्रभृतीनामव्युत्पन्नानां सर्वनामस्थाने दीर्घाभावो भेदः ।

स्त्रियां 'मातृ'-शब्दः—

शसि मातॄः ; शेषं पितृवत् । स्वसृशब्दस्य शसि स्वसॄः ; शेषं कर्तृवत् ;
यां स्वस्रादिसप्तकमेव ऋकारान्तम् ; अन्येषां 'ऋन्नेभ्य...' इति ङीब्विधानात्

क्लीबे कर्तृशब्दः—

इदुदन्तवन्नुमागमेन रूपसिद्धिः । क्लीबे इगन्तानां विशेष्य
नेघ्नानां गालवमतेन तृतीयादिषु पुंवद्भावे पुलिङ्गरूपाणि च ।।

एजन्ता विरला एव शब्दाः ; तेषूपलभ्यमानाः प्रागेव दर्शित
क्रियाश्च । हलन्तेष्वप्येवमेवोन्नेया रूपसिद्धिः । तेषु प्रायः प्रत्ययानामा
शाभावात् सुगमतरा प्रक्रिया । सर्वनामस्थानकार्यं, पदकार्यं, भकार्यं
ति विभागं पुरस्कृत्य प्रकुर्यात् । हल्सन्धावुक्ताः कुत्व-ढत्व-षत्व-जश्त्व
र्त्व-रुत्वादयः पदान्तविकारा अप्यनुसंधेयाः ।।

॥ तिङन्तप्रक्रिया ॥

• फलानुकूलो व्यापारः, व्यापारजन्यं फलं वा क्रिया । यथा—
चनक्रियायां पात्राधिश्रयणाग्निज्वालनादिर्व्यापारः, तण्डुलादिषु विक्लेव
फलम्; यथा च गमनक्रियायां चलनं व्यापारो देशान्तरसंयोगश्च फलम्
एवमन्यत्रापि फलव्यापारावूह्यौ । क्रिया तावत् शौर्यसौन्दर्यवैदुष्यादि
गुणवत् द्रव्यमाश्रित्यैव तिष्ठति, न तु स्वयमेव स्थातुं शक्नोति । क्रियाय
आश्रयभूतं द्रव्यं कारकमित्युच्यते । तथा च क्रियाजनकं कारकमिति
कारकलक्षणम् । तच्च—

अपादानं, संप्रदानं, करणं, तदधेः परम् ।
कर्म, कर्तेति षोढैव पाणिन्युक्तमनुक्रमात् ॥

तत्र व्यापारांशस्याश्रयः कर्ता; फलांशस्याश्रयः कर्म; क्रियासिद्धौ साधकी
भूय कर्तुर्यदुपकरोति तत् करणम्; कर्तृकर्मान्यतरद्वारा क्रियाया आधारभूत
अधिकरणम् इत्यादि । यथा—देवदत्तस्तण्डुलं पचतीत्यत्र पात्राधिश्रय
णाग्निज्वालनादिरूपो व्यापारो देवदत्तमाश्रित्य तिष्ठतीति देवदत्तः कर्ता
विक्लेदरूपस्य फलस्याश्रयस्तण्डुल इति तण्डुलः कर्म । दण्डेन हन्तीत्यादौ
हननक्रियासाधने कर्तुर्दण्डोऽत्यन्तमुपकरोतीति दण्डः करणम् । तथ
स्थाल्या तण्डुलं पचतीति पचनक्रियायाः कर्मभूततण्डुलद्वारा आधारभूत
स्थाली अधिकरणमित्यादि । यत्र व्यापारः फलञ्चैकमेव द्रव्यमाश्रित्याव
तिष्ठते सा क्रिया अकर्मिका । यथा निद्रातीति । निद्राक्रियायां हि देव
दत्तो निद्रातीत्यादौ विषयेभ्यो मनोव्यावर्तनरूपो व्यापारः, विश्रमजन्य
तवीभावप्रतिपत्तिरूपं फलं च देवदत्तं कर्तारमेवाश्रयतः। फलव्यापारयो
र्व्यधिकरण्ये (आश्रयभेदे) एव क्रियायाः कर्मसंभवः । एवं कारकेषु
कर्ता प्रधानम् । किञ्च स एव हि क्रियाया मुख्यांशस्य व्यापारस्याश्रयः

र्तुरनन्तरं कर्मणः प्राधान्यं, क्रियायामप्रधानांशस्य फलस्याश्रयत्वात्। न्यानि तु कारकाणि करणादीनि परिकरमात्रम् ॥

क्रिया किल द्रव्यमाश्रित्यैव तिष्ठतीत्युक्तम्; तथा च वृक्षावल-म्बिन्या लताया इव आश्रयभूतद्रव्यप्रतीतिपूर्वमेव क्रियायाः प्रतीति-र्जायते। आश्रयेषु च कर्ता कर्म च धातुवाच्यांशस्य समवायीति प्रधानम्। तराणि तु प्रकृतधातुवाच्यव्यापाराक्षिप्तानामवान्तरव्यापाराणामाश्रया त्यप्रधानम्। अतः कर्तृकर्माविनाभावेनैव क्रियाया बोधो जायते। यत्र र्तारं पुरस्कृत्य क्रिया भासते तत्र कर्तरि प्रयोगः; यत्र कर्म पुरस्कृत्य क्रिया भासते तत्र कर्मणि प्रयोगः। यदा पुनः कारकसंसर्गं पदान्तर-बोध्यत्वेन विवक्षित्वा केवला क्रिया धातुना विवक्ष्यते तदा भावे प्रयोगः। भावो नाम केवला क्रियैव। समानाधिकरणफलव्यापारवाच-कानां धातूनां कर्ता कर्म च वस्तुत एकमेव। एवञ्जातीयकानामितरान-धीनत्वलक्षणं प्राधान्यं पुरस्कृत्य जायमानो व्यपदेशः कर्तेत्येव युज्यते। यथा—मण्डलेश्वरोऽपि सम्राट् सम्राडित्येव व्यवह्रियते। इत्थमकर्म-काणां कर्म पुरस्कृत्य प्रयोगो न संभवति। यासां क्रियाणां कारकरूपा उपाधयो विरलास्तासामेव निरुपाधिकं प्रतिभानं स्वारसिकं युज्यत इति अकर्मकाणां भावे, कर्तरि च प्रयोगः; सकर्मकाणां तूक्तयुक्त्यैव कर्मणि कर्तरि च प्रयोगः। तदेतदभिसन्धायाचार्यः सूत्रयति—

४१४। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः। (३-४-६९)

कर्तरीत्यनुवर्तते। लकारः कर्तरि कर्मणि च स्यात्। अकर्मके-भ्यस्तु कर्तरि, भावे च। अथ लस्यादेशानाह—

४१५। लस्य। (३-४-७७)

इत्यधिकृत्य—

४१६। तिप्तस्झि-सिप्थस्थ-मिब्वस्मस्-तातांझ-थासाथांध्वम्-इड्वहिमहिङ्। (३-४-७८)

एतेऽष्टादश प्रत्यया लस्यादेशाः स्युः। एषां विभाग उच्यते—

४१७। लः परस्मैपदम्। (१-४-९९)

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा स्युः॥

४१८। तङानावात्मनेपदम्। (१-४-१००)

तङ्प्रत्याहार 'आन' इत्ययं प्रत्ययश्चात्मनेपदसंज्ञः। तङ् इति आताम् इत्यादीनां महिङ्पर्यन्तानां प्रत्याहारः। तिङ् इति च सर्वे-ाम्। तथा च तिप्तस् इत्यारभ्य मस्पर्यन्तानामेव परस्मैपदसंज्ञा। ति-स्तावदेवं द्विविधाः, परस्मैपदमात्मनेपदं चेति। प्रत्ययानां श्लोकेन ग्रहः—

तिप्तसूझिसिप्थस्थमिपश्च वस्मसौ क्रमात् परस्मैपदसंज्ञका अमी।
तातांझथासः पुनरात्मनेपदे भवेयुराथांध्वमिटो वहिर्महिङ्॥

नयोर्विषयं विभजति—

४१९। अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। (१-३-१२)

४२०। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। (१-३-७२)

४२१। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्। (१-३-७८)

उदात्तेतां धातूनां परस्मैपदम्; अनुदात्तेतामात्मनेपदम्; स्वरि-तामुभयमिति व्यवस्था। तत्राजन्तधातूनामजुपेत्करणस्यासौकर्यात् ङ्त आत्मनेपदिनः, ञित उभयपदिनः, निरनुबन्धाः शेषत्वात् परस्मै-दिन इति नियमः कृतः। अत्रोभयपदिनां पदभेदे अर्थभेदोऽप्यस्तीति त्वा 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्युक्तम्। कर्तृगामिनि क्रियाफले त्यर्थः। अत्र क्रियाफलं लौकिकमुपयोगरूपमेव विवक्षितं, न तु ास्त्रीयं व्यापारसहजन्यं फलम्। यथा—पचनक्रिया परार्थमात्मार्थमपि वति। यत्र परार्था क्रिया तत्र परस्मैपदम्, यत्र त्वात्मोपयोगायैव त्रात्मनेपदमित्यन्वर्थे संज्ञे। इयं व्यवस्था प्रयोक्तृणामश्रद्धया काला-

ल्लुप्तप्रचारा विकल्पमात्र इदानीं पर्यवसिता । 'अग्निष्टोमेन स्वर्गकामं यजेत' इत्यादिविधिवाक्येषु 'गयाश्राद्धं करिष्ये' इत्यादिसङ्कल्पेषु च परमनुष्ठीयते । स्वरसंस्कारं विना यतः संस्कृतभाषेदानीन्तनैरेकश्रुत्यै भाष्यते तत उदात्तेत्त्वानुदात्तेत्त्वस्वरितेत्त्वैर्लक्षितः पदविवेकोऽपि सङ्केत मात्रं संवृत्तः, न तूपयोगाय कल्पते । अतो नाम्नां लिङ्गव्यवस्थे धातूनां पदव्यवस्थापि पृथग्यत्नेनैवावगन्तव्या वर्तते । अथोभे अपि पदे त्रिभिः पुरुषैर्विभज्येते—

४२२ । तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । (१-४-१०१)

तिङ उभयोः पदयोस्त्रयः त्रिकाः क्रमादुक्तसंज्ञाः स्युः ॥

४२३ । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । (१-४-१०२)

प्रथमादिपुरुषत्रयं क्रमात् प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञं स्यात् 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति वचनानां विनियोग पूर्वमेवोक्तः । पुरुषाणां तु विनियोगमाह—

४२४ । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । (१-४-१०५

४२५ । अस्मद्युत्तमः । (१-४-१०७)

४२६ । शेषे प्रथमः । (१-४-१०८)

समानमधिकरणं प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयो येषां ते समानाधिकरणाः यथा 'नीलमुत्पलम्' इत्यत्र नीलत्वमुत्पलत्वं च एकमेव वस्तु उत्पल रूपमाश्रित्य तिष्ठति; अतो नीलपदम् उत्पलपदस्य समानाधिकर विशेषणम् । यत्र त्वाश्रयभेदस्तत्र व्यधिकरणं विशेषणम् । यथा—राज्ञ पुरुष इति । अत्र यद्यपि राजपदं पुरुषं विशिनष्टि तथापि राजत पुरुषत्वं च भिन्नवस्तुनिष्ठम् । एकस्यामेव विभक्तौ प्रयुक्तयोः विशेषण विशेष्ययोः[1] सम्बन्धः सामानाधिकरण्यमिति फलितम् । केन सा

१ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः पदयोरेकस्मिन् धर्मिणि वृत्ति ।

ामानाधिकरण्यमित्याकाङ्क्षायां लकारवाच्यकारकेणेत्यर्थादायाति। ानी = स्थानवान्, प्रसक्तः, अप्रयुज्यमानोऽर्थसिद्ध इति यावत्। पपदं नाम साकाङ्क्षं सहप्रयुज्यमानं पदम्। एवं परिकरबन्धं कृत्वा ्त्रार्थो व्याख्यायते—लकारवाच्यभूतेन कारकेण (कर्त्रा, कर्मणा वा) ामानाधिकरणे युष्मच्छब्दे प्रयुज्यमाने अर्थसिद्धे वा मध्यमः प्रयोक्तव्यः; ्वं भूते अस्मच्छब्दे उत्तमः; मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः। कर्तरि ्योगे कर्तुः, कर्मणि प्रयोगे कर्मणश्च युष्मदा अस्मदा नामान्तरेण वा ामानाधिकरण्यं विमृश्य पुरुषनिर्णयः। वचननिर्णयोऽप्येवमेव। कर्तुः ्र्मणो वा एकत्वे एकवचनम्; द्वित्वे द्विवचनम्; बहुत्वे बहुवचनमिति। ्वं च पुरुषद्वारा क्रियायामपि संख्यायोगः। लकारार्थभूतं कारकं ्रुषवचननियामकमिति संक्षेपः। अथ कथं भावे प्रयोगे पुरुषवचन-ेभागः, तत्र लकारवाच्यस्य कारकस्यैवाभावात्? इति चेत्, नास्त्येवे-्युत्तरम्। प्रथमपुरुष एकवचनं च सामान्यमिति कृत्वा प्रथमपुरुषैक-्चनप्रत्यय एव भावे प्रयोगे सर्वत्र प्रयुज्यते। पदयोरुभयोरपि पुरुष-्चनप्रत्यया यथायथं विभज्याधो दर्शिताः—

परस्मैपदम्।

	सानुबन्धाः।			निरनुबन्धाः।		
	एक०	द्वि०	बहु०	एक०	द्वि०	बहु०
्थमः—	तिप्	तस्	झि।	ति	तस्	झि।
्ध्यमः—	सिप्	थस्	थ।	सि	थस्	थ।
्तमः—	मिप्	वस	मस्।	मि	वस्	मस्।

आत्मनेपदम्।

्थमः—	त	आताम्	झ।	त	आताम्	झ।
्ध्यमः—	थास्	आथाम्	ध्वम्।	थास्	आथाम्	ध्वम्।
्तमः—	इट्	वहि	महिङ्।	इ	वहि	महि।

परस्मैपदैकवचनेषु पकारः; आत्मनेपदोत्तमैकवचने टकारः; तद्बहुवचने ङकारश्च इत्। तसादौ सकारस्य, आतामादौ मकारस्य च 'न विभक्तौ तुस्माः' इति नेत्संज्ञा। झि, झ इत्यनयोः 'चुटू' इत्यनेन प्राप्ता- ऽपीत्संज्ञा नात्र विवक्षिता; 'झोऽन्तः' (४६४) इति तस्यादेशविधानात्॥

अथ कोऽसौ 'लः'? यस्य तिबादय आदेशा विधीयन्ते। 'ल' इति लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ् इति प्रत्ययदशकस्य सामान्यग्रहणम्। एषु लेडेकश्छन्दस्येव प्रयुज्यते; अन्ये नव साधारणाः। ननु लट्, लिट् इत्यादीन् कुत्राप्यदृष्टश्रुतान् प्रत्ययान् प्रकल्प्य पारमार्थिका दृष्टश्रुताः ति, तस् इत्यादयस्तेषामादेशा इति किमर्थं गण्यन्ते? किं नायं शिरोवेष्टनेन प्राणायामः? इति चेन्, नैवम्। कालसंसर्गं विना क्रियाया अन्वयपूर्तिर्न स्यात्। कालश्च भूतो, भावी, वर्तमान इति त्रिविधः। तत्र भूतभाविनौ पुनर्दूर आसन्नश्चेति द्विविधौ। तयोरासन्नः अद्यतन इति, दूरोऽनद्यतन इति चोच्यते। भूतस्य पुनः परोक्षभूतमिति तृतीयोऽप्यस्ति प्रभेदः। वर्तमानस्त्ववधि- भूतत्वादेकविध एव। एवम्—

(१) अद्यतनभूतम्।	(४) अद्यतन भावि।
(२) अनद्यतनभूतम्।	(५) अनद्यतन भावि।
(३) परोक्षभूतम्।	(६) वर्तमानम्।

इति भेदप्रभेदैः षड्विधः कालः। किं च विधिनियोगप्रार्थनादिभिः प्रकारैर्विशिष्टायाः क्रियायाः प्रत्यायनमावश्यकम्। उक्तान् कालभेदान् प्रकारभेदांश्च दर्शयितुं कल्पिता लडादयः। ननु कथमिदं घटते? लकाराणां हि कर्तृकर्मभावेष्वन्यतम एव वाच्योऽर्थ उक्तः। सत्यं, लडादयः कर्त्रादीनेवाभिदधति, किं तु लट्त्वलिट्त्वादिविशेषेण काल- प्रकारावपि द्योतयन्ति। तथा हि—यदा धातुर्वर्तमानकालावच्छिन्नायां क्रियायां वर्तते तदा लडाख्यो लकारः; यदा भूतकालावच्छिन्नायां,

दा लुङाख्यः; अन्यदा अन्य इति । तथा च लत्वसामान्येन कर्त्रा-
ेन्, लट्त्वलिट्त्वादिविशेषैः कालप्रकारौ च बोधयन्ति लकारा इति
षामुभयप्रकाशकत्वम् ॥

अथ लकाराणां कालप्रकारविवेकः—लोट्, लिङ्, लङ् एते
कारबोधकाः, अन्ये षट् कालबोधकाः । तत्र—

४२७ । वर्तमाने लट् । (३-२-१२३)

वर्तमानकालसंसृष्टक्रियावृत्तेर्धातोः (कर्तृकर्मभावेषु) लट् स्यात् ॥

४२८ । लुङ् (भूते) । (३-२-११०)

भूतसामान्यवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥

४२९ । अनद्यतने लङ् । (३-२-१११)

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् ॥

४३० । परोक्षे लिट् । (३-२-११५)

परोक्षमप्रत्यक्षं, वक्तुः साक्षात्कारायोग्यकालिकम् । परोक्षभूतार्थ-
त्तेर्धातोर्लिट् ॥

४३१ । अनद्यतने लुट् (भविष्यति) । (३-३-१५)

अनद्यतनभविष्यदर्थवृत्तेर्धातोर्लुट् ॥

४३२ । लृट् शेषे च । (३-३-१३)

अद्यतनभविष्यति सामान्यभविष्यति च वर्तमानाद्धातोर्लृट् ।

अथ प्रकारबोधका लकाराः—

४३३ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्न-
प्रार्थनेषु लिङ् । (३-३-१६१)

४३४ । लोट् च । (३-३-१६२)

विध्याद्यर्थविषयार्थकाद्धातोर्लिङ्लोटौ स्तः । विधिश्चोदना, भृ-
त्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम्; अन्येऽपि चोदनाभेदा एव ॥

४३५ । आशिषि लिङ्लोटौ । (३-३-१७३)

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्लिङ्लोटौ स्तः । अर्थान्तराण्यप्यनयो-
कारार्थप्रकरणे वक्ष्यन्ते ॥

४३६ । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । (३-३-१३९)

क्रियातिपत्तेरधिकस्यार्थस्य प्रतीतौ हेतुहेतुमद्भावादौ लिङर्थे वर्त-
नाद्धातोर्भविष्यति काले लृङ् ॥

कालप्रकारयोः प्राचीनैरन्वर्थानि नामानि कृतान्यासन् । तानि
त्रालाभव्यसनी पाणिनिरुपेक्ष्य 'ल' इति वर्णस्याक्षरमालामालंब्य
त्रिमाः संज्ञाः कृतवान्, ताश्च प्रक्रियासाम्योपलम्भात् टितो ङितश्चेति
द्विधा विभक्तवान् । प्राचीनसंज्ञास्त्वेताः—

कालः ।	प्रकारः ।
भवन्ती = लट् ।	अतिसर्गिणी[1] = लोट् ।
परोक्षा = लिट् ।	विधिका = लिङ् ।
(भूत) अनद्यतनी = लङ् ।	अतिपातिका = लृङ् ।
(भूत) अद्यतनी = लुङ् ।	
भविष्यन्ती = लृट् ।	
(भावि) अनद्यतनी = लुट् ।	

सर्वेषामपि लकाराणां तिबादय एव प्रत्ययाः; भेदप्रतीतिस्तु आ-
मैरादेशैर्विकरणप्रत्ययैश्च । अथ के नाम विकरणप्रत्ययाः ?—इह
था सुपः प्रातिपदिकेभ्योऽव्यवधानेनैवोत्पद्यन्ते तथा तिङो धातुभ्यो विना
व्यवधानमुत्तरे न प्रवर्तन्ते; किंतु मध्ये तयोर्निरर्थकाः प्रत्ययाः प्रक्षि-
न्ते । रूपनिष्पादनादन्यत् नास्त्येषां प्रयोजनम् । त एते प्रत्यया
विकरणसंज्ञाः । विकरणम् = विकारहेतुरित्यन्वर्था संज्ञा । धातुभ्य एवं
द्विगुणाः प्रत्ययाः—प्रथमं रूपनिष्पादका विकरणसंज्ञाः; ततः पुरुषवचन-

1. प्रकारस्योक्तास्त इमाः संज्ञा ऊहिता एव ; अन्याः पुनर्यास्कादिभिर्व्यवहृताः ।

ोधकास्तिङः इति । अत्र उपर्युपरिप्रत्ययोत्पत्तौ विकरणं प्रति केवलो ातुः प्रकृतिः; तिङ्प्रत्ययं प्रति विकरणविशिष्टो धातुरिति व्यवस्था । वेशिष्टप्रकृतेरप्येवं प्रकृतित्वसम्पादनार्थं किल प्रकृतेरङ्गसंज्ञां विधाय, तां ा 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' (१८९) इति आदि- ाब्दघटितां मध्यपातिप्रत्ययान्तरग्राहिणीं लक्षितवानाचार्यः । उक्तसूत्र- याख्या दृश्यताम् ॥

नव सन्ति विकरणप्रत्यया असाधारणाः । शप्, लुक्, श्लु, यन्, श्नुः, श, श्नम्, उ, श्ना इति । एषु लुक्, श्लु इति द्वौ लोपरूपौ । ान्येषु अन्त्यो हल् आदिः शकारश्चानुबन्धः । असुकस्य धातोरमुकं वेकरणमिति विवेचनं तु गणकरणेन । अत्र पाणिनिरादिमं विकरण- ुत्सर्गं प्रकल्प्य शेषानष्टौ तस्यापवादान् करोति । यथा—

४३७ । कर्तरि शप् (सार्वधातुके) । (३-१-६८)

कर्तरि प्रयुक्ते सार्वधातुके परे धातोः शप्प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययानां ार्वधातुकार्धधातुकभेदं यथाप्रदेशं वक्ष्यामः । अथ शपोऽपवादा च्यन्ते—

४३८ । दिवादिभ्यः श्यन् । (३-१-६९)

दिवादिगणपठितेभ्यो धातुभ्यः श्यन् प्रत्ययः शपोऽपवादः ॥

४३९ । वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः । (३-१-७०)

एभ्यो धातुभ्यः श्यन् वा; श्यनभावपक्षे औत्सर्गिकः शप् ॥

४४० । स्वादिभ्यः श्नुः । (३-१-७३)

४४१ । श्रुवः शृ च । (३-१-७४)

श्रुधातोः श्नुप्रत्ययस्तत्संनियोगेन धातोः 'शृ' इत्यादेशश्च ॥

४४२ । तुदादिभ्यः शः । (३-१-७७)

४४३ । रुधादिभ्यः श्नम् । (३-१-७८)

४४४ । तनादिकृञ्भ्य उः । (३-१-७९)

४४५ । क्र्यादिभ्यः श्ना । (३-१-८१)

४४६ । स्तन्भु-स्तुन्भु-स्कन्भु-स्कुन्भु-स्कुञ्भ्यः-श्नुश्च । (३-१-८२)

एभ्यः श्ना श्नुश्च स्तः ॥

४४७ । अदिप्रभृतिभ्यः शपः (लुक्) । (२-४-७२)

अदादिभ्यः शपो लुक् स्यात् ॥

४४८ । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । (२-४-७५)

एभ्यः शपः श्लुः । श्लुरपि लोपपर्याय इत्युक्तम् (३३०) । इह केल भूवादिरदादिर्दिवादिरित्यादिर्दशगणात्मको धातुपाठः । तत्राष्टाना-दादिप्रभृतीनां लुगाद्यपवादविधानाद् भूवादिचुराद्योः परिशिष्टयोः गनाद्यन्तानां चौत्सर्गिकः शप् । तत्र चुरादीनां 'णिच्' इत्यन्योऽप्यस्ति वार्थिकः प्रत्यय इति विशेषः । विकरणप्रत्ययांस्तत्तद्गणनिर्देशपूर्वं शार्दूल-विक्रीडितेन संगृह्णाति प्रक्रियासर्वस्वकारो भट्टनारायणः—

"भूवादौ शबदादिकेषु लुगपि, श्लुः स्याज्जुहोत्यादिषु,
श्यन् दैवादिकधातुषु, श्नुरपि च स्वादौ, तुदादौ तु शः, ।
रुध्यादौ श्न,-मथो तनादिषु भवेदुप्रत्ययः, क्र्यादिषु
श्ना स्यात्, स्वार्थिकणिच्चुरादिषु, पुनस्तत्रापि शब्जायते ॥"

विकरणप्रत्यययोगं न सर्वे धातुभ्य उत्पद्यमानाः प्रत्यया अपे-क्षन्ते । इह हि प्रातिपदिकेभ्यो यथा सुपस्तद्धिताश्चेति द्विविधाः प्रत्ययाः भवन्ति, तथा धातुभ्योऽपि तिङः कृतश्चेति द्विविधाः प्रत्ययाः । तेषु येषां विकरणमपेक्षितं ते सार्वधातुकसंज्ञाः कृताः; येषां तु विकरणम-नपेक्षितं ते आर्धधातुकसंज्ञाः । लिङाशीर्लिङौ वर्जयित्वा तिङः सर्वेऽपि सार्वधातुकाः । कृत्सु भूयिष्ठा आर्धधातुकाः; विरलास्तु सार्वधातुकाः शकारेण अनुबन्धेन चिह्निताः । प्रक्रियार्थं पुनराचार्यो विकरणेष्वपि सार्वधातुकार्धधातुकभेदं करोति । तथा चात्र सूत्राणि—

४४९ । तिङ् शित् सार्वधातुकम् । (३-४-११३)

धातोर्विहितेषु प्रत्ययेषु तिङश्शितश्च सार्वधातुकसंज्ञाः ॥

४५० । आर्धधातुकं शेषः (३-४-११४)

तिङ्शिद्भ्योऽन्ये धातोर्विहिताः प्रत्यया आर्धधातुकसंज्ञाः ॥

४५१ । लिट् च । (३-४-११५)

लिट् तिङप्यार्धधातुक एव ।

४५२ । लिङाशिषि । (३-४-११५)

आशीरर्थको लिङपि तथा । 'कर्तरि शप्' इति कर्तरि प्रयो
व शबादीन्युक्तानि विकरणानि । भावकर्मप्रयोगयोस्तु—

४५३ । सार्वधातुके यक् । (३-१-६७)

भावकर्मार्थयोः प्रयुक्ते सार्वधातुके परे धातोर्यक् प्रत्ययः स्यात्
प इव यकोऽपवादविधानाभावात् भावकर्मणोर्न विकरणभेदः । दशा
ामपि गणानां यगेक एव विकरणम् ॥

अथ केषुचिल्लकारेषु प्रयोगभेदेऽपि गणभेदेऽप्यभिन्नानि सन्ति
करणानि । तथा हि—

४५४ । स्यतासी लृलुटोः । (३-१-३३)

लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोर्लृङ्लृटोः परयोः स्यप्रत्ययः
टि तासिप्रत्ययश्च । कर्तरि शबादीनां भावकर्मणोर्यकश्चायमपवादः

४५५ । च्लि लुङि । (३-१-४३)

लुङ्येवं च्लिप्रत्ययः स्यात् ॥

४५६ । च्लेः सिच् । (३-१-४४)

च्लेः सिजादेशः स्यात् ॥

४५७ । शल इगुपधादनिटः क्सः । (३-१-४५)

शलन्तादिगुपधादनिटस्तु धातोश्च्लेः क्स इत्यादेशः, न तु सिच्

४५८ । णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् । (३-१-४८)

णिप्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः श्रिद्रुस्रुभ्यश्च चङ्; अयं कर्तरिप्रयोग एव, न तु भावकर्मणोरिति विशेषः । अतो भावकर्मणोरौत्सर्गिकः सिच्, तदपवादः क्सश्चैव ॥

४५९ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । (३-१-५२)

एभ्यः कर्तर्यङ् । भावकर्मणोस्तु सिजेव ॥

४६० । लिपिसिचिह्वश्च । (३-१-५३)

एभ्योऽपि कर्तर्यङ् ॥

४६१ । पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु । (३-१-५५)

पुषादिभ्यः (दिवाद्यन्तर्गणभूतेभ्यः), द्युतादिभ्यः (भूवाद्यन्तर्गणभूतेभ्यः) लृदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्मैपदलुङि अङ् स्यात् । 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेः कर्तर्येवेति स्पष्टम् ॥

४६२ । इरितो वा । (३-१-५७)

इरितो धातोः परस्मैपदे लुङ्यङ् वा ॥

लुङ्येवं चत्वारि विकरणानि—सिच्, क्सः, चङ्, अङ् इति । तत्र क्ससिचौ सार्वत्रिकौ; चङङौ कर्तर्येव । लिट आर्धधातुकत्वान्न तत्र विकरणप्रत्ययः ॥

लकाराणां विकरणव्यवस्थामधो लिखिता पट्टिका दर्शयति—

लकारः ।	कर्तरि प्रत्ययः ।		भावकर्मणोः प्रत्ययः ।
लट्, लङ्, लोट्, लिङ्	सामान्यः	शप्	यक्
	अदादौ	लुक्	
	जुहोत्यादौ	श्लुः	
	दिवादौ	श्यन्	
	स्वादौ	श्नुः	
	तुदादौ	शः	
	रुधादौ	श्नम्	
	तनादौ	उः	
	क्र्यादौ	श्ना	

कारः ।	कर्तरि प्रत्ययः ।		भावकर्मणोः प्रत्ययः ।	
लृट्, लृङ्	स्य		स्य	
लुट्	तासिः		तासिः	
लुङ्	शल इगुपधादनिटः	क्सः	शल इगुपधादनिटः	क्सः
	पुषादिद्युताद्यॢदितः	अङ्	शेषात्	सिच्
	ण्यन्तात्	चङ्		
	शेषात्	सिच्		

श्लोकेनापि संग्रहः—

लङ्लोटोरपि लङ्लिङोर्विकरणं शप् सापवादाष्टकः
स्यात् कर्तर्यथ भावकर्मविषये त्वेको यगेवात्र हि ।
स्यस्तासिर्लृयुगे च लुट्यपि भवेत् कर्त्रादिभेदं विना
लुङ्येवं क्ससिचावुभौ पुनरिमौ चङ्ङङ्युतौ कर्तरि ॥

उपकरणैरेभिर्बद्धपरिकरास्तिङन्तप्रक्रियां दर्शयिष्यामः । तत्र
ं कर्तरि लकाराणां—तत्राप्यादौ विकरणभेदवन्तो लट्-लङ्-लोट्
इत्येते आदीयन्ते—

(1) I. भ्वादिगणः ॥

१. भू सत्तायाम् ।

ङित्त्वानुदात्तेत्त्वयोरभावाच्छेषत्वेन 'शेषात् कर्तरि ...' (४२१)
परस्मैपदम् । वर्तमानकालावच्छिन्नाया भवनक्रियाया विवक्षायां
ामाने लट्' (४२७) इति लट् । भू + लट् इति स्थिते अकार-
रयोरितोर्लोपेन भू + ल् इति जायते । ततः कर्तुर्युष्मदोऽस्मदस्त-
ास्य वा एकत्वादिविवक्षायां ल् इत्यस्य यथायथं तिप्प्रसादय आदेशाः
न्ते । भू + ति इति स्थिते 'कर्तरि शप्' (४३७) इति शप्
रणप्रत्ययो मध्ये परापतति ; भू + अति इति जातम् । शपः
त्वेन सार्वधातुकत्वात्

४६३ । सार्वधातुकार्धधातुकयोः (गुणः) । (७-३-८४)

सार्वधातुकार्धधातुकयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः । इति 'भू' इतीगन्ताङ्गस्य गुणे भो + अ + ति—संधिकार्येण अवादेशेन भवति इति रूपसिद्धिः । एवमेव भवतः इति च । बहुवचने भू + अ झि इति स्थितम् ॥

४६४ । झोऽन्तः (प्रत्ययादेः) । (७-१-३)

प्रत्ययादिभूतस्य झस्य 'अन्त्' इत्यादेशः स्यात् ॥

४६५ । अदभ्यस्तात् । (७-१-४)

अभ्यस्तात्तु धातोः परस्य झस्य अत् इत्येवादेशः ॥

४६६ । आत्मनेपदेष्वनतः । (७-१-५)

आत्मनेपदेषु (अनतः) अकारभिन्नात् वर्णात् परस्य च अत् इत्येवादेशः; अकारात्तु अन्त् इति । एवं च झकारोच्चारणम् अन्त्, अत् इत्यनयोरन्यतरस्य श्रवणार्थम् । अनेन प्रकृते झिप्रत्ययः 'अन्ति' इति रूपमापद्यते । भव + अन्ति इति स्थिते 'अतो गुणे' (३१३) इत्यनेन पररूपे कृते भवन्ति । भवसि, भवथः, भवथ; 'भवामि' इति स्थिते—

४६७ । अतो दीर्घो यञि (सार्वधातुके) । (७-३-१०१)

अदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् यञादौ सार्वधातुके परे । इति दीर्घः, भवामि, भवावः, भवामः इति रूपाणि ॥

स	भवति	त्वं	भवसि	अहं	भवामि
तौ	भवतः	युवां	भवथः	आवां	भवावः
ते	भवन्ति	यूयं	भवथ	वयं	भवामः

इति समानाधिकरणस्य कर्तुरनुरोधेन प्रयोगः ॥

---

१. इक एव हि गुणवृद्ध्योर्योग्यता । अतो गुणवृद्धिविधौ विशेषनिर्देशाभावे 'इकः' इति स्थानी योग्यतया स्वयमुपतिष्ठते । परिभाषितं चाचार्येण—'इको गुणवृद्धी' (१-१-३) इति । एवम् इकः इति लब्धम् ।

अथ लङ्—

पूर्ववल्लस्य तिबादयः; पूर्ववदेव शपि कृते भवति इत्येव रूपमपि प्राप्नोति । तत्र विशेषः—

४६८ । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । (६-४-७१)

एषु लकारेषु परेष्वङ्गस्य अडागमः स्यात् । अङ्गस्येत्यधिकारा-ल्लब्धम् ॥

४६९ । आडजादीनाम् । (६-४-७२)

अजादीनां धातूनाम् आट् इत्यागमः, न तु अट् इति ॥

४७० । न माङ्योगे । (६-४-७४)

माङ् इति निपातस्य योगे तु अडाटौ न । इति प्रकृते धातो-रडागमः; स च टित्त्वादाद्यावयवः । अभवति इति जातम् ॥

इह हि लकाराणां तिबादयः प्रत्ययाः साधारण्येनोक्ताः । सर्वेषा-मप्येकरूपाश्चेत् प्रत्ययाः कथं भेदप्रतीतिः स्यात्? अतस्तेषु तेषु लकारेषु ते ते भेदा आदिष्टाः । प्रकरणपूर्त्यर्थं सूत्रक्रमानुरोधार्थं च तानादेशान् सर्वान् मध्ये प्रदर्श्य प्रकृतां लङ्प्रक्रियां पूरयिष्यामः। उक्ता हि सुप्स्वपि 'अतो भिस ऐस्' 'जश्शसोः शिः' इत्यादय आदेशाः; तद्वदिह तिङ्क्ष्वपि ॥

तिङामादेशाः ।

४७१ । टित आत्मनेपदानां टेरे । (३-४-७९)

टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशः स्यात् । यथा—

त = ते	(थास् = से)	इ = ए
आताम् = आते	आथाम् = आथे	वहि = वहे
झ = झे	ध्वम् = ध्वे	महि = महे

४७२ । थासः से । (३-४-८०)

टितो लकारस्य यः थास् तस्य से इत्यादेशः । तथैव दर्शि चेदमुपरि ॥

४७३ । लिटस्तझयोरेशिरेच् । (३-४-८१)

स्पष्टं सूत्रम् । शित्त्वादनेकाल्त्वाच्च सर्वादेशौ । तथा च आत्मनेपदलिटः ए, आते, इरे इति प्रथमपुरुषः; मध्यमोत्तमौ तु टित्सामान्यस्यैव ।

४७४ । परस्मैपदानां णलतुसुस्-थ लथुस,-णल्वमाः । (३-४-८२

लिटः परस्मैपदानाम्—

णल्, अतुस्, उस् । थल्, अथुस्, अ । णल्, व, म इत्यादेशाः एषु णकारो लकारश्च इतौ ॥

४७५ । विदो लटो वा । (३-४-८३)

'विद ज्ञाने' इति धातोर्लटोऽपि णलादय आदेशा वा स्युः परस्मैपदानामित्येव ॥

४७६ । ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । (३-४-८४)

'ब्रू व्यक्तायां वाचि' इति धातोर्लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां वचनानामपि णलादय आदेशा वा स्युः ; तत्संनियोगेन ब्रूधातोः 'आह' इत्यादेशश्च ॥

४७७ । लोटो लङ्वत् । (३-४-८५)

लोटो लङ इव कार्याणि भवन्ति । तामाद्यादेशाः सलोपश्च लङः कार्यं वक्ष्यते ; तद्द्वयं लोटोऽपि स्यादित्यर्थः । विशेषमप्याह—

४७८ । एरुः । (३-४-८६)

लोट इकारस्य उकार आदेशः स्यात् । यथा—तिप् = तुप झि = झु

४७९ । सेर्ह्यपिच्च । (३-४-८९)

लोटः सेः (सिपः) हि इत्यादेशः स्यात्; अपिच्चायमादेशः स्यात् । इह हि स्थानिधर्मा आदेशमपि संक्रामन्ति; तस्मात् सिपः पित्त्वेन हिरपि पित्कार्यं लभेतेति तन्निषिध्यते । अपित्कार्यं च ङिद्वद्भावो गुणनिषेधफलको वक्ष्यते ॥

४८० । मेर्निः । (३-४-८९)

लोटो मेः (मिपः) नि इत्यादेशः । 'सेर्हि...' इति 'मेर्निः' इति च इकारान्तयोरादेशयोर्विधानात् 'एरुः' (४७८) इत्युकारादेशोऽनयोर्न भवति । यद्युत्वमनयोरपि विवक्षितमभविष्यत्तर्हि हु, नु इत्युकारान्तावेवाकरिष्यदिमावाचार्यः । इकारान्तौ पठित्वा पुनरुकारान्तकरणं हि वृथा क्लेशः स्यात् ॥

४८१ । आमेतः । (३-४-९०)

लोट एकारस्य आम् आदेशः । पूर्वसूत्रेषु परस्मैपदानि स्थानिनः अत्रोत्तरसूत्रे चात्मनेपदानि । आत्मनेपदे हि लोटष्टित्त्वकारत्वात् 'टित आत्मनेपदानां टेरे' (४७१) इति सर्वे प्रत्यया एकारान्ता भवन्ति तत्रैकारस्येदानीं लोटि परम् आमादेशो विधीयते । अस्याप्यपवादमाह-

४८२ । सवाभ्यां वामौ । (३-४-९१)

लोटः सकारवकाराभ्यां परस्य एकारस्य तु 'व' 'अम्' इति यथासंख्यमादेशौ । 'से' इति प्रत्यय एव सात् पर एकारः, तथा 'ध्वे' इत्यत्रैव वात् परः । एवञ्च लोटः से=स्व ; ध्वे=ध्वं च भवतीति सिद्धम् ।

४८३ । आडुत्तमस्य पिच्च । (३-४-९२)

लोडुत्तमस्य 'आट्' इत्यागमः, स पिच्च स्यात् । आडागमं पित्त्वधर्मं गुणनिषेधनिमित्तत्वाभावरूपं लभेतेत्यर्थः । विशेषकथनाभावादयमागम उभयोरपि पदयोर्भवति ॥

४८४ । एत ऐ । (३-४-९३)

लोडुत्तमस्य एकारस्य ऐकारः आदेशः । अयमात्मनेपद एव संभवति। एवं च 'आमेतः' इत्यादिभिश्चतुर्भिः सूत्रैः आत्मनेपदलोट एते आदेशाः साधिताः—

ताम् आताम् न्ताम् | स्व आथाम् ध्वम् | ऐ आवहै आमहै ।

सुखार्थमत्र कारिका—

तामातां न्तां लोट्प्रथमः, स्वाथांध्वमिति मध्यमः ।
ऐ आवहै आमहै इत्युत्तमश्चात्मनेपदे ॥

परस्मैपदेऽपि लङादेशानुक्त्वा कारिकां करिष्यामः ॥

४८५ । [1]नित्यं ङितः (स उत्तमस्य लोपः) । (३-४-९९)

ङिल्लकारस्य य उत्तमपुरुषस्तस्य सस्य लोपः स्यात् । तथा च वस् = व; मस् = म ॥

४८६ । इतश्च । (३-४-१००)

ङिल्लकाराणाम् इकारस्य च लोपः । तथा च ति = त्; झि = झ्; सि = स् । मिपस्त्वादेशो वक्ष्यते—

४८७ । तस्थस्थमिपां तां-तं-त-अमः । (३-४-१०१)

ङिल्लकारस्यैव । तस् = ताम्; थस् = तं; थ = त; मि = अम् । एवं च परस्मैपदे लङ्लिङ्लुङ्लृङामादेशा एते—

ति = त्, तस् = ताम्, झि = झ्; सि = स्, थस् = तम्, थ = त; मि = अम्, वस् = व, मस् = म ।

[2]अद्तामन् प्रथमः स्यात्सतमतेत्यत्र मध्यमः पुरुषः ।
अमवामोत्तम एवं ङित्सु परस्मैपदेऽप्यूर्वाः ॥

1. मध्ये सूत्रपञ्चक लेट्कार्यविधायकमित्युपेक्षितम् ।
2. अदन्तादि विना आदेशा इति करणस्थल एव विकरणेन सह श्रूयत इत्येव । परमार्थतस्तु आद्यमकार पूर्वपक्षक्रिया सिद्धम् ।

'लोटो लङ्वत्' (४७७) इत्युक्तेरुत्तमसकारलोपः, तान्तन्तामा
शाश्च लोटोऽपि भवन्ति; 'एरुः' 'सेर्ह्यपिच्च' 'मेर्निः' 'आडुत्तमस्य
पिच्च' इति विशेषाश्च तस्य । एभिर्विधिभिः संपन्ना लोडादेशाः—

ति = तु, तस् = ताम्, झि = न्तु; सि = हि, थस् = तम्, थ = त; मि = आनि
स् = आव, मस् = आम ।

तु-ताम्-अन्तु, हि-तं-त, आनि लोट्यावाम परे पदे ॥

४८८ । लिङः सीयुट् । (३-४-१०२)

लिङादेशानां सीयुडागमः स्यात् । अयमात्मनेपदस्यैव । परस्मै
पदस्य तु अन्यो विधीयते—

४८९ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । (३-४-१०३)

परस्मैपदलिङादेशानां यासुट् इत्यागमः, स च ङित् स्यात्
ङित्त्वस्य गुणनिषेधादिः फलं वक्ष्यते—आदेशानप्युक्त्वा रूपाणि
दर्शयिष्यामः ॥

४९० । किदाशिषि । (३-४-१०४)

आशीरर्थकस्य लिङो यासुडागमः कित् स्यात्, न तु ङित्
वचिस्वपियजादीनां किति' (५१५) इति संप्रसारणं, 'जाग्रोऽविचि
णल्ङित्सु' (७५४) इति गुणश्च कित्त्वस्य विशेषप्रयोजनम् । आगमस्य
कित्त्वङित्त्वादिरतिदिष्ट आगमिनः प्रत्ययस्योपकरोति । आगमा हि प्रत्य
यानामवयवभूताः ॥

४९१ । झस्य रन् । (३-४-१०५)

४९२ । इटोऽत् । (३-४-१०६)

उभयमपि लिङ एव ॥

४९३ । सुट् तिथोः । (३-४-१०७)

'ति' इतीकार उच्चारणार्थः[1] । लिङ्सम्बन्धिनोस्तकारथकारयोः सुट् इत्यागमः स्यात् । त, आताम्, थास्, आथाम् इति चतुर्ष्वात्मनेपदेषु त-थौ विद्येते । तौ सुडागमेन स्त, आस्तां, स्थाम्, आस्थाम् इति रूपमापद्येते । सुडागमस्तथयोर्वर्णयोः सीयुडागमः समग्रस्य प्रत्ययस्येति विषयभेदात् सुट्सीयुटोर्नोत्सर्गापवादभावः । एवं च उभयमपि युगपत् समाविशति । आगमादेशाभ्यां विकृता आत्मनेपदलिङादेशा अधो दर्शिताः—

सीयूस्त सीयास्ताम् सीयूरन् | सीयूस्थास् सीयास्थाम् सीयूध्वम्
सीय सीयूवहि सीयूमहि ।

अत्र यकारादेः संयोगस्याभावात् व्यञ्जनादिप्रत्ययेषु तस्य लोपो भवति । तथा च सूत्रम्—

४९४ । लोपो व्योर्वलि । (६-१-६६)

वकारयकारयोर्लोपः स्यात् वलि परे । वल्प्रत्याहारश्च यकारवर्जितानि व्यञ्जनानि क्रोडीकरोति । अनेन यकारवकारादिः संयोगो यकारेण सहैवेत्यायाति । यलोपेऽस्मिन् कृते पूर्वोक्ताः प्रत्ययाः—

सीस्त सीयास्तां सीरन् | सीस्थास् सीयास्थाम् सीध्वम् | सीय सीवहि सीमहि ।
इति रूपाणि प्रतिपद्यन्ते ॥

परस्मैपदे तु यासुडागमस्य सकारेणैव कार्यनिर्वाहात् सुडागमो नापेक्ष्यते । यासुडागमे कृते परस्मैपदलिङः प्रत्ययाः—

---

१. उच्चारणार्थं तावदकार आसज्यत इतीयमाचार्यस्य शैली । सेह किमिति [प]रित्यक्तेति विचारणायां, यदीह त-थोरिति सूत्रयेत् 'त' इति विशिष्टस्य ग्रहणमित्यपि [स]म्भाव्येत । तदा चात्मनेपदप्रथमैकवचनस्य परस्मैपदमध्यमबहुवचनस्य च सुडिति [स्य]ात् । तिथोरिति सूत्रेण तु यद्यपि तिपो ग्रहणं किं न स्यादित्यापादनाऽऽपतति तथापि [ति]स्य ग्रहणं भूयादित्यत्र स्कोरिति लोपेनाश्रवणमेव सुटः स्यादिति पर्यालोचनया सा [नि]वर्तयितु शक्येति भगवतो हृदयमिति प्रतिभातीति दिक् ।

यास् त = (यात्)	यास्स् = यास्	यासम्
यास्तां	यास्तम्	यास्व
यासुस्	यास्त	यास्म

लिङो ङिङ्कारत्वात् 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः', उत्तमस्य सलोपश्च झेर्जुसादेश उत्तरसूत्रेण । अत्र 'यास्त्' इत्यत्र संयोगान्तलोपस्यापवाद संयोगादिलोपो भवति । तथा च सूत्रम्—

४९५ । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । (झलि लोपः) । (८-२-२९)

झलि परे पदान्ते च संयोगादिभूतयोः सकारककारयोर्लोप स्यात् । इति सकारलोपेन 'यात्' इत्येव प्रथमपुरुषैकवचनम् ॥

उभयोरपि पदयोरुक्ताः प्रत्ययाः आशीर्लिङ एव; विधिलिङस् आगमानां सकारलोप. कथितः । तथा हि—

४९६ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । (सार्वधातुके) । (७-२-७९)

सार्वधातुकलिङः सकारस्य लोपः स्यात्; न तु अन्त्यस्य (सका रस्य) अनेन सार्वधातुकलिङि यासुट्सीयुट्सुटां सकारा लुप्यन्ते । लुप्त सकारा विधिलिङ्प्रत्ययाः—

परस्मैपदे । आत्मनेपदे ।

यात्	यास्	यां	ईत	ईथास्	ईय
यातां	यातम्	याव	ईयातां	ईयाथाम्	ईवहि
युस्	यात	याम	ईरन्	ईध्वम्	ईमहि

याद्यातां युस् प्रथमे यास्यातं यात मध्यमे पुरुषे ।
यां याव याम चान्त्ये विधिलिङि आशीर्लिङस्तु ससकाराः ॥

---

१. अत्र यास्त् इति स्थिते हल· परत्वात् हल्ङ्याब्भ्यादिलोपो नाशङ्क्यः । आगम सकारस्य प्रत्ययाङ्गत्वेन तिपोऽपृक्तत्वाभावात् ।

२. विधिलिङेव सार्वधातुकलिङित्यप्युच्यते । 'लिङाशिषि' (४७२) इति आर्शी लिङ आर्धधातुकत्वं विहितम् । विध्याद्यर्थेषु तु लिङ् 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इ सार्वधातुकमेव ।

३. (५०२)-तम सूत्रेणात्र पररूपे आकारलोप· ।

इटोऽकारो झस्य रंश्च भवो लिङ्यात्मनेपदे ।
सीयुट्सुटावागमौ च सलोपश्चानयोर्विधौ ॥

अथ तिङादेशेषु क्रमप्राप्तः प्रसङ्गादनुकृष्टश्च झेर्जुसादेशः—

४९७ । झेर्जुस् । (३-४-१०८)

लिङो झेर्जुसादेशः स्यात् । जकार इत्; सकारस्तु 'न विभक्तौ तुस्माः' इति नेत् ॥

४९८ । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । (३-४-१०९)

अलिङर्थमारम्भः । सिच् इति लुङो विकरणम्, अभ्यस्तं द्विरुक्तो धातुः; 'विद ज्ञाने' इत्ययं धातुः, एभ्यश्च झेर्जुस् । ङित इत्येव । तेन लङ्लुङोरेवायम् ॥

४९९ । आतः । (३-४-११०)

आदन्ताद्धातोः परस्य ङितां झेर्जुस् । लङ्लुङोरेव आकारात् परो झिस्सम्भवति । तत्र 'गातिस्थाघुपाभूभ्य.... ...' इति सिचो लुग्विधानात् लुङि झेरनेन जुस् भवति । लङि तु उत्तरसूत्रेण विकल्प्यते ॥

५०० । लङः शाकटायनस्यैव । (३-४-१११)

आदन्तात् झेर्जुस् पूर्वसूत्रोक्तो लङि शाकटायनस्यैव मते, नान्येषाम्; तथा च विकल्पः ॥

५०१ । द्विषश्च । (३-४-११२)

द्विषः परस्य लङो झेर्जुस् शाकटायनमते ।
जुस्प्रस्तावाज्जुसि परे विहितः संधिविशेषोऽप्यत्रोच्यते ॥

५०२ । उस्यपदान्तात् (आत् पररूपम्) । (६-१-९६)

अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । यथा—

या + उस् = युस् । दर्शितं च तथा (४९६)–तमसूत्रे ।

अत्र लङ्प्रक्रियां दर्शयितुं प्रवृत्ता वयं लङादेशानां तिबादीनां विकारवर्णनप्रस्तावेन लकारान्तरेष्वपि तादृशान् विकारान् कथयन्तो

ुदूरं विक्षिप्ताः स्मः । अथ प्रसक्तानुप्रसक्ताभिवृत्त्य मार्गमनुस-
धातोरडागमेन मध्ये शपो विकरणप्रत्ययस्य प्रक्षेपेण च 'अभ-
इत्यवस्थामारूढायां रूपनिष्पत्तौ लङ्प्रक्रियामुज्झितवन्तो वयम् ।
ङ्क्तिः' (४८५) 'इतश्च' 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' इति त्रिभिः
ेषु सलोप–इलोप–तान्तन्तामादेशेषु कृतेष्विष्टरूपसिद्धिः—
[अभवताम् अभवन्; अभवः अभवतम् अभवत; अभवम्
व अभवाम । प्रथमपुरुषबहुवचने अभवन्ति = अभवन्त् =
् इति इलोपानन्तरं संयोगान्तलोपः । 'न माङ्योगे' (४७०)
ामप्रतिषेधात् मास्म भवत्, मास्म भवताम् इत्यादीनि रूपाणि ॥
लोट्—शप्गुणावादेशैः 'भव' इति जाते अङ्गे, ४८७-तम-
ृपितानां तुतामन्तु इति प्रत्ययानां योगेन प्रथमपुरुषे रूप-
—भवतु भवतां भवन्तु, मध्यमे तु भव हि इति स्थिते अनु-
ग्मानेन सूत्रेण हिलोपे—भव भवतं भवत । भवानि भवाव
। अथ हिलोपं विदधाति—

५०३ । अतो हेः (लुक्) । (६-४-१०५)

अदन्तादङ्गात् परस्य हेर्लुक् स्यात् ॥

५०४ । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । (६-४-१०६)

असंयोगपूर्वो य उकारस्तदन्तात् प्रत्ययात् परस्य च हेर्लुक् ।
रणा उविकरणाश्च धातवोऽत्रोदाहरणम् । सुनुहि = सुनु; कुरु-
ुरु इति । पूर्वसूत्रस्य शप्–श्यन्–शविकरणा उदाहरणम् एवं च
ासु विकरणेषु लोपस्य प्रसक्तिरस्ति । हिप्रसङ्गादन्योऽपि तस्य
उच्यते ॥

५०५ । हुझल्भ्यो हेर्धिः । (६-४-१०१)

जुहोतेर्झलन्तेभ्यश्च धातुभ्यो हेर्धिरादेशः । जुहुधि, अद्धि, रुन्धि

इति लुक्-श्लु-श्नंविकरणा अस्योदाहरणम् । एवं च हेः लुक् इत्यादेशश्च भवतः ॥

अथ प्रकृतस्य लोटः प्रथममध्यमैकवचनयोरर्थविशेषे रूपवि उच्यते । 'आशिषि लिङ्लोटौ' (४३५) इति लिङ्लोटोराशीरर्थे प्रयोग उक्तः । तत्र आशिषि लिङ् 'आर्धधातुकत्वात्' (४५२) लका न्तरमिव सर्वत्र भिन्नरूपः; आशिषि लोटस्तु परस्मैपदे तुह्योः परं रू भेदः । तथा च सूत्रम्—

५०६ । तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् । (७-१-३५)

आशिषि 'तु' 'हि' इति लोट्प्रथममध्यमैकवचनयोस्ता इत्यादेशो वा । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । ङित्त्वं तु गुणवृद्धिप्रतिषेधा कार्यान्तरविधानार्थकम् । "यद्यपि 'ङिच्च' (३२) इत्ययमपवादस्त प्यनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्य तया संभवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः परेण 'अनेकाल्शित्स स्य' (३८) इत्यनेन बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात्' तातङि अकारो ङकारयोजनार्थकः; 'तात्' इत्येवादेशस्वरूपम् । अ भवतु भवतात्, भव भवतात् इत्याशिषि रूपद्वयम् ॥

लिङ्—इलोप - तान्तस्तामादेश - यासुडागम - सलोपैः 'या 'याताम्' इत्यादयः प्रत्ययाः । शप्-गुणावादेशाः 'भव' इति प्रकृति भव + यात् इति स्थिते—

५०७ । अतो येयः (सार्वधातुकस्य) । (७-३-८०)

अदन्ताङ्गात् परः सार्वधातुकावयवो 'या' इत्ययम् 'इय्' भवति; 'या' इत्यस्य इय् इत्यादेश इत्यर्थः । 'इयः' इत्यकार उच्च णार्थः । भव + इयत् इति जाते 'लोपो व्योर्वलि' (४९४) इति य भवेत् इति रूपसिद्धिः । उसि अमि च परं यकारः श्रूयते; अन्य लुप्यते । भवेतां भवेयुः । भवेः भवेतं भवेत । भवेयं भवेव भवे

२. एध वृद्धौ । अनुदात्तेत् ।

लट्—'अनुदात्तङित:' इत्यात्मनेपदम् । 'टित आत्मनेपदान
' (४७१) इत्येत्वेन ते, आते, अन्ते इत्यादय: प्रत्यया:, शप् विकरण
य: । एध् + अ + ते = एधते । एध + आते इति स्थिते—

५०८ । सार्वधातुकमपित् (ङित्) । (१-२-४)

अपित् सार्वधातुकं ङित्स्यात् । यस्मिन् सार्वधातुके पकार इत् न
ते स सर्वोऽपि ङिद्वेदितव्य: । ङित्त्वप्रयोजनानि गुणवृद्धिप्रतिषेध
सारणादीनि बहुविधानि । अत एव 'सेर्ह्यपिच्च' (४७९) इत्यत्र सिप
शत्वेन सिद्धं हे: पित्त्वं निषिद्धम् । पित्त्वाभावे च अपित्सार्वधातुक
'हि:' ङिद्भवति । एवमेव लोडुत्तमस्य अपित्त्वेन प्राप्तं ङित्त्वं निषेद्धुम्
डुत्तमस्य पिच्च' (४८३) इत्यपूर्वं पित्त्वं विहितम् । इत्थं च सार्व
केषु पित्त्वङित्त्वे विरुद्धधर्मौ । तथा च भाष्यवचनं—'पिच्च ङिन्न
पिन्न' इति । अनेन लोटि पितस्तिप आदेशोऽपि तातङ् ङित्कार्यं
लभते, न पित्कार्यम् । पित्त्वस्यैवमतीव कार्यकारित्वात् पित्सार्व
कानां वसन्ततिलकेन संग्रह:—

लिङ्-ह्री विनैकवचनानि पदे परार्थे
　लोडुत्तमो विकरणं प्रथमं च पित्स्यात् ।
लोडुत्तमान्य इह नास्ति पिदन्यवर्गे
　ङित्स्यान्न पित्, पिदपि नैव ङिदित्यवेहि ॥

एवमात्मनेपदे लोडुत्तमवर्जं सर्वेऽपि लादेशा ङित: । ङित्त्वेन च
ताम्, आथाम्' इति द्विवचनयोराद्याकारस्य इयादेशो भवति । तथा
अतो येय:' (५०७) इत्यत उत्तरं सूत्रम्—

५०९ । आतो ङित: । (७-२-८१)

अत: परस्य ङित्प्रत्ययसम्बन्धिन आकारस्य इयादेश: । 'लोपो
ोलि' इति यलोप: । आते = इते । अनेन अकारान्तेषु विकरणेषु
ाम् = इताम्; आथाम् = इथाम् । अनयोरेव हि प्रत्यययोराकारोऽस्ति ।

प्रकृते एध + आते = एध + इते = एधेते । 'झोऽन्तः
अतो गुणे', एधन्ते । एधसे एधेथे एधध्वे । एध + ए इत्यत्रा
अतो गुणे' (३१३) इति पररूपं वृद्धेरपवादः । एधे एधाव
एधामहे ॥

ङ्—धातोरजादित्वात् अडागमस्यापवाद आडागमः । आडागमे च—

५१० । आटश्च (अचि वृद्धिः) । (६-१-९०)

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेश । इति गुणापवादो वृद्धिः । प्रकृ
धातोरेजादित्वेन 'वृद्धिरेचि' इत्येव यद्यपि वृद्धिर्भवति तथापि आ +
इच्छत् = ऐच्छत् इत्यादिवत् इगादिषु धातुषु वृद्धिः प्रयोजनम् । ऐध
ऐधेताम् ऐधन्त । ऐधथाः ऐधेथाम् ऐधध्वम् । ऐधे ऐधाव
ऐधामहि ॥

लोट्—एधताम् एधेताम् एधन्ताम् । एधस्व एधेथाम्
एधध्वम् । एधै एधावहै एधामहै ॥

लिङ्—४९६-तमसूत्रे निरूपितानां लुप्तसकारसीयुडागमयुक्ता
नां प्रत्ययानां योगे कृतशपो धातोर्यथायथं रूपाणि—एधेत एधेयाताम्
एधेरन् । एधेथाः एधेयाथाम् एधेध्वम् । एधेय एधेवहि एधेमहि ।

३. शुच शोके । उदात्तेत् ।

अत्र हि 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (४६३) इति सूत्रेण
इगन्तस्य गुण उक्तः; इगुपधस्यापि स उच्यते उत्तरसूत्रेण—

५११ । पुगन्तलघूपधस्य च । (७-३-८६)

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्य इको गुणः स्यात् सार्वधातुकार्ध
धातुकयोः । 'अर्तिह्री...' इति पुगागमो णौ विधीयते, तत्प्रकरणे
पुगन्तमुदाहरिष्यामः । पूर्वसूत्रेण इगन्तस्य प्रकृतसूत्रेण लघूपधस्य
(अर्थाद्ध्रस्वेगुपधस्यैव) च गुणो विधीयते; सार्वधातुकार्धधातुकाभ्यां च

धातोर्विहिताः कृत्स्नाः प्रत्यया व्याप्ताः । अतश्च इगन्तस्य ह्रस्वेगुपान्त्यस्य च धातोः प्रत्ययमात्रे गुण इत्यायातम् । लघूपधस्येत्युक्तेरिगुपान्त्यस्य गुणस्तु दीर्घोपधस्य नेति भेदः ॥

लट्—शोचति	शोचतः	शोचन्ति	इत्यादि ।
लङ्—अशोचत्	अशोचताम्	अशोचन्	,,
लोट्—शोचतु, शोचतात्	शोचताम्	शोचन्तु	,,
लिङ्—शोचेत्	शोचेताम्	शोचेयुः	,,

४. स्मृ स्मरणे । परस्मैपदी ।

स्मरति । अस्मरत् । स्मरतु । स्मरेत् ।

५. वृतु वर्तने । अनुदात्तेत् ।

वर्तते । अवर्तत । वर्तताम् । वर्तेत ।

६. राज दीप्तौ । स्वरितेत् ।

स्वरितेत्त्वादुभयपदी । राजति- राजते । अराजत्—अराजत । राजतु—राजताम् । राजेत्—राजेत ।

७. षह मर्षणे । अनुदात्तेत् ।

५१२ । धात्वादेः षः सः । (६-१-६४)

धात्वादेः षकारस्य सः स्यात् ॥

५१३ । णो नः । (६-१-६५)

धात्वादेर्णकारस्य नकारः स्यात् । इह धात्वादिसकारस्य उपसर्गस्थं निमित्तमादाय षत्वसाधनार्थं केचिद्धातवः षकारादयः पठ्यन्ते । षत्वं हि 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यधिकारात् आदेशस्य प्रत्ययावयवस्य वा षं भवतीत्यादेशत्वसंपादनाय षोपदेशतया पठित्वा पुनः षस्य सत्वं विधीयते । एवमेव 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (३९८) इति णत्वस्यार्थं णकारादिः पाठः । एवञ्च षादिर्णादिश्च पाठो निमित्तसद्भावे षत्वणत्वयोर्ज्ञापनाय । उच्चारणशैथिल्येन धातुपाठस्याविश्वास्यत्वात् सोपदेशषोपदेशयोर्विवेकः क्रियते—

षोपदेशाः स्युरेकाचः स्वरदन्त्या तथादयः ।
स्मिङ्-स्विदि-स्वदि-स्वञ्ज-स्वष्क-स्मि-स्वपयोऽपि च ॥
वर्जयेत् सेक्स्तृपौ स्तुस्त्यायतीन् सृसृजावपि ।
णोपदेशास्त्वनर्द्-नाटि नाथ्-नाध्-नन्द्-नक्क-नृ-नृतः ॥

अत्र स्वरान्त इति दन्त्यान्त इति च सकारस्य विशेषणं, न धातोः । आद्यसकारस्य परो वर्णो यदि स्वरस्तवर्ग्यो वा भवति तर्हि स धातुः षोपदेश इत्यर्थः । निषेवते, विषहते, अभिष्टौति इत्यादीन्युदाहरणानि षत्वप्रकरणे द्रष्टव्यानि ॥

सहते । असहत । सहताम् । सहेत इत्यादिरूपाणि ।

८. णीञ् प्रापणे ।

ञित्वादुभयपदी । णस्य नत्वम्—नयति-ते । अनयत्-त । नयतु-ताम् नयेत्-त इत्यादि ।

---

(2) VI. तुदादिगणः, शविकरणः ।

अत्र धातुपाठे दृष्टं गणक्रममुल्लङ्घ्य प्रक्रियानुरोधादत्र: कोऽपि क्रम आदृतः । इह हि 'अतो येयः' 'आतो ङितः' 'अतो हेः' 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति इयादेश-हिलोप-अतादेशा अदन्ताङ्गस्य विशेषा दृष्टाः । अतोऽकारान्तविकरणका गणाः प्रथममुपात्ताः ॥

१. तुद व्यथने । स्वरितेत् ।

'श' इति विकरणस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् पित्त्वाभावाच्च 'सार्वधातुकमपित्' (५०८) इति ङित्त्वम् । ङित्त्वाच्च

५१४ । क्ङिति च (इको न गुणवृद्धी) । (१-१-५)

किति ङिति च प्रत्यये परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति सूत्रेण गुणनिषेधः । वस्तुत इह अकारात्मकस्य विकरणद्वयस्य कल्पनमनुबन्धभेदेन प्रक्रियाभेदसंपादनार्थमेव । पित्त्वेन ङित्त्वाभावादेकत्र गुणः,

पित्त्वाभावेन ङित्त्वादन्यत्र न गुणः । येषु गुण इष्टः ते भ्वादिरिति, येषु नापेक्षितो गुणस्ते तुदादिरिति च अकारविकरणकान् धातून् द्विधा विभज्य 'शप्' 'श' इति सार्वधातुकं विकरणप्रत्ययं पितमपितं च कृतवानाचार्य इति सारम् ॥ तुदन्ति-ते । अतुदत्-त । तुदतु-ताम् । तुदेत्-त ।

२. ओ व्रश्चू छेदने ।

ओकार ऊकारश्चेतौ । धातुषु बहुविधा अनुबन्धाः प्राक्परस्ताच्च तत्तत्कार्यार्थमायोज्यन्ते; ते तत्र तत्र वक्ष्यन्ते, धातुप्रकरणान्ते च संग्रहीष्यन्ते । अत्र संप्रसारणकरणार्थं तद्विधायकानि सूत्राणि व्याख्यायन्ते—

५१५ । वचिस्वपियजादीनां किति (संप्रसारणम्) । (६-१-१५)

वच परिभाषणे, ब्रुवो वच, स्वप शयने, भूवाद्यन्तर्गणो यजादिः इत्येतेषां किति प्रत्यये परे संप्रसारणं स्यात् । यथा—क्तप्रत्यये—

वच—उक्त; स्वप—सुप्तः; यज—इष्ट; वप—उप्त; वेञ्—ऊत; ह्वे—हूत; वद—उदित इत्यादि ।

५१६ । ग्रहि-ज्या-वयि-व्यधि-वष्टि-विचति-वृश्चति-पृच्छति-भृज्जतीनां ङिति च । (६-१-१६)

ग्रहादीनां नवानां किति ङिति च प्रत्यये संप्रसारणम् । यथा—

धातुः	किति-(क्त)	ङिति (श्ना)				
ग्रह	—गृहीत	गृह्णाति	वश	—उशित	उशन्ति	(ङि)
ज्या	—जीन	जिनाति	व्यच	—विचित	विचति	(श)
वय	—ऊयतुः (लिटि)		व्रश्च	—वृक्ण	वृश्चति	(श)
व्यध	—विद्ध	विध्यति (श्यन्)	प्रच्छ	—पृष्ट	पृच्छति	(श)
			भ्रज्ज	—भृष्ट	भृज्जति	(श)

५१७ । लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । (६-१-१७)

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां च लिटि अभ्यासस्य संप्रसारणम् । यथा—

वच—उवाच	यज—इयाज	ग्रह—जग्राह	वयि—उवाय
स्वप—सुष्वाप	वप—उवाप	ज्या—जिज्यौ	व्यच—विव्याच
इत्यादि ।		इत्यादि ।	

प्रकृते शप्रत्ययस्य ङित्त्वात् 'ग्रहि……' इति संप्रसारणम्। 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (२९६) इति नियमात् परस्य रेफस्यैव तत्, न तु वकारस्य। रेफस्य च ऋकारः संप्रसारणम्॥

वृश्चति वृश्चतः वृश्चन्ति। अवृश्चत्। वृश्चतु। वृश्चेत् इत्यादि।

३. मुच्लृ मोक्षणे। स्वरितेत्।

मुचादीनां नुमागमविधानात् नुम्प्रकरणमारभ्यते—

५१८। इदितो नुम् धातोः। (७-१-५८)

इदितो धातोः प्रत्ययमात्रे नुमागमः स्यात्। यथा—

टु णदि समृद्धौ (शप्)—नन्दति, नन्दत इत्यादि।
लुटि स्तेये (शप्)—लुण्टति, लुण्टत ,,

५१९। शे मुचादीनाम्। (७-१-५९)

मुचादीनां शप्रत्यये परे नुमागमः। यथा—

मुच्—मुञ्चति	लिप—लिम्पति
सिच्—सिञ्चति	कृत—कृन्तति
विद्लृ—विन्दति	खिद—खिन्दते

प्रत्यु०—('शे' किम्?) मुक्त, सिक्त, विन्न, लिप्त, कृत्त, खिन्न।
मुचसिचलिपलुम्पतयः खिदविद, कृतपिंशती मुचादि. स्यात्।

५२०। मस्जिनशोर्झलि। (७-१-६०)

इह श्चुत्वादिभिरिष्टरूपसिद्धिर्भविष्यतीति कृत्वा भ्रस्जभ्रस्जप्रस्च त्यादिवत् धातवः सोपधाः पठ्यन्ते; संयोगादिलोपसंपादनार्थश्चायं शः। मज्ज, नश इत्यनयोः झलादौ प्रत्यये नुम्। यथा—

तुमुन् प्रत्यये—मङ्क्तुम्, नंष्टुम्।

५२१। रभेरशब्लिटोः। (अचि) (७-१-६३)

रभधातोरजादौ प्रत्यये नुम्, न तु शपि लिटि च। यथा—

(घञि) आरम्भः; (अनीयरि) आरम्भणीयम्; (ल्युटि) आरम्भणम्।
प्रत्यु०—(शपि) आरभते; (लिटि) आरेभे।

५२२ । लभेश्च । (७-१-६४)

पूर्ववदशब्लिटोरचि नुम् । यथा—
(ण्वुलि) लम्भकः । शपि तु लभते । लिटि च लेभे ।

५२३ । आङो यि । (७-१-६५)

आङुपसृष्टस्य लभेर्यादौ प्रत्यये नुम् । यथा—आलम्भ्या वडवा ।

५२४ । उपसर्गात् खल्घञोः । (७-१-६७)

यथा—(खलि) सुप्रलभ, दुष्प्रलभ । (घञि) प्रलम्भः, विप्रलम्भः ।
उपसर्गाभावे तु—लाभः ।

५२५ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । (७-१-६८)

यथा—सुलभ, दुर्लभम् । 'केवलाभ्याम्' इत्युक्तेः सुप्रलम्भम् ।

४. कृ विक्षेपे । परस्मैपदी ।

कॄ + अ + ति इति स्थिते विशेषविधिः—

५२६ । ऋत इद्धातोः । (७-१-१००)

ॠकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशः स्यात् । 'उरण् रपरः' इति रपरोऽयं 'इर्' इति भवति । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः परत्वादिदं बाधते; अतः क्ङित्स्वेवास्यावकाशः । अनेन किरति किरतः, किरन्ति इत्यादि ॥

. ५२७ । उपधायाश्च । (७-१-१०१)

उपधायाश्च ॠकारस्य इत् । यथा—
कॄत—कीर्तयति ।

५२८ । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । (७-१-१०२)

ओष्ठ्यवर्णः पूर्वो यस्मात् स ओष्ठ्यपूर्वः । ओष्ठ्यपूर्व—ॠकारान्तस्य तु धातोरङ्गस्य उत् । यथा—

पॄ—पिपर्ति पिपूर्तः पिपुरति । (श्लुविकरणम्)
मृ—मुमूर्षति (सनि दीर्घेण मॄ इति भवति धातु)

५. पृङ् व्यायामे। प्रायेण व्याङ्पूर्वः।

५२९। रिङ् शयग्लिङ्क्षु (ऋतः)। (७-४-२८)

शः, यक्, लिङ् एषु परेषु ऋदन्ताङ्गस्य रिङ्, ङिन्त्
वेशः। व्यापृ + अ + ते = व्याप्रि + अ + ते; 'अचि श्नु'
(३६४) इतीयङि, व्याप्रियते। व्याप्रियत—व्याप्रियेताम्
एवं दृङ्धातोराङ्पूर्वस्य आद्रियते आद्रियेते इत्यादि॥

---

(3) IV. दिवादिगणः, श्यन्विकरणः।

१. दिवु क्रीडाविजिगीषादिषु। परस्मैपदी।

दिव् + य + ति इति स्थिते दीर्घो विधीयते—

५३०। र्वोरुपधाया दीर्घ इकः[1] (धातोः पदस्य)। (८-२

रेफान्तस्य वकारान्तस्य च धातोः उपधाया इकः दीर्घ
पदान्ते। यथा—

गॄ—गीः गिरौ गिरः। गीर्भ्यां गीर्भिः गीर्षु।
धुर्वी—धूः धुरौ धुरः। धूर्भ्यां धूर्भिः धूर्षु।
पॄ—पूः पुरौ पुरः। पूर्भ्यां पूर्भिः पूर्षु।
आशास्—आशीः आशिषौ आशिषः; आशीर्भ्यां आशीःषु।

वकारान्तो धातुरुदाहार्यो नास्ति; तद्ग्रहणमुत्तरार्थम्।

५३१। हलि च। (८-२-७७)

हलि च परे रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः।
स्तॄ—स्तीर्णम्, शॄ—शीर्णम्, गॄ—गीर्णम्, दिव्—दीव्यति, सिव्—
अपदान्तार्थं सूत्रमिदम्।

५३२। उपधायां च। (८-२-७८)

धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इकः

---

१. इदं सुप्प्रकरणे व्याख्येयं सूत्रं सौकर्यादत्रैवोपात्तम्।

यथा—मुर्च्छं—मूर्च्छितः । धुर्व—धूर्वितः ।

ोपध उदाहार्यो नास्ति । इत्थं च वकारस्य 'हलि च' इति सूत्रे एव
फलम् ॥

५३३ । न भकुर्छुराम् । (८-२-७९)

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर्, छुर् इत्येतयोश्च दीर्घो न । यथा—

धुर् + य = धुर्यः । कुर् + यात् = कुर्यात् । छुर + यात = छुर्यात् ।

'लि चेति दीर्घेण प्रकृते

दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति; अदीव्यत—दीव्यतु—दीव्येत् ।

२. शमु उपशमे । परस्मैपदी ।

शम्यति इति स्थिते दीर्घविधिः—

५३४ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । (७-३-७४)

शमादीनामष्टानां धातूनां दीर्घः श्यनि । यथा—

शमु—शाम्यति	दमु—दाम्यति	भ्रमु—भ्राम्यति	क्लमु—क्लाम्यति
तमु—ताम्यति	श्रमु—श्राम्यति	क्षमु—क्षाम्यति	मदी—माद्यति

५३५ । ष्ठिवुक्लम्वाचमां शिति । (७-३-७५)

एषां शित्प्रत्यये परे दीर्घः । यथा—

ष्ठिवु—ष्ठीवति । (शप्) क्लमु—क्लामति । (शप्) आचमु—आचामति
आङोऽभावे तु चमति)

मधातोरनेनैव श्यन्यपि दीर्घे सिद्धे शमादौ पाठः कार्यान्तरार्थः[1] ।

५३६ । क्रमः परस्मैपदेषु (शिति) । (७-३-७६)

क्रमधातोः परस्मैपदे शिति प्रत्यये दीर्घः । यथा—

क्रामति—(शप्) अक्रामत्—क्रामतु ।

प्रत्यु०—('परस्मैपदेषु' किम्?) आक्रमते सूर्यः ।

५३७ । इषुगमियमां छः । (७-३-७७)

---

१. शमित्यष्टाभ्यो घिनुणिति घिनुण् कार्यान्तरम् ।

एषां छकारोऽन्तादेशः स्यात् शिति प्रत्यये । यथा—

इषु – इच्छायां (श) इच्छति —ऐच्छत् ।
गम्लृ–गतौ (शप्) गच्छति—अगच्छत् ।
यम – उपरमे („) यच्छति—अयच्छत् ।
शितोऽन्यत्र तु गमिष्यति इत्यादि ।

५३८ । पा - घ्रा - ध्मा - स्था - म्ना - दाण् - दृश्य - र्ति - सर्ति - शद - सदां पिब - जिघ्र - धम - तिष्ठ - मन - यच्छ - पश्य - ऋच्छ - धौ - शीय - सीदाः । (७-३-७८)

एषाम् एते आदेशाः शिति प्रत्यये । तत्र सर्तेः धौ इत्यादेशो गितायां गतावेव इति नियमः । पा इति 'पा पाने' इत्यस्यैव ग्रहणम्, तु 'पा रक्षण' इत्यस्य । यथा—

धातुः	आदेशः	उदा० ।	धातुः	आदेशः	उदा० ।
पा —	पिब —	पिबति	दृशिर् —	पश्य —	पश्यति ।
घ्रा —	जिघ्र —	जिघ्रति	ऋ —	ऋच्छ —	ऋच्छति ।
ध्मा —	धम —	धमति	सृ —	धौ —	धावति ।
स्था —	तिष्ठ —	तिष्ठति	शद —	शीय —	शीयते ।
म्ना —	मन —	मनति	षद्लृ —	सीद —	सीदति ।
दाण् —	यच्छ —	यच्छति			

प्रत्यु०—('शिति' किम्?) पानं, घ्राणं, ध्मानम् इत्यादि ।

स्य सूत्रस्य श्लोकेनाप्युदाहरणम्—

व्याघ्रो जिघ्रति, सीदतीह सदनं धावन् वनान्निस्सरन्
ऋत्वा प्राच्छंति निर्भयं, विधमति ध्मातेषु शङ्खेष्वयम् ।
स्थाने तिष्ठत, पेयमाशु पिबत, म्नायं मनन्तु द्विजाः
शस्त्रं यच्छत दृष्टलक्ष्यमिह भोः, शादोऽस्य संशीयताम् ॥

स्तुतः पाघ्रादयः पिबजिघ्रादयश्च खिलधातवः । एके आर्धधातुकमात्र-विषयाः, अन्ये सार्वधातुकमात्रविषया इति । नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन पाणिनिरेषां स्थान्यादेशभावं कल्पयति ।

५३९ । ज्ञाजनोर्जा । (७-३-७९)

'ज्ञा अवबोधने' (श्ना) 'जनी प्रादुर्भावे' (श्यन्) इत्यनयोः जा इत्यादेशः शिति प्रत्यये । यथा—

ज्ञा—जानाति, जानीते । जन—जायते, अजायत, जायतां, जायेत ।

५४० । प्वादीनां ह्रस्वः । (७-३-८०)

क्र्यादेः अन्तर्गणभूतानां प्वादीनां शिति परे ह्रस्वः । यथा—

पू —पुनाति । अन्यत्र—पूतम् ।
लू —लुनाति । ,, लूनम् ।
स्तॄ—स्तृणाति । ,, स्तीर्णम् ।

पूञ्-लूञ्-स्तॄञ्-कॄञ्-वॄञ्-धूञ्-शॄ-कॄ-भॄ-मॄ-दॄ-जॄ-झॄ-गॄ-ज्या-री-ली-व्ली-प्ली—एते प्वादयः ॥

३. षो अन्तकर्मणि । परस्मैपदी ।

सो + य + इति स्थिते—

५४१ । ओतः श्यनि । (७-३-७१)

ओकारान्तस्याङ्गस्य लोपः श्यनि; 'अलोऽन्त्यस्य' इत्योकारस्यैव लोपः । यथा—स्यति स्यतः स्यन्ति । अस्यत्–स्यतु–स्येत् ।

एवं 'दो अवखण्डने' इत्यस्य—

द्यति—अद्यत्–द्यतु–द्येत् ।

---

(4) ४. स्वादिगणः, श्नुविकरणः ॥

श्नुप्रत्ययस्य विकरणस्य ङित्त्वात् प्रकृतेर्धातोर्न गुणः; परस्मैपदैकवचनानां पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् तेषु श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य गुणः । सुनोति सुनुतः । सुनु + अन्ति इत्यत्र 'अचिश्नु.......' इत्युवङि प्राप्ते तदपवादो यण् विधीयते । तथा हि—'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति प्रकरणे—

५४२। हुश्नुवोः सार्वधातुके। (६-४-८७)

हुधातोः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्याङ्गस्य च य
णादजादौ सार्वधातुके। सुन्वन्ति। सुनोषि सुनुथः सुनुथ। सुनोमि

५४३। लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः। (६-४-१०७)

अस्येत्यनेन 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति पूर्वसूत्रोक्तं पर
ामृश्यते। असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारः तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा मकार
वकारयोः परयोः। अनेन सुन्वः—सुनुवः, सुन्मः—सुनुमः इति रू
पद्वयम्। सुनुते सुन्वाते। अदन्ताङ्गस्याभावात् झस्य अदादेशः
(४६६) सुन्वते। सुनुषे सुन्वाथे, सुनुध्वे। सुन्वे सुन्वहे, सुनुव
हे, सुन्महे, सुनुमहे॥

उक्त उकारलोपः करोतौ नित्यो विधीयते—

५४४। नित्यं करोतेः। (६-४-१०८)

उतः प्रत्ययस्य असंयोगपूर्वस्य म्वोर्लोप उक्तः, करोतेर्विषये
नित्यं स्यात्। यथा—कुर्वः, कुर्मः। कुर्वहे, कुर्महे।

५४५। ये च। (६-४-१०९)

यकारादौ प्रत्यये परे च करोतेरुक्तो लोपः। यथा—कुर्यात्।

५४६। अत उत् सार्वधातुके। (६-४-११०)

उप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकारः स्यात् क्ङिति
सार्वधातुके। यथा—कुरुतः, कुर्वन्ति, कुर्यात्।

अथ प्रकृतो धातुरुदाह्रियते—

लङ्—असुनोत् असुनुताम् असुन्वन्।
असुनुत असुन्वाताम् असुन्वत।

लोट्—सुनोतु सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु।
सुनु सुनुतात्। सुनवानि॥ सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम्
सुनुष्व। सुनवै सुनवावहै।

लिङ्—अदन्ताङ्गस्याभावात् इयादेशो न।
सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः। सुन्वीत सुन्वीयाता

२. आप्लृ व्याप्तौ । परस्मैपदी ।

आप्नोति आप्नुतः । संयोगपूर्वत्वात् उवङेव । आप्नुवन्ति । आप्नुवः, आप्नुमः । संयोगपूर्वत्वात् अत्रापि न विकल्पः । अत एव न हिलोपश्च—आप्नुहि ।

३. अशू व्याप्तौ । आत्मनेपदी ।

अश्नुते अश्नुवाते अश्नुवते ; आश्नुत आश्नुवाताम् आश्नुवत ; अश्नुताम् । अश्नुवीत ।

---

(5) VIII. तनोत्यादिगणः, उविकरणः ॥

१. तनु विस्तारे करणे च । उभयपदी ।

पूर्ववत् उप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य पित्त्वात् गुणः ॥

तनोति तनुतः तन्वन्ति । तनोषि तनुथः तनुथ । तनोमि तन्वः, तनुवः । तन्मः, तनुम. । तनुते तन्वाते तन्वते । अतनोत् अतनुताम् अतन्वन् । अतनुत अतन्वाताम् अतन्वत । तनोतु तनुतात् । तनु तनुतात् । तनवानि । तनुतां तन्वातां तन्वताम् । तनुष्व । तनवै, तनवावहै । तनुयात् तनुयाताम् । तन्वीत तन्वीयताम् ।

२. डुकृञ् करणे । उभयपदी ।

पित्त्वाभावात् उप्रत्यय आर्धधातुकम् । अतश्च तस्य न ङित्वम् । ङित्वाभावाच्च धातोर्गुणः । तिप्सिप्मिप्सु उप्रत्ययस्य च गुणः, करोति । 'अत उत्सार्वधातुके' (५४६) इति ङित्सु द्विबहुवचनेषु गुणाकारस्य उदादेशः, कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि कुर्वः कुर्मः । 'नित्यं करोतेः' (५४४) इति नित्यं उकारप्रत्ययस्य लोपः । कुरुते कुर्वाते कुर्वते । कुरुषे कुर्वाथे कुरुध्वे । कुर्वे कुर्वहे कुर्महे । अकरोत् अकुरुत । करोतु । कुरु । करवाणि । कुरुतां कुर्वातां कुर्वताम् । कुरुष्व । करवै करवावहै । 'ये च' (५४५) इत्युलोपः । कुर्यात् कुर्यातां कुर्युः । कुर्वीत कुर्वीयातां कुर्वीरन् ।

---

(6) IX. क्र्यादिगणः, श्नाविकरणः ॥

१. क्रीञ् द्रव्यविनिमये । उभयपदी ।

क्रीणाति । क्रीणा+तस् इत्यत्र आकारस्य ईकारो विधीयते—तत्र 'अत उत्सार्वधातुके' इति हि सूत्रं व्याख्यातेष्वन्तिमम् ; व्याख्येयं

च सूत्रं तस्मादेकेनैव सूत्रेणान्तरितम् । अतो मध्यगतमप्रकृतमपि तत् व्याख्यायैव प्रस्तुतोपयोगि सूत्रं व्याख्यास्यामः ॥

५४७ । श्नसोरल्लोपः । (६-४-१११)

श्नम् इति विकरणप्रत्ययस्य असधातोश्च अकारस्य लोपः सार्व-धातुके क्ङिति । भिनत्ति भिन्तः । अस्ति स्तः इति तत्तत्प्रकरणयो-रुदाहरिष्यामः ॥

५४८ । श्नाभ्यस्तयोरातः । (६-४-११२)

श्ना इति विकरणप्रत्ययस्य अभ्यस्तानामङ्गानां च आकारस्य लोपः स्यात् सार्वधातुके क्ङिति । अनेन प्रकृते (क्रीणा + तस् इत्यत्र) लोपे प्राप्ते तस्यापवादः—

५४९ । ई हल्यघोः । (६-४-११३)

हलादौ तु सार्वधातुके क्ङिति श्नाभ्यस्तयोरात ईत् । घुसंज्ञस्य त्वभ्यस्तस्य नेदमिति निषेधः । अतश्च श्नाभ्यस्तयोराकारस्य अजादौ क्ङिति सार्वधातुके लोपः, हलादौ तु ईत्वमिति व्यवस्था । अनेन प्रकृते क्रीणीतः इति रूपसिद्धिः । अन्तीत्यजादौ प्रत्यये लोपः, क्रीणन्ति । क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ । क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः । एकवचनेषु तु ङित्त्वाभावादुभयमपि नास्ति । आत्मनेपदलटि सर्वत्र ङित्त्वाद्यथायथम् ईत्वलोपौ—क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते; क्रीणीषे क्रीणाथे क्रीणीध्वे । क्रीणे क्रीणीवहे क्रीणीमहे । अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन् । अक्रीणीत अक्रीणाताम् अक्रीणत । क्रीणातु, क्रीणीतात् क्रीणीतां क्रीणन्तु । क्रीणीहि । क्रीणानि । क्रीणीतां क्रीणातां क्रीणतां । क्रीणीष्व । क्रीणै क्रीणावहै । क्री-णीयात् क्रीणीयातां क्रीणीयुः ॥

यासुटो ङित्त्वात् सर्वत्र ईत्वम् । क्रीणीत क्रीणीयातां क्रीणीरन् ॥

प्रसङ्गवशात् हलि सार्वधातुके क्ङित्यनुशिष्टा अन्येऽपि विशेष-योऽत्रैव कथ्यन्ते—

५५० । इद्दरिद्रस्य । (६-४-११४)

•हलादौ क्ङिति सार्वधातुके दरिद्रातेरिवादेशः । दरिद्राति दरिद्रितः । 'स्तत्वात् प्राप्तस्य ईत्वस्यापवादः ।

५५१ । भियोऽन्यतरस्याम् । (६-४-११५)

भीधातोरुक्तनिमित्ते इत्वं वा । तेन बिभितः बिभीतः इति रूपद्वयम् ।

५५२ । जहातेश्च । (६-४-११६)

ओ हाक् त्यागे इति धातोश्च इत्वं वा । तेन जहितः जहीतः इति रूपद्वयम् ।

५५३ । आ च हौ । (६-४-११७)

जहातेर्हौ परे इत्वम् ईत्वम् आत्वं च वा स्यात् । तेन जहिहि जहीहि हि इति रूपत्रयम् ।

५५४ । लोपो यि । (६-४-११८)

यादौ क्ङिति सार्वधातुके जहातेराकारस्य लोपः । तेन यासुटि जह्यात् रूपम् ।

२. मृद क्षोदे । परस्मैपदी ।

विकरणस्य ङित्त्वान्न गुण:; मृद्नाति मृद्नीतः मृद्नन्ति । लोटि हि इति रूपे प्राप्ते—

५५५ । हलः श्नः शानज्झौ । (३-१-८३)

हल: परस्य श्नाप्रत्ययस्य शानच् इत्यादेश: हौ परे । अनेन हि = मृदानहि । 'अतो हेः' (५०३) इति हिलोपेन मृदान इति सिद्ध्यति । एवं बध–बधान । मुष–मुषाण । स्तभ–ान इत्यादिषु हलन्तेषूह्यम् ॥

३. पूञ् पवने । उभयपदी ।

'प्वादीनां ह्रस्वः' (५४०) इति ह्रस्वः । पुनाति-पुनीते ।

४. ग्रह उपादाने । उभयपदी ।

'ग्रहिज्या......'(५१६) इति संप्रसारणम् । गृह्णाति, गृह्णीतः । गृह्णीते । ात् । अगृह्णीत । गृह्णातु, गृह्णीतां । गृह्णीयात्, गृह्णीत ।

(7) VII. रुधादिगणः । श्नम्विकरणः ।

१. रुधिर् आवरणे । उभयपदी ।

'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यधिकारेऽपि वर्तमाने मित्त्वस्य प्रयोजनान्तराभावात् 'मिदचोऽन्त्यात्' इत्यन्त्यादचः परः क्रियते श्नम् प्रत्ययः । रुनध् + ति इति स्थिते—

५५६ । झषस्तथोर्धोऽधः । (८-२-४०)

झषः परयोस्तकारथकारयोर्धकार आदेशः स्यात्, न तु दधातेः इति तकारस्य धकारः—रुनध् + धि इति जातम् । 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वं णत्वं, रुणद्धि । रुनध्धस् इति जाते 'श्नसोरल्लोपः' (५४७) इति क्ङित्सु अल्लोपः, रुन्धः[1] रुन्धन्ति । रुणत्सि रुन्धः रुन्ध तथोर्धत्वविधानात् प्रथममध्यमयोर्द्विवचने तुल्यं रूपम् । रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः ॥

ङित्सु श्नसोरल्लोपविधानान् पित्स्वेव श्नमोऽकारस्य श्रवणम् पितश्च तिप्सिप्मिपो लोडुत्तमश्चेति परिगणिताः ॥

रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । (चर्त्वं,) रुन्त्से रुन्धाथे रुन्ध्वे; रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे

अरुणध् + त् इत्यत्र हल्ङ्यादिलोप (२२२), जश्त्वचर्त्वे, अरुणद्, अरुणत् अरुन्धाम् अरुन्धन् । 'दश्च' (५८२), इति वा रु । अरुणः, अरुणत् अरुन्धम् अरुन्ध । अरुणधम् अरुन्ध्व अरुन्ध्म । अरुन्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत । अरुन्धाः । अरुन्धि ।

रुणद्धु, रुन्धात् रुन्धां रुन्धन्तु । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (५०५) रुन्धि—रुन्धात् रुन्ध रुन्ध, रुणधानि रुणधाव रुणधाम ।

---

१. 'रुन्ध् ध.' इति धकारद्वयमत्र वर्तते, तथाप्युच्चारणे न भेदः । 'झरो झरि सवर्णे' (लोपो वा-८-४ ६५) इत्येकस्य धकारस्य वैकल्पिको लोपः ।

रुन्धां रुन्धातां रुन्धताम् । रुन्त्स्व । रुणधै रुणधावहै रुणधामहै ।
रुन्ध्यात् रुन्ध्यातां रुन्ध्यु: । रुन्धीत रुन्धीयातां रुन्धीरन् ।

एवमेव भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे इत्यादय: ॥

२. पिष्लृ सञ्चूर्णने । परस्मैपदी ।

ष्टुत्वं, पिनष्टि । अल्लोपे 'नश्चापदान्तस्य झलि' (९२) इत्यनुस्वार:, पिंष्ट: पिंषन्ति । पिनष् + सि इत्यत्र—

५५७ । षढो: क: सि । (८-२-४१)

षकारढकारयो: ककार आदेश: सकारे परे । इति षकारस्य कत्वम् । पिनक्सि । सस्य कवर्गात् परत्वात् षत्वं, पिनक्षि । पिंष्ठ: पिंष्ठ । पिनष्मि पिंष्व: पिंष्म: । हल्ङ्याब्भ्यादिलोप:, जश्त्वचर्त्वे, अपिनट्, अपिनड् अपिंष्टां अपिंषन् । अपिनट्-अपिनड्, अपिंष्टं अपिंष्ट । अपिनषं अपिंष्व अपिंष्म । पिनष्टु, पिंष्टात् पिंष्टां पिंषन्तु । पिन्ष् + हि इत्यत्र हेर्धि:, पिन्ष् + धि—ष्टुत्वं,—पिन्ष् + ढि—'झलां जश् झशि' इति जश्त्वं, पिन्ड् + ढि—अनुस्वारपरसवर्णौ, पिण्ड्ढि । 'झरो झरि' इति वा लोप:, पिण्ढि । पिनषाणि पिनषाव पिनषाम । पिंष्यात् पिंष्यातां पिंष्यु: इत्यादि ॥

३. उन्दी क्लेदने । परस्मैपदी ।

उन्द् + ति इति स्थिते—

५५८ । श्नान्नलोप: । (६-४-२३)

श्नम: परस्य नस्य लोप: स्यात् । इति नलोपे उनद् + ति = उनत्ति, उन्त: उन्दन्ति । लङि औनत् औनद् । एवम् अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु इत्यस्य अनक्ति अङ्क्त: अञ्जन्ति । लङि आनक् आनग् इत्यादि ॥

(8) VIII. अदादिगणः । लुग्विकरणः ।

१. अद भक्षणे । परस्मैपदी ।

अत्ति अत्तः अदन्ति; अत्सि अत्थः अत्थ । अद्मि अद्वः अद्मः । लङि आद् + त् इति स्थिते वक्ष्यमाणेन 'अदः सर्वेषाम्' (५७८) इति सूत्रेण प्रत्ययस्य अडागमे—**आदत् आत्ताम् आदन्** । पूर्ववदाडागमे **आदः आत्तम् आत्त । आदम् आद्व आद्म** । लोटि **अत्तु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु**; हेर्धिः—**अद्धि । अदानि अदाव अदाम** । लिङि **अद्यात् अद्यात् अद्युः** ।

२. हन हिंसागत्योः । परस्मैपदी ।

हन्ति । हतः इति रूपसिद्ध्यर्थमनुनासिकलोप उच्यते—

५५९ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति । (६-४-३७)

अनुदात्तोपदेशानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपः स्यात् क्ङिति झलादौ प्रत्यये परे । अनुदात्तोपदेशेषु यम - रम - नम - गम - हन - मन्यतय एवानुनासिकान्ताः । तनु - क्षणु - क्षिणु - ऋणु - तृणु - घृणु - वनु - मनु—इत्येते तनोत्यादयः । तस्थस्थानां ङित्त्वात् झलादित्वाच्चानेन नकारलोपः, **हतः हथः हथ** । सिपि लोपस्यावकाशाभावान्नकारस्यानुस्वारः, **हंसि** । उत्तमे तु न किञ्चित्, **हन्मि हन्वः हन्मः** । झौ उपधालोप उच्यते—

५६० । गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि । (६-४-९८)

अचि उपधाया इति चानुवर्तते । गमादीनामुपधाया लोपः स्यात् क्ङित्यजादौ प्रत्यये न त्वङि । यथा—

धातुः-लिटि	अतुस्	उस्	धातुः-लिटि	अतुस	उस
गम —	जग्मतुः	जग्मुः	खन —	चख्नतुः	चख्नुः
हन —	जघ्नतुः	जघ्नुः	घस —	जक्षतुः	जक्षुः
जन —	जज्ञे	जज्ञाते			

प्रत्यु०—अङि तु—अगमत्, अघसत् ।

अनेन उपधालोपेन ह्नन्ति इति जाते कुत्वम्। तद्यथा—

५६१। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु (कु)। (७-३-५४)

हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च। अत्र
क्कारस्य परत्वात् कुत्वम्, हकारस्य चान्तरतम्यात् कवर्गो घकारः।
घ्नन्ति इति रूपम। अनेन सूत्रेण वृत्रहन्शब्दस्य भसंज्ञायामल्लोपेऽचि
कुत्वेन वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना वृत्रघ्ने इत्यादि रूपाणि॥

५६२। अभ्यासाच्च। (७-३-५५)

हन्तेर्हस्य कुत्वम्। तेन जघान जिघांसति इत्यादि सिध्यति॥

लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपः। अहन् अहताम् अघ्नन्। अहन् अहतम्
अहत। अहनम् अहन्व अहन्म।

लोटि हौ हहि इति प्राप्ते—

५६३। हन्तेर्जः (हौ)। (६-४-३६)

इति जादेशेन जहि इति रूपम्। उत्तमे हनानि हनाव हनाम।

लिङि यासुटो ङित्त्वेऽपि अजादित्वाभावान्नोपधालोपः। झलादित्वाभावान्नापि
लोपः। हन्यात् हन्याताम् इत्यादि।

३. द्विष अप्रीतौ। उभयपदी।

द्वेष्टि-द्विष्टः; अद्वेट्-अद्विष्ट। झौ 'द्विषश्च' (५०१) इति वा जुसादेशः, अद्विषुः
अद्विषन्। द्वेष्टु। द्विड्ढि। द्वेषाणि। द्विष्टां। द्विक्ष्व (षढोः कः सि) द्वेषै। द्विष्यात्। द्विषीत।

४. चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि।

चक्ष्+ते इत्यत्र संयोगादिलोपेन (४९५) ककारे लुप्ते ष्टुत्वे च कृते चष्टे
चक्षाते चक्षते। अचष्ट। चष्टां। चक्षीत।

५. रुदिर् अश्रुमोचने। परस्मैपदी।

५६४। रुदादिभ्यः सार्वधातुके (वलादेरिट्)। (७-२-७६)

रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, जक्ष् एभ्यः पञ्चभ्यः परस्य वलादेः
सार्वधातुकस्य इडागमः स्यात्॥

रोदिति रुदितः रुदन्ति। रोदिषि रुदिथः इत्यादि। लङि प्रक्रियां परस्ता-
द्दर्शयिष्यामः।

एव स्वपिति, श्वसिति, अनिति, जक्षिति । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तत्वात् 'अदभ्यस्तात्' (४६५) इति झेरदादेशः, जक्षति इति बहुवचनम्

६. ईड स्तुतौ । ७. ईश ऐश्वर्ये । आत्मनेपदिनौ ।

५६५ । ईशः से । (७-२-७७)

५६६ । ईडजनोर्ध्वे च । (७-२-७८)

ईड, ईश, जन एषां से ध्वे इति सार्वधातुकयोरिडागमः स्यात्

यथा—ईश— [1]ईष्टे ईशाते ईशते ईशिषे ईशिध्वे ।
ईड— [2]ईट्टे ईडाते ईडते ईडिषे ईडिध्वे ।

जनधातोश्लुविकरणाभावात् छन्दस्येवोदाहरणम् । से ध्वे इति विकृतनिर्देशात् लड्लोटोरेव इडागमः । ईशधातोरपि ध्वे प्रत्यये इट इष्टत्वात् 'ईशीडजनां सेध्वयोः' इति सूत्रकरणमुचिततरमभविष्यत् ।

८. यु मिश्रणामिश्रणयोः । परस्मैपदी ।

५६७ । उतो वृद्धिर्लुकि हलि (सार्वधातुके पिति) । (७-३-८९)

उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्याल्लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके परे ॥

यौति युतः युवन्ति । यौषि । यौमि । अयौत् । यौतु । युयात् । एव णु स्तुतौ इत्यादयः ।

९. ऊर्णुञ् आच्छादने । उभयपदी ।

५६८ । ऊर्णोतेर्विभाषा । (७-३-९०)

ऊर्णोतेर्हलि पिति सार्वधातुके वा वृद्धिः ।

ऊर्णौति, ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ; ऊर्णौषि ऊर्णोषि ; ऊर्णौमि ऊर्णोमि ।

५६९ । गुणोऽपृक्ते । (७-३-९१)

अपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके ऊर्णोतेर्गुणः, न तु वृद्धिः ।

और्णोत् और्णुताम् और्णुवन् । और्णोः । ऊर्णौतु, ऊर्णोतु । ऊर्णुहि । ऊर्णवानि ऊर्णवाम । [illegible] ऊर्णुते । और्णुत ऊर्णुताम् ऊर्णुवीत ।

---

१. 'व्रश्च...भ्रस्ज......छशां षः' (६७) इति षत्वे कृते ष्टुत्वम् ।

२. '[illegible]' इति चर्त्वानन्तरं ष्टुत्वम् । लङि ऐट्ट ऐडाताम् ऐडत; ऐड्ड ऐडाताम्

५७० । तृणह इम् । (७-३-९२)

तृणह इति 'तृह हिंसायाम्' इति रौधादिकस्य कृतश्नमो ग्रहणम् । तृणह्-कस्य इमागमो हलि पिति सार्वधातुके ।

तृह् + ति—श्नम्, तृणह् + ति—इमागमः, तृणेह् + ति—ं, तृणेढ् + ति 'झषस्तथोर्धोऽधः' (५५६), तृणेढ् + धि—ष्टुत्वं, ढ् + ढि—'ढो ढे लोपः' (७९) तृणेढि । तृण्ढः तृंहन्ति । ाक्षि । तृणेक्षि तृंढ्वः तृंह्मः । अतृणेट् । तृणेढु, तृण्ढात् । ढि । तृणहानि तृणहाव । तृंह्यात् तृंह्यातात् । इत्यादि । रुधादावु-र्तव्यो धातुः सूत्रक्रमानुरोधादत्रोपात्तः ॥

१०. ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । उभयपदी ।

५७१ । ब्रुव ईट् । (७-३-९३)

ब्रू इत्यस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमः ॥

ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रवीमि ।

ः पञ्चानां........' (४७६) इति प्रथमतः पञ्चानां वचनानाम् ादेशसंनियोगेन णलतुसुस्थलथुसादेशा उक्ताः । तेन—

आह आहतुः आहुः । थलि—

५७२ । आहस्थः (थलि) । (८-२-३५)

सूत्रेण थकारेऽन्तादेशे कृते चर्त्वेन तकारः । आत्थ आहथुः । ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः इत्येकमेव रूपम् । लटि ब्रूते ब्रुवाते ते इत्यादि । लङि अब्रवीत् अब्रूत । लोटि ब्रवीतु ब्रूताम् । लादेः पितः' इत्युक्तेः ब्रवाणि ब्रवाव । ब्रवै ब्रवावहै । लिङि ात् ब्रुवीत ॥

[५७३ । यङो वा । (७-३-९४)

यङः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो वा । उदाह-—यङन्तप्रक्रियायाम् ॥]

एव स्वपिति, श्वसिति, अनिति, जक्षिति । 'जाक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तत्वात् 'अदभ्यस्तात्' (४६५) इति झेरदादेशः, जक्षति इति बहुवचनम् ।

६. ईड स्तुतौ । ७. ईश ऐश्वर्ये । आत्मनेपदिनौ ।

५६५ । ईशः से । (७-२-७७)

५६६ । ईडजनोर्ध्वे च । (७-२-७८)

ईड, ईश, जन एषां से ध्वे इति सार्वधातुकयोरिडागमः स्यात् ।

यथा—ईश— [1]ईष्टे ईशाते ईशते ईशिषे ईशिध्वे ।
ईड— [2]ईट्टे ईडाते ईडते ईडिषे ईडिध्वे ।

जनधातोर्लौकिकविकरणाभावात् छन्दस्येवोदाहरणम् । से ध्वं इति विकृतनिर्देशात् लड्लोटोरेव इडागमः । ईशधातोरपि ध्वे प्रत्यये इट इष्टत्वात् 'ईशीडजनां सेध्वयोः' इति सूत्रकरणमुचिततरमभविष्यत् ।

८. यु मिश्रणामिश्रणयोः । परस्मैपदी ।

५६७ । उतो वृद्धिर्लुकि हलि (सार्वधातुके पिति) । (७-३-८९)

उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्याल्लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके परे ॥

यौति युतः युवन्ति । यौषि । यौमि । अयौत् । यौतु । युयात् । एवं णु स्तुतौ इत्यादयः ।

९. ऊर्णुञ् आच्छादने । उभयपदी ।

५६८ । ऊर्णोतेर्विभाषा । (७-३-९०)

ऊर्णोतेर्हलि पिति सार्वधातुके वा वृद्धिः ।

ऊर्णौति, ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ; ऊर्णौषि ऊर्णोषि ; ऊर्णौमि ऊर्णोमि ।

५६९ । गुणोऽपृक्ते । (७-३-९१)

अपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके ऊर्णोतेर्गुणः, न तु वृद्धिः ।

और्णोत् और्णुताम् और्णुवन् । और्णोः । ऊर्णौतु, ऊर्णोतु । ऊर्णुहि । ऊर्णवानि । ऊर्णुयात् । तङि ऊर्णुते । और्णुत ऊर्णुताम् ऊर्णुवीत ।

---

१. 'व्रश्चभ्रस्ज......छशां षः' (६७) इति षत्वे कृते ष्टुत्वम् ।

२. 'खरि च' इति चर्त्वानन्तरं ष्टुत्वम् । लङि ऐष्ट ऐशाताम् ऐशत ; ऐट्ट ऐडाताम् ।

५७० । तृणह इम् । (७-३-९२)

तृणह इति 'तृह हिंसायाम्' इति रौधादिकस्य कृतश्नमो ग्रहणम् । तृणह् न्तस्य इमागमो हलि पिति सार्वधातुके ।

तृह् + ति—श्नम्, तृणह् + ति—इमागमः, तृणेह् + ति—ढं, तृणेढ् + ति 'झषस्तथोर्धोऽधः' (५५६), तृणेढ् + धि—ष्टुत्वं, ढ् + ढि—'ढो ढे लोपः' (७९) तृणेढि । तृण्ढः तृंहन्ति । ोक्षि । तृणेह्मि तृंह्वः तृंह्मः । अतृणेट् । तृणेढु, तृण्ढात् । णेढ । तृणहानि तृणहाव । तृंह्यात् तृंह्याताम् । इत्यादि । रुधादावु-हृतेभ्यो धातुः सूत्रक्रमानुरोधादत्रोपात्तः ॥

१०. ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । उभयपदी ।

५७१ । ब्रुव ईट् । (७-३-९३)

ब्रू इत्यस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमः ॥

ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रवीमि ।

ुवः पञ्चानां........' (४७६) इति प्रथमतः पञ्चानां वचनानाम् ह्रादेशसंनियोगेन णलतुसुस्थलथुसादेशा उक्ताः । तेन—

आह आहतुः आहुः । थलि—

५७२ । आहस्थः (थलि) । (८-२-३५)

ेन सूत्रेण थकारेऽन्तादेशे कृते चर्त्वेन तकारः । आत्थ आहथुः । े ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः इत्येकमेव रूपम् । तङि ब्रूते ब्रुवाते ाते इत्यादि । लङि अब्रवीत् अब्रूत । लोटि ब्रवीतु ब्रूताम् । ्लादेः पितः' इत्युक्तेः ब्रवाणि ब्रवाव । ब्रवै ब्रवावहै । लिङि ्यात् ब्रुवीत ॥

[५७३ । यङो वा । (७-३-९४)

यङः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो वा । उदाह-ां—यङन्तप्रक्रियायाम् ॥]

११. तु गतिवृद्धिहिंसासु । परस्मैपदी (सौत्रः) ।
१२. रु शब्दे । ”
१३. ष्टुञ् स्तुतौ । उभयपदी ।

५७४ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । (७-३-९५)

सार्वधातुके इत्यनुवर्तमाने पुनस्तद्ग्रहणं 'पिति' इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । एभ्यः परस्य हलादेः सार्वधातुकस्य ईडागमो वा ।

स्तवीति / स्तौति	स्तुवीतः / स्तुतः	स्तुवन्ति ।		स्तवीषि / स्तौषि	स्तुवीथः / स्तुथः	स्तुवीथ / स्तुथ
स्तवीमि / स्तौमि	स्तुवीवः / स्तुवः	स्तुवीमः / स्तुमः	।	... / ...	अस्तवीत् / अस्तौत्	... / ..
स्तवीतु / स्तौतु	स्तुवीयात् / स्तुयात्	।	तङ्यप्येवम्—	स्तुवीते / स्तुते	स्तुवाते स्तुवते ।	

इत्यादिरूपद्वयं हलादिप्रत्ययेपूह्यम् । तु रु इत्यनयोरपि स्तुधातोरिव रूपाणि । शम्यमोस्तु आदादिकत्वाभावाच्छन्दस्येवोदाहरणम् ।

१४. अस भुवि । परस्मैपदी ।

५७५ । अस्तिसिचोऽपृक्ते । (७-३-९६)

अस्तेः सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य हलादेः सार्वधातुकस्य ईडागमः । यथा—अस्—आसीत् । आसीः (लङ्) । कृ—अकार्षीत् (लुङ्) ।

अस्तेः शेषाणि रूपाणि प्रकृतगणान्ते दर्शयिष्यामः । सिच उदाहरणान्तराणि च लुङि व्याख्यास्यामः ॥

५७६ । रुदश्च पञ्चभ्यः । (७-३-९८)

रुदादिभ्यो हलादेरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमः । रुदादिपञ्चकं (५६४)-तमे सूत्रे परिगणितम् । पञ्चापि ते आदादिकाः । लटि रूपाणि च तेषां सश्लोकानि । लङि प्रस्तुतसूत्रेण तिप्सिपोरपृक्तयोरीडागमः—

१. हलादौ पिति सार्वधातुके ईडागमो योज्य इत्यन्वयः । एवमन्यत्राप्यागमविधिषु सप्तम्यन्तस्यान्वयो बोध्यः । ऐकरूप्यार्थं षष्ठ्यन्तत्वं कृत्वा व्याख्यातं भविष्यति ।

अरोदीत्	अरुदिताम्	अरुदन् ।	अरोदी:	अरुदितम्	इत्यादि
अस्वपीत्	अस्वपिताम्	अस्वपन् ।	अस्वपी:	अस्वपितम्	„
अश्वसीत्	अश्वसिताम्	अश्वसन् ।	अश्वसी:	अश्वसितम्	„
आनीत्	आनिताम्	आनन् ।	आनी:	आनितम्	„
अजक्षीत्	अजक्षिताम्	अजक्षु: ।	अत्र 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' (४९८		

ति झेर्जुस् । 'जक्षित्यादय: षट्' इत्यभ्यस्तत्वम् ।

५७७ । अड् गार्ग्यगालवयो: । (७-३-९९)

रुदादिभ्यो हलादे: सार्वधातुकस्य अडागमो गार्ग्यगालवयोर्मते

अरोदत् । अरोद: | अश्वसत् । अश्वस: | अजक्षत् । अजक्ष:
अस्वपत् । अस्वप: | आनत् । आन:

ोटि हौ परत्वादिडागमे कृते झल: परत्वाभावात् न 'हुझल्भ्यो हेर्धि:'
ुदिहि । स्वपिहि । श्वसिहि । अनिहि । जक्षिहि इति रूपाणि ॥

५७८ । अद: सर्वेषाम् । (७-३-१००)

अस्तेरपृक्तस्य हल: सार्वधातुकस्य अडागम: सर्वेषामाचार्याण
ते । उदाहृतं च गणप्रारम्भे । आदत् आद: ॥

जक्ष, जागृ, दरिद्रा, चकास्, शास् इति पञ्च धातवो लौकिके
वभ्यस्ता: । तत्र जक्षितेरुक्तानि रूपाणि ॥

१५. जागृ निद्राक्षये । परस्मैपदी ।

जागर्ति, जागृत:, अभ्यस्तत्वात् 'झस्यात्' जाग्रति । लङि—
अजाग: अजागृतां । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' (४९८) इति झेर्जुसि कृते-

५७९ । जुसि च (गुण:) । (७-३-८३)

इगन्ताङ्गस्य गुण: जुसि । इति गुणेन अजागरु: । अजाग
अजागृतम् इत्यादि । लोटि—जागर्तु, जागृतात् जागृतां जाग्रतु

---

१. मि । ष्वप् शये । श्वस प्राणने । अन च । जक्ष भक्षहसनयो: इति धातुपाठ:
र्वे परस्मैपदिनश्च ।

ागृहि । जागराणि । जागराव । लिङि—जागृयात् जागृयातां ागृयुः । अत्र 'जुसि च' इति विहितो गुणो यासुटो ङित्त्वान्न भवति । ह हि 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वेन निषिद्धं गुणं विधातुं किल जुसि च' इति गुण आरभ्यते । लिङो झेर्जुसस्तु अपित्सार्वधातुकत्वेन ासुड्योगेन च द्विगुणमस्ति ङित्त्वम् । अतः प्रथममेव ङित्त्वं बाधितुं ापवादो 'जुसि च' इति गुणः शक्नोति, न तु यासुट्प्रयुक्तं द्वितीयमपि[1] । त्रं 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति विशेषविहितो जागर्तेर्गुणोऽपि ासुटो ङित्त्वात् लिङि न भवति ॥

१६. दरिद्रा दुर्गतौ । परस्मैपदी ।

दरिद्राति 'इद्दरिद्रस्य' (५५०) इति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके इदादेशः । श्नाभ्यस्तयोरातः' (५४८) इति अजादौ लोपः, दरिद्रितः दरिद्रति । लङि—अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः । लिङि—दरिद्रियात् ।

१७. चकासृ दीप्तौ । परस्मैपदी ।

चकास्ति चकास्तः चकासति । चकास्सि चकास्थः इत्यादि । लङि—हल्ङ्यादिलोपे अचकाः इति रूपे प्राप्ते दत्वं विधीयते—

५८० । तिप्यनस्तेः (दस्सः) । (८-२-७३)

तिपि परे पदान्तस्य सस्य दः स्यात् न त्वस्तेः ॥

अचकात्, अचकाद् । अचकास्ताम्, अचकासुः ।

५८१ । सिपि धातो रुर्वा । (८-२-७४)

सिपि परे पदान्तस्य सस्य वा रुः । पक्षे दः ॥

अचकात्, अचकाद्, अचकाः ।

५८२ । दश्च । (८-२-७५)

सिपि परे पदान्तस्य दस्य रुर्वा । यथा—

विद ज्ञाने—अवेः अवेत् त्वम् । भिद—अभिनः अभिनत् त्वम् ।

---

१. जुसि गुणे यासुटि प्रतिषेधो वक्तव्यः इति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातुमयमुपायः काशिकायामुक्तः ।

१८. शासु अनुशिष्टौ । परस्मैपदी ।

ास्ति । हलादौ क्ङिति विशेषो विधीयते—

५८३ । शास इदङ्हलोः (क्ङिति) । (६-४-३४)

ास्तेरुपधाया इत् स्यात् अङि हलादौ क्ङिति च । इति इत्वे

द्धावात् 'शासिवसि........' (३७६) इति षत्वम् । शिष्टः

शास्सि शिष्टः इत्यादि । लङि—'तिप्यनस्तेः' (५८०) इति

ात् अशिष्टाम् अशासुः । अशाः अशात् अशिष्टम् इत्यादि । लोटि—शास्तु

शेष्टां शासतु ।

५८४ । शा हौ । (६-४-३५)

ास्तेः शादेशो हौ परे । शादेशस्यास्य असिद्धत्वेन झलन्तत्वस्य

हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिः । शाधि इति रूपं सिद्ध्यति ॥

ानि शासाव शासाम । (लिङि) शिष्यात् शिष्यातां शिष्युः इत्यादि ।

ाथ षष्ठाध्यायगतस्यास्य शादेशस्य कीदृशमसिद्धत्वम्—

५८५ । असिद्धवदत्राभात् । (६-४-२२)

आ भात्) 'भस्य' (६-४-१२९) इति सूत्रपर्यन्तम् । तद-

धेधिरिति यावत् । सः असिद्ध इव स्यात् । कुत्रेत्युच्यते—

अत्र—इतः प्रभृति भस्येत्यवध्यन्तर्गतेष्वेव विधिषु कर्तव्येषु ।

ावधिनिर्देशमवष्टभ्य तत्र भवाः विधय आभीया उच्यन्ते ।

आभीयो विधिराभीयं विधिमुद्दिश्यासिद्ध इति फलितम् ।

द्भावश्च विधीनां विषयसाम्य एव सप्रयोजनः स्यात् । अतः

विधिः समानाश्रये आभीय एव विधौ कर्तव्ये असिद्धः स्यादिति

रूपम् । आभीयविधीनां परस्परमसिद्धत्वात् कृतेऽप्यादेशे स्था-

विधिः प्रवर्तते, न प्रवर्तते चादेशप्रयुक्तो विधिः । सङ्केतस्यास्य

ोजनान्युदाहरिष्यामः—

ात्, विदांकुरुतां विदांकुर्वन्तु इत्यादीनि अनुप्रयोगरूपाण्यपि ाम्प्रकरणे वक्ष्यन्ते । लिङि—विद्यात् विद्यातां विद्युः इत्यादि ॥

संपूर्वकस्यास्य आत्मनेपदित्वात् आत्मनेपदे विशेष उच्यते—

५८८ । वेत्तेर्विभाषा । (७-१-७)

वेत्तेर्झादेशस्य अतो वा रुडागमः । यथा—

वेत्ते सविदाते सविद्रते । (लङि) समविद्रत । (लोटि) सविद्रताम् । इत्यपि रूपाणि ।

२१. इण् गतौ । परस्मैपदी ।

एति, इतः । अनेकाच्त्वाभावात् अप्राप्तो यण् विधीयते—

५८९ । इणो यण् (अचि) । (६-४-८१)

अजादौ प्रत्यये परे इण्धातोर्यण् ॥

यन्ति । एषि इथः इथ । एमि इवः इमः । ऐत् ऐताम् आयन् । एतु इतात् इतां यन्तु । इहि । अयानि । इयात् इयाताम् ।

२२. इङ् अध्ययने । आत्मनेपदी ।

अयम् अधिपूर्व एव प्रयुज्यते ॥

अधीते अधीयाते अधीयते । अध्यैत । (परत्वात् पूर्वमियङि इयाताम् इति आट् वृद्धिश्च) अध्यैयाताम् । अध्यैयत । अध्यैथाः अध्यैयाथाम् अध्यैध्वम् यि । अधीताम् । अधीयीत अधीयीयाताम् । अधीयीय ।

२३. या प्रापणे । परस्मैपदी ।

याति, यातः यान्ति । अयात् अयाताम्—

'लङः शाकटायनस्यैव' (५००) इति झेर्वा जुस् । अयु ान् । एवमन्येषामपि आदन्तानाम् ॥

स्ना—अस्नुः अस्नान् । भा—अभुः अभान् । वा—अवुः अवान् ।

२४. मृजू शुद्धौ । परस्मैपदी ।

५९० । मृजेर्वृद्धिः । (७-२-११४)

मृजधातोरिको वृद्धिः प्रत्यये परे ॥

ात्, विदांकुरुतां विदांकुर्वन्तु इत्यादीनि अनुप्रयोगरूपाण्यपि ाम्प्रकरणे वक्ष्यन्ते । लिङि—विद्यात् विद्यातां विद्युः इत्यादि ॥

संपूर्वकस्यास्य आत्मनेपदित्वात् आत्मनेपदे विशेष उच्यते—

५८८ । वेत्तेर्विभाषा । (७-१-७)

वेत्तेर्झादेशस्य अतो वा रुडागमः । यथा—

वित्ते सविदाते संविद्रते । (लङि) समविद्रत । (लोटि) संविद्रताम् । इत्यपि रूपाणि ।

२१. इण् गतौ । परस्मैपदी ।

एति, इतः । अनेकाच्त्वाभावात् अप्राप्तो यण् विधीयते—

५८९ । इणो यण् (अचि) । (६-४-८१)

अजादौ प्रत्यये परे इण्धातोर्यण् ॥

यन्ति । एषि इथः इथ । एमि इवः इमः । ऐत् ऐताम् आयन् ।
एतु इतात् इतां यन्तु । इहि । अयानि । इयात् इयाताम् ।

२२. इङ् अध्ययने । आत्मनेपदी ।

अयम् अधिपूर्व एव प्रयुज्यते ॥

अधीते अधीयाते अधीयते । अध्यैत । (परत्वात् पूर्वमियङि इयाताम् इति आट् वृद्धिश्च) अध्यैयाताम् । अध्यैयत । अध्यैथाः अध्यैयाथाम् अध्यैध्वम् । ायि । अधीताम् । अधीयीत अधीयीयाताम् । अधीयीय ।

२३. या प्रापणे । परस्मैपदी ।

याति, यातः यान्ति । अयात् अयाताम्—

'लङः शाकटायनस्यैव' (५००) इति झेर्वा जुस् । अयुः ान् । एवमन्येषामपि आदन्तानाम् ॥

स्ना—अस्नुः अस्नान् । भा—अभुः अभान् । वा—अवुः अवान् ।

२४. मृजू शुद्धौ । परस्मैपदी ।

५९० । मृजेर्वृद्धिः । (७-२-११४)

मृजधातोरिको वृद्धिः प्रत्यये परे ॥